

2250
3-C-69

इष्टव. कार्यकारणभावो द्विविधः पारमार्थिकः सृष्टश्च तत्र पारमार्थिक एतावान् कार्यकारणभावः यदुत कर्तृत्वभावस्य स्वतंत्रस्य भगवतः पंचविधेन शिवादिधारण्येन
प्र.मि. वडवा स्वहृत्पाभिनेन स्वहृत्पविश्रान्तेन च प्रथमम् कल्पितं तु कार्यकारणभावः परमेष्ठे श्रुत्या नियतिश्रालया निर्मितः श्रुतपद सृष्टः तत्र सृष्टेन कार्यका
रणभावेन लोकव्यवहारो मायीय इति दृश्यते तत्र तु कार्यन्यादिना ॥

वमयीसंभवात् वाक्तात्वावमयीशून्यस्य च प्रकाशस्याप्रकाशकल्पत्वात् एतच्चाग्रे
स्फुरतीभाविष्यति तदनेनाभिप्रायेण प्रसिद्धजयनमः प्रभृतिशब्दश्रयानां लेशेण
मांसरणिमनुसरति स्म ग्रंथकारः इह यद्यत्किंचित् स्फुरति वक्ष्यमाणो प्रवरस्य स्वा
त्मप्रथमात्रं तत्र तस्यायोपेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभावोपि यथाप्रकाशं परमार्थभूत एव प्र
काशस्यानयद्रवनीयत्वात् ॥ यथाह भट्टदिवाकरः ^{लौकिकः} वत्सो विवेकांजने प्रकाशाच्च
वभावानामित्यादि नशा योक्त्या विलीयत इत्यंतं तत्र तु कार्यकारणभावेपि क्वचित्परिपूर्ण
स्वातंत्र्यलक्षणमाहेश्वर्यनांतरीयकता कोटीकृतानंतशक्तिवक्रचंबितभावभाविता प्रथांतरव्य
वधानं च कास्ति सत्मायीयत्वेन व्यवस्थापयिष्यते जड
^{सः लौकिकः कार्यकारणभावः}

अत्र तं नांतरं अविनाभावस्य त्रभवं नांतरीयकं तस्य भावो नांतरीयकता व्याप्तिस्तथा कोटीकृतं

स्वात्म

विः

चेतनाद्यवान्नरभेदशतसंभिन्नश्चासौ तत्कृतस्य सर्वोयं निष्ठाद्य निष्ठादकभावताप्यतापकभावाभासो लो
कव्यवहारस्यः यवतु पुद्गलप्रथात्मका नुत्तरशक्तिशाली निर्गलस्वात्मप्रकाश एव मायीय प्रथांतरव्य
वधानवन्धो निबन्धनं तत्र तस्यैव भगवतः कारणत्वं एष चानुग्रहलक्षणं त्रयः पञ्चमः पारमेश्वरः कृत्य
विशेषः परपुरुषार्थप्रापकः तन्निबन्धनत्वात् परमार्थमादास्य अन्यत्रत्याग्यपवर्गः कुतश्चिन्मुक्तिर्न सर्वत
इति निःश्रेयसाभास इति वक्ष्यामः सचायं द्वितीयः कार्यकारणभावो लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धका
र्यकारणभावविलक्षणत्वात् स्फुटेन रूपेण सञ्चेत्यमानः कादाचित्क वस्तुसद्भावावभासो न्नीयमान पर
मार्थानि उर्ध्वटकारित्वलक्षणैश्वर्यज्जम्भाभाविताद्भुतभावः प्रथमकोटिसम्भावनाशून्यः कालिकाकारस्य
प्रकाशावरणनिराकरणमनोरथशतैड्ध्यापइत्येवं प्रकारं यिमाद्योतकनिपातसहितेन निरूपितः कथञ्चि
दिति केनचिच्च प्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमारोधनेन परमेश्वरचरितेनैव यथोक्तं सम्बन्धोतीव
उर्ध्वट इति आसाधेति आसमन्नात्परिपूर्ण इत्यतया सादयित्वा स्वात्मापभोग्यता निर्गलागमयित्वा इत्यतः वि
दितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेयिकारोदर्शितः अन्यथा प्रतास्कता मात्रमेव स्यात् पौर्वकाल्येन सामनत्र
र्ममत्र विवाहितम् अन्यथा तु आसादनतारतम्यप्राप्तौ मायीयमूलकलापसंस्कारप्रक्षेपकथं परोपदेशः श
क्यक्रियाः सस्मवन्निहिमायागर्भाधिकारिणो विलुविरिञ्चाद्याः उर्तीर्णा अपि महामायाधिकृताः पुडापुड
मंत्रतदीशतन्महेशात्मानः पुडा अपि श्रीसदाशिवप्रभृतयः ते त्वदीयेष्वर्यविपुद्गिरीश्वरीभूताः सभग

स्थे

गयोः

धृ

ईश्व.
प्रति.
२

वाननवस्त्रिप्रकाशाननृस्वातंत्र्यपरमार्थमहे प्रवरः तस्य दास्यमित्यनेन तत्प्रत्यभिज्ञापादनस्य महाफल
त्वमासूत्रयति दीयते स्म स्वाभिना सर्वयथाभिलषितमिति दासः तस्य भाव इत्यनेन परमेश्वर इत्यस्वातंत्र्यपात्रो
क्ता जनस्येत्यः कश्चिज्जायमानस्तस्येत्यनेनाधिकारिविषयो नात्र कश्चिन्नियम इति दर्शयति यस्य यस्य हीदं
स्वरूपप्रथनं तस्य तस्य महाफलं प्रथनस्यैव परमार्थफलत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकसम्मतैरप्रतिबन्धनीय
त्वात् न हि प्रथितमप्रथितमिति न्यायात् तदुक्ते नेहामि क्रमनां शास्त्रप्रत्यवायानविद्येते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
जायते महताभयादिति ॥ परमगुरुपोदेरपि शिवदृष्टो एकवारप्रमाणेन शास्त्रादागुरुवाक्यतः तात शिव
त्वे सर्वस्य प्रतिपत्त्या दृढात्मना ॥ करणेन नास्ति कृत्ये पि भावनयापि वा सद्वाज्ञाते स्ववर्णं किं भावनाकर
णादिना ॥ सर्वदा पितृमात्रादितुल्यदाह्येण सत्यतेति जनस्येत्यनेन वरतजननमरणापीडितस्येत्यनेन ह
यास्यदतयोय करणीयत्वमाह अपि शब्दस्वात्मनस्तदभिन्नतामाविशुर्वन्मूर्तिन स्वात्मनि परार्थसम्य
त्पतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशं पराकरोति परार्थप्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न ह्ययं देवशापः
स्वार्थएव प्रयोजनं न परार्थ इति तस्याप्यतल्लक्षणयोगित्वे सति प्रयोजनेत्वात् संपाद्यते नाभि संहितं
यन्मुखात्तया तत एव क्रियासु प्रयोजकं तत्प्रयोजनं अतएव भेदवादेपि ईश्वरस्य सृष्ट्यादिकरणे परार्थ
एव प्रयोजनं इति दर्शयितुं न्यायनिर्माणवेधसानिर्दिष्टं यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोज
नमिति ३ श्रुतिरिति ३ श्रुतिविषयीकृतस्य फलस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वशब्दादर्शयति ३ श्रुतिशक्तिश्चात्रोत्तर
मुनस्वभावतया क्रिया शक्तिपर्यन्ती भवतीति दर्शयिष्यामः उपशब्दः समीपार्थः तेन जनस्य परमे

काः
परिः

ह्रस्वः

प्रतोहेतोः परस्मैपदप्रयोगः एष चार्थः यस्मिन् यस्मिन् विवृतिविमर्शकाले विषयो विषयो निबध्यः प्रोक्ष्य भवतु ज्ञानाति इतीच्छादयायाः प्राक्काक्षायाः गत्यंतरविरहात्परपदविषयो भवतीत्या
दिना विवृतिविमर्शानां विस्तारितः ॥ स्वस्य स्वाभिधेयवर्तनं वृत्तिः तत्प्रतिपादकत्वात् तद्वर्तनी धेदका प्रथेयि वृत्तिः प्राक्काक्षस्य सृष्टनस्या दितस्यैव प्रोक्ष्यमानप्रवृत्तयोस्तु राशि प्राया
वरणा पसाशणा पगता वरणत्व विप्रदा वृत्तिलत्प्रतिपादकत्वाद् योपि स पव ॥ कथ्यते योपेन नस्तत्र स्वस्य स्वाभिधेयवर्तनं वृत्तिः हृदय भूमि सं चरण चानुर्थ योपोपी यया स हृदये
रवगम्यते साटीका ॥ उदादिलि च हेतुमल्लि च इति द्वौ लि चो संक्षिप्तत्वेन निर्देशे वृत्तिः दीकामात्रयापारा विवृतिः ॥

चाः

शेषः

विश्वस्वानीयः
उत्तमप्रवर्धः
स्वस्वार्थसंक्रा
तिरित्यनेनात्मनः

याणामथवाविधीनां पर्यन्तस्वन्मायैतदेव फलेष्ववाये पुनरत्र तेषामूहास्थितिस्स्यादनवस्थयेवानि
एतद्वदति तदत्र निदधत्यदमिति पादद्वयेन जनस्येति चनेनाधिकारी दर्शितः यन्निगमायिष्यति अनि
शमाविशान्तिरिति कथंचिदित्यनेन गुरुपर्वक्रमः वदति महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा इ
ति एवं प्रतिभिज्ञानव्यसमस्तवस्तुसङ्गहेतुदेवाक्यमुद्देशात्प्रतिज्ञापि एतात्प्रकंच मध्यग्रन्थस्तहेत्वा
दिनिदधक इति प्रकरित इति न्यस्त्रोको निगमनग्रन्थ इत्येवंपञ्चावयवात्मकमिदं शास्त्रपरव्युत्प
त्तिफलम् नैयायिकक्रमस्यैव मायापदे पारमार्थिकत्वमिति ग्रन्थकाराभिप्रायः क्रियासम्बन्धसामान्ये
त्यादिष्टदेशेषु प्रकटीभविष्यतीति तावद्ग्रन्थस्य तात्पर्यम् सृजनस्य लौकिकेश्वरपरिचित ईश्वरविषये
जनमनुजीव्यगुणोपपन्नप्रकाशयति जनविषये चोभिगामिकादिगुणगणसम्यन्त्रमीश्वरं प्रकाशयति ॥ तत्कर्तृका तत्कर्तृका
इतीयानर्थः सामान्येन षष्ठीसमासेन दर्शितः तस्य प्रत्यभिज्ञेति एतज्ज्ञाकाकर्णी न समये च शिष्याणामेत
दर्शसङ्क्रमणक्रमेण परमेश्वरतादात्म्यमेवापजायते तावत् तद्यादिर्जनस्येत्याकर्णीना द्यते जननम
रणपीडिता अयं दुस्तद्वृत्तयश्च स्माकमयमुपकारमिच्छुन्महे प्रवरस्य दास्यमासाद्य समस्तसम्यत्सम
वाप्तिहेतुतत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयति ततश्च तत्प्रत्यभिज्ञामेव भूतां वयं प्राप्ता एवेति इत्यमेव अधिकारिणि शा
स्वार्थस्य विस्तृतिरिति विस्तृतसङ्गान्तिर्लाडि जादीनां विषयो भवतीति प्रथमपुरुषार्थ उन्नमपुरुषार्थ पर्य
वस्यति ननु तादृश्यानाधिकार्येन अधिकारिणोः प्रतिपत्तौ विशेषाभाव प्रसङ्गत आरोग्यकामाः शिवांसे
वन्तासेव धर्मिति वा वाक्यार्थस्य सेवा महे इत्येवंप्रमाणधिकारिणादितीयकक्ष्यासङ्गान्नो तृतीयकक्ष्याया

तत्कर्तृका तत्कर्तृका
चेत्यर्थः ॥ ॥

इत्यमिति इत्येवंप्रत्यक्षः
प्रतिविबुधकल्पः

हरीतकी ०

कर्त्तृभिर्प्रापयामास
 मिति श्रुयमर्थः यत्र
 कर्त्तृभिर्प्रापक्रियाफ
 लविवक्षा तत्रात्रनेपदम्
 यत्रनुत्तानालि तत्रपर
 स्तेपदम् शेषात्कर्त्तरिप
 रस्तेपदमितिह्यक्ताना
 मस्यतुप्रथमिज्ञापापत्र
 दधीकस्यप्रथकर्तुः सम
 स्तसम्पत्कारणपरमेष्वा
 दास्यसमासादनेन परि
 पूर्णत्वात्परविभागे
 गलितः तेनैव कर्त्तृभिर्प्रा
 यक्रियाफलत्वे उत्तममि
 ति तत्पुन्यभिज्ञामुपया
 दयेहमिति नोपनिबु
 द्धम् स्वात्मनिकिविदस्य
 कर्त्तृवैषालीयत्वाभावात्
 परार्थविषयैव बलात्
 यद्यते इच्छा स्वसंपाद्य
 निपन्नितस्यैव परापरकार
 करणभावादिनि ।

स्मरणं नु भवति ह
सामान्याधिकृत्य
पीः संस्कारे निय
जत्या च प्रत्यभिज्ञा
प्रकीर्तिना ॥ ॥
प्रतीपं ज्ञानस्यापि वि
स्मृतस्यैव श्रुतिन
स्यैव पुनराभिमुख्ये
न ननु स्मर्यमाण
तया अपि नु स्फुट
त्वेन ज्ञान प्रत्यभि
ज्ञानम् ॥ पक्विध
लोकोत्तररहस्यो
पदेष्टुमाज्ञानत्वप्रा
प्ताज्ञानादेव पर
मेश्वरप्रसादोक्त
मश्वरदास्य
त्रायणमुर्विका

यः श्रुत्वा नोपयायः सा ज्ञानक्रिया इत्यभिर्मांसकसम्पन्नज्ञानदर्शनं कारणत्वात् ज्ञानदृष्टिनिराकृतायां भंग्या बोद्धमतेन निराविर्कीर्षति क्रियापीत्यपि शब्देन तथाच संबंधः
सुत्रे वक्ष्यति अतः संबंधादपि कर्तृज्ञानप्रपत्तेः ज्ञानक्रियाकर्तृज्ञानात् ज्ञानता सुतरां नोपपत्ता इति पतञ्जलसूत्रे व्याख्यास्यामः एतत्परमतमनुभाष्य द्रष्टव्यं क्रियायाः
र्थस्येत्यादिना कार्यकारणभावत इत्यनेन कारिकाद्वयेन ॥ मन्त्रत्रैकमित्यत्रायमर्थः एकैकं कारणं प्रपन्नं कार्यं न प्रपत्तिं ज्ञानस्य दृष्टिकत्वात् पुनरदृष्टस्य कार्य
स्य भ्रमस्य दर्शने सति तस्य कारणस्यादर्शने न तददर्शने सति कारणमप्यप्रपन्नं ज्ञानः कार्यमन्त्राति उपदेष्टारविनेव व्यवहारः एवकार्यकारणभावमात्रं ज्ञानाति अथवाय
र्थः एकस्यैवकारसत्यमित्यादिज्ञानस्य सत्ययो हनप्राप्तिमानित्यनं श्लोकसप्तकं क्रियायां सन्बन्धे च दृष्टं इतरां द्वितीया क्रियाधिकारे भवि
तस्य दृष्टमदृष्टस्य च यन्नुपरेण व्यतिरिक्ते ज्ञानं काणादसाक्षादिष्टो निराकृतं तदभिमतमेव गन्थ्य कृत इति तत् इत्येव नानुभव
श्रीने सति तमेवैकं तत्र श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदन इत्यतः नुभावस्य स्मृतौ अप्रकाशत्वं दर्शितं संस्कारजत्वेपि तत्र श्लोकद्वय
कारणमप्यप्रपन्नं पुनः तस्मिन् भ्रान्तिनाः साक्षाशमित्या ततः सत्यपि संस्कारस्य नुपपत्तौ व्यवहारोऽस्ति श्लोकेनोक्ता सपदेतु
कार्यदर्शने सति तदप्रपत्तिरिति श्लोकेनोक्ता मिति तात्पर्यम् ॥ ग्रन्थार्थस्तु निरूप्यते ॥ ॥ सत्यं किं नु स्मृतिज्ञानं पूर्वा नु भवसंस्तुते ॥
दर्शनं कारणैकादृशं ज्ञानमप्यात्मनि घृतज्ञाद्यानुभववेदकम् ॥ ॥ पूर्वपक्षमध्यान्मया तावद्दृष्टीकर्तव्यं इति सत्यमिति अननन्द
श्रीने तमेवैकं कारणं यन्नुनाङ्गीकर्तव्यमिति तद्दृष्टत इत्येतदुक्तं किन्तु न्यनेन विज्ञेयाभिधायिना इह स्मृतौ विषयमात्रस्य प्रका
मप्यप्रपन्नं एककार्यं र्शितम् यन्नुनाङ्गीकर्तव्यमिति तद्दृष्टत इत्येतदुक्तं किन्तु न्यनेन विज्ञेयाभिधायिना इह स्मृतौ विषयमात्रस्य प्रका
यप्रपन्नं तमेवैकं कारणं ज्ञानसमर्थनीयो वर्तते यः संस्कारादेव सिद्धो न किन्तु नुभवप्रकाशेन विना तदित्येवं दृष्ट्या कथं स्मृतिः स्यात् क
र्थमन्त्रेति पदवृत्त्यं चतया विना भित्तिमिण व्यवहारः स्यात् अनुभवेनैव स्यात् सत्त्वसाधनतानिष्ठिता तत उपादानात् तत्र पूर्वा नुभ
ज्ञानुपलब्धत्वेनैव वजनिता संस्कारादेव तावज्ज्ञानम् यद्यपि तज्ज्ञानं न विषयेन जनितं तथापि तद्विषयमिति न चैतावता किञ्चित्
कार्यबुद्धिः संभवात् श्रुत्यनिष्ठे स्य प्रकाशज्ञाने विषयस्यैवानुभवस्य प्राच्यस्या प्रकाशनात् ॥ ॥ ननु संस्कारजत्वादेव प्राच्य
प्रत्यकार्यकारणभावे कार्यकारणश्रुति मनुभवमपि विषयीकुरुतां स्मृतिरित्याशङ्काह ॥ ॥ इह स्वभासेवनान्येन वेद्यादृष्टे वद्वक्
वे कार्यकारणश्रुति र्भवद्वा रलाचवा रसे संस्कारजत्वं तत्तत्तुल्यत्वं न तद्वतिः ॥ ॥ इह ज्ञानं तच्च जडादिभिद्यते स्वप्रकाशे कथं नया जडादिप्रका
र्थवद्वा रलाचवा रसे संस्कारजत्वं तत्तत्तुल्यत्वं न तद्वतिः ॥ ॥ इह ज्ञानं तच्च जडादिभिद्यते स्वप्रकाशे कथं नया जडादिप्रका
च्यतिवेष्टिता वस्तु प्राप्त्यर्थं नो वक्तव्यः नेन इह स्वभासा आभासः प्रकाशमानता सा स्वरूपस्य विचार्यस्याः स्वस्य चाभासनेन
ते भावद्वयमेव का यं वस्याः सत्यपि बायेन सूरिरसङ्गान्नेन प्रकाशने ज्ञानस्य त्रयं भवितुमर्हति प्रकाशनात्कनिजत्रयप्रकाशन
र्थकारणश्रुतिरि मेवाहिसुपरप्रकाशने ज्ञानस्य भवते ननु स्वभासमेव सति दनुभवज्ञानस्मरणे भासिष्यते नेत्याह नान्येन वेद्या
त्यर्थः ॥ ॥ ॥ कारः संबंधा यद्यतिरिक्ते तस्यपि संबंधः तत्रापुपकारः तस्यापि संबंधस्तत्रापुपकारः उपकारः इत्यनवस्था अयतिरेके कार्यकारणभावपद
ज्ञानात् यद्येव तद्वि कारकविभक्तीनामपि सपदार्थः ननु सपद संबंधोपो भविष्येकः कार्यकारणवेति चेत् न एककालिकः संबंधः अग्निसत्तायां नक्षम इति किमग्नीवेव कार्यकारण
भावो विज्ञास्यतु न चैव तस्याग्निः कार्यरूपत्वाभावात्वात् तनि पदभ्रमकाले पूर्वभावी बुद्धिर्ज्ञानोतिष्ठतः इति के भ्रमपवात्त्वसौ न च मुक्तमदः तस्य कारणत्वायोगात् तद्वदप्येतत्तु
काले स पकोक्त तस्मात्कार्यकारणयोः स्वस्वेकाले यद्गुणतदेव विकल्पेन यवतिष्ठमात्मैकः संबंध इत्युच्यते न वस्तुतः तस्माद्भयमेव कार्यकारणभावः यथोक्तं अग्निशाले स्वयं

भावस्तान् योजयति कल्पना तमेव चानुत्पत्तयेः क्रियाकारकवाचिनः भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यते, मिथ्यायका इति नाम्नान्नायोस्ति संबन्ध इति नाम्नादिनि सामान्योक्ति
रपि क्रियायामेव पर्यवसायते तेन क्रियेव नास्तीत्यर्थः दृष्टान्तत्वेन च सा संबंधो योज्यते इत्येव दृष्टव्यं नान्यत्र प्रत्यक्षं इति सोऽस्यैव कविकस्य व्याख्या दृष्टव्ये इति प्र
त्यक्षं प्रमाणं वस्तुमात्रम् एतावान् हेतुः यत्प्रतापदेव दृष्टव्यं किं दृष्टव्यमेव ततो नास्तीति न क्रिया न तत्संबन्धः कश्चिदस्ति इति स्पष्टं दृष्टान्तसाधनं ईदृशः तथा च
ज्ञेययोगव्याचक्षे क्रियावच्च न क्रियाकारक संबंधः कश्चिन् भिन्नेत्यास्ता उपलब्धत्वा कार्यकारणभावाद् हेतु नान्ये दृष्टव्यो नो ज्ञेय इति इति कारः इति तेनैव नान्यत्र नास्तीत्यत्र
स्थितयो ईदृशः संबन्धः अत्र यद्विदुर्भासेन तर्हि न सा साभासा इदमेव हि स्वप्रकाशस्य लक्षणं स्वयमेव हि यद्विप्रकाशते तदा परेण दृष्टव्येण सह
व्योर्न प्र-भ-पुन सहासम्बन्धात्सम्बन्धप्राणा कथं परत्रेति सप्रमीसङ्गः प्रुताम् तथा च दृष्टव्यत्वेन रसेदृष्टस्य विषयज्ञानं न वेद्यते ॥
तुक्तिर्नैतन्ना नान्यदि सहासम्बन्धात्सम्बन्धप्राणा कथं परत्रेति सप्रमीसङ्गः प्रुताम् तथा च दृष्टव्यत्वेन रसेदृष्टस्य विषयज्ञानं न वेद्यते ॥
न्यत्र दृष्टव्यदृष्टव्ये एवं हि च दृष्टव्येवरसः फलं गृहीतव्यवस्थात् ननु यदि नो भाति स्मरणं नुभवः किं तर्हि संस्कारेण कृतं स्यात् इत्येव सामाना लोका
इत्यस्य हेतुत्वं दृष्टव्यं तानेन रसज्ञानजात्या स्काराज्ञातं तत्कथं मयं प्रसङ्गः तस्मात्संस्कार एव भवत्समावित दोषभङ्गय प्रभवत् नेन दि सामग्री कीदृश
क्तं भिन्नस्पष्टतिरि न यतो ह्यसौ तत्संस्कारसंस्कृता तस्मिन् ननु प्रत्यया इत्यतः स्मृतिबोधः तेन तत्सदृशा भवत्तु शाखादिसन्निवे तदेतल्लक्षणः इति
क्तस्यास्य संबंधस्य शब्दवत्त्वसंनिवेशात्तल्यः ननु यो यत्संस्काराज्ञातः स तस्य वेदनस्वभावो भवतीति युक्तं स दृष्टव्यस्यापि गतिरव चतामीत्यभि संपात
क्रियाया इवानुपल गमः कथम् ननु नुभवज्ञाने स दृष्टव्यमयति नापि स्मृतिज्ञानम् परस्परमसंवेदने दृष्टव्ये सा दृष्टव्याभावसा ज्ञानक्षणेक सामग्रीको
भादित्यनेन ननु त यायोगात् अन्यस्य च तदभयवेदन इत्यस्याभावादिति संस्कारात्परसंविषयमात्रं स्पष्टे स्मिद्धं ननु नुभवविषय दत्तल्लक्षणः ततो न्य
वतत्रेति स्पष्टसाक्षि यत्तनाप्यस्य विषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वमिति निश्चय एषः ॥ ननु यदि स्मृतिज्ञाने नुभवस्य सत्यतः देवकः ज्ञानक्षणे
ज्ञेयः प्रातिपदिका प्रकाशः स्यात्तु नुवेन च तद्विषयस्य तदाभावे दृष्टव्ये उक्तेरवकाशः यावता स्मृतिर्विकल्प रूपत्वात्केवलमप्रकाश दधिकस्य संयोगा
धीतिरिक्तः संबन्धः सहासः स्यात्तु नुवेन च तद्विषयस्य तदाभावे दृष्टव्ये उक्तेरवकाशः यावता स्मृतिर्विकल्प रूपत्वात्केवलमप्रकाश दधिकस्य संयोगा
सतत्किमिति नानुमानमवानुभवतद्विषयचाप्यवस्यति तदियं भान्तिस्वभावा तत्र कोयं निर्बन्धः तदेतदृश्यति शङ्कमानत्वेन ॥ ॥
यत्तु त्रैना न्योस्तीत्या अथातद्विषयत्वमिह स्पष्टं सतदवसायतः इष्टं लक्षणं न ताभावात् ॥ स्पष्टे ॥ न तदृश्यते नापि तद्विषयः तस्यापि तत्त्वम
दि तत्संबन्धेपेलाति धवसीयते भ्रम इत्यस्या स्पष्टे ॥ एतन्निराकरोति ॥ तदेतदसमञ्जसम् ॥ अत्र कारिकोपपत्तिस्त
इमं कार्यकारणे ह ॥ ॥ स्मृतिरेव कथं तावद्ज्ञाने प्राप्य स्थितिः कथम् पूर्वानुभवसंस्कारायेदाचकिमितीष्यते ॥ अत्र
ति यवसंज्ञस्या स्यानुभवप्रकाशितस्य विषया प्रमोवा प्रहारस्तथेव प्रकाशनेयत् एतत्स्मृतरात्रीत्येव तस्या प्रकाशना म
कारण इत्येव संबन्धो चेत ततमाम् किंच भान्तिव सत्त्वात्माकारो प्रख्याति ननु तयार्थः स्वीकृत्यते तस्या प्रकाशनात् इति तयार्थो न च
सदृष्टव्यते क्रियाकारकसंबन्धे नास्ति ननु किं तत्र कारणं किंवा कार्यं नियतपूर्व कारणं नियतपरं कार्यं इति चेत् तदेव किमिति उच्यते अत्र भावे योनश्च तः भ्रमं सत्त्वात्तु स्यापि तस्मि
न न्यातरस्वभावे प्रोसति यतो भ्रमस्य सभावः ततो सोऽप्रयोजक सत्ताकः इव इति व्यवहियते प्रयोज्यसत्ताकस्तु पर इति स्वदृष्टमेव तयोः पूर्वतं परत्वेन न त्वमेव प्रकारेण परस्परपेक्षा
मारतं अत्राप्येव विना कार्यकारणयोः परत्वं पूर्व त्वल्लक्षणः कश्चिन्ना लोसि तदुक्तं यत्स्वतः कर्मदृष्टस्य दृष्टे तददृष्टे अप्रत्यक्ष कार्यमन्वेति विना व्याख्यातुं भिन्नः दृष्टीना
दृष्टे ननु ताका यत्तु दृष्टव्यत्वात् कार्यादिभ्योतिरस्य तत्त्वार्थनिवेद्यतेति, एव त्वाकौ तत्त्वो सत्त्वत्वं तत्र तत्त्वोत्पत्तमप्रसिद्धं भावस्वदृष्टपदमेव कार्यकारणभाव-साविकरतिरिद्धम् ॥

प्रमाणं चेत्प्रकाशं तर्हि तस्मिन् प्रकाश एव सः स्वात्मनः सिद्धिनिषेधो किं ऊर्यत् असिद्धे चैव प्रकाशस्वभावस्य तथा त्वमनुचितम् यतो ज्ञाने कृतौ च स्वात्मेव विद्यते ततः कर्तृत्वात् तदनुत्पत्तेन
क्रिया सामान्याभिधाया क्रियते प्रकृतिकेन वा क्रियाविशेषायापि सत्त्वयकात्तु नानुचितं स्वात्मेव अभिपद्यता तद्विहितं तत्त्वज्ञानं स्वात्मेव विद्यते तन्मिदं तत्त्वस्य तद्विना भावितो दृष्टव्यत्वं
यत्तु परिपृच्छते न तन्मिदं किमिदं स्वात्मेव तत्त्वम् यद्येव अदृष्टा तत्त्वप्रतिपादनाभिप्रायो न स्यात् तज्ज्ञानपूर्व के निमित्तं दृष्टं प्रसिद्धिपक्षेति कारणं तद्विषयस्य न च तन्निमित्तमित्येव ज्ञातरीति
त विच्छेदे तत्र भावेन उक्तम् अत्र प्रमाणमेतत् या च प्रकाशमानत्वात्
प्रकाशमानं ननु वैकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वे प्रमाणं न सः नाल्लसर्वज्ञार्थो ज्ञातृकर्तृत्वयोः स्वरूपं भिन्नं भेददृष्टानेपि ईश्वरस्य ति प्राक्निर्दिष्टमेव ॥
नचिर्वीर्यत्वादेर्नित्यस्य विषयेण कारणभूतेनानायेयातिशयत्वात् प्रकाशमानतानयनमेव विषय रदेतायपदेशनिकार
त्वमिति चेत् अत्र प्रकाशस्वभावस्य तथा त्वमनुचितमिति वक्ष्यामः प्रकाशमानसंभावत्वे विषयोपि सर्वा पात्रज्ञातावप्रक्षणीयः
ताना प्रकाश एव निमग्न इति प्रकाशः प्रकाशत इत्येतावन्मात्र परमार्थत्वेकः सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञविभागः प्रमा इत्युक्ते बहिर्विभ्रान्ति
तामप्येवं सिद्धां सिद्धाभ्यायं नुयोज्य एवं सिद्धिरपि तस्माद्विषयाभिमतं वस्तु शरीरे तथा गृहीत्या ताव धामतात्या विधीयते
निर्भासमाना त्वमेव प्रकाशते विच्छेदप्रत्ययः सप्रमपि प्रतिप्रकाशते तत्त्वोत्पत्तमप्रसिद्धं भावस्वदृष्टपदमेव कार्यकारणभाव-साविकरतिरिद्धम् ॥
योगात् प्रकाशस्य नित्यत्वात् स्वपरप्रमाणविभागस्य तत्त्वोत्पत्तमप्रसिद्धं भावस्वदृष्टपदमेव कार्यकारणभाव-साविकरतिरिद्धम् ॥
स्वातन्त्र्या स्यात्तदेभेदने भेदिते चान्नरनुसन्धानेनाभेदनमिति बह्वप्रकारं वक्ष्यामः तदेवाप्यपारमेष्ठ्यं मुख्य रदेतायपदेशनिकार
मानं नुमयं इत्यमिति पूर्वमुपात्ते कर्तरीति तदेव तत्त्वज्ञानं च विभज्य वक्तुं ज्ञातरीति यथा निर्दिष्टं ज्ञानपञ्चव दंतायकानुपदेशना
स्वभावेव हि क्रियेति वक्ष्यते तेन सर्वक्रियास्तु तत्र सर्वशक्तिके इति यावत् तत्र भवेत्तावदेव कर्तारिज्ञातरीति प्रसंगात् इति यावत् इति
इयमेव च संवित्स्वभावता सा विदिति तस्मान्ना विकल्पत्वेन प्रमेयता स्पृशन्ती स्पृष्टत्वात्तु परमार्थसंवि विभक्तियोगे बहिष्प्रापा
दिनिवक्ष्यामः कर्ता ज्ञाता च महेश्वर इत्येभिधानेपि सयव प्रकारं आपतेदिति यथार्थं यथा प्रमेय भूमिकाया न्यत्यकारः अद्वैताद
दनन्यकारकालङ्कारिहारः शक्यस्तथा तथा यावत् इति यति त्वमिति भूतविभक्त्या निर्देशः कृतः ॥ इति श्रीनारदसंभाषणे ॥
उपदेशावसरे हि सर्वात्मना तावत्प्रमेयता स्पृष्टा परिहर्तुमशक्या स्वात्मनीतिस्मिन्ननयायिदं ये स्वभाव
इत्यनेन वैशेषिकाद्याभिमतजडात्मवाद निरासः आदिसिद्ध इति अविच्छिन्नप्रकाश इत्यर्थः महेश्वर इत्ये
तदेव माहेश्वर्यं यदनवच्छिन्नप्रकाशत्वेन तावत्कर्तृत्वात् शरीरोपरः अजडात्मनियस्य तदेव वैशेषिकादेर्न
वेति स्वभावस्य स्वावृत्तिर्न किंचिदुक्तं सत्यं किंतु आत्मपदे उच्यमाने पृथगेवात्मपदार्थो वृट्स्थानीयः प्रतीयेत सशब्देन संवित्प्रभित्यत्र यथा न्यलप्रत्तं प्रतीयते आत्मीयवत्त्वमिति आत्मीयमात्रेति
कस्यात्मीय इत्येतत्त्वत्वाकाक्षा तत्र कश्चिदुपात्तः इति सर्वस्यात्मीयत्वात्तेति गम्यते तज्ज्ञानार्थं यि-आत्मा यः स पृथग्पदं प्रकाशं पदे प्रोपायतया अत्र याहि न सप्रभित्यतीति भेदोक्तिर्न
प्रामात्मनीत्यादि प्राप्यातर समाश्लेषेपि संयोगात्तादिसं बन्धात्तत्त्वका ननिर्वर्तत आत्मीयत्वेन प्रमोवा प्रहारस्तथेव प्रकाशनेयत् एतत्स्मृतरात्रीत्येव तस्या प्रकाशना म

बुद्धिस्तदः त्वेच्छाद्वयप्रयत्नधर्मसंस्कारानवगुणः प्रयत्न आत्मा च गुणी प्रयत्न तदा ज्ञानरहितस्यात्मन उपलब्ध्या तन्मते भवति, नैतन्वीने कु डामिति प्रकाशः केवलः प्रियः
प्रनुप्रियत्वरमादिते प्रकाशात्मनिकोपरः ॥ किंलिति प्रसमाप्रवक्तव्यतापोनयन्नप्रमेयाभिधानावकाशमाह ननु स्वप्रकाशात्मनोस्वरस्य यत्नेनेपादितं तत्कथमस्मिन्नीस्वरद्वे

इष्टवः उच्चात्माससिद्धिकरोतीश्वरविषयं अन्यस्तुसाक्षादिनिषेधं साक्षादपि विषयावभासनरूपं ज्ञानं बुद्धिधर्म
पु. मि. मिश्रुनात्मानं वस्तुतो जडमेवोपेति न च जडात्मा सात्मन्यपि दुर्लभप्रकाशात्मा तन्मतेः किञ्चित्साधयितुं
निवेष्टुं वा प्रभवितुः पाषाण इव न चाजडात्मानोपेतदुचितं तथा हि सत्तात्मनिसिद्धिमित्युक्त्या त यद्यस्य
साभिने जेतभासमानः पूर्वभासेत अनाभासनेचेजुडेतेवनिषेधं चेत्स्य विदधातयदिसनप्रकाशे त तथाच
जडः न च जडस्येतपुत्रमित्युक्ते नाप्यजडस्यतस्मात्सवित्प्रकाशाएव चट्टादिप्रकाशः नत्वसौस्तंत्रः वा
श्रद्धास्तवः प्रकाशाएव चात्मा तन्नतत्रकारकव्यापारवत्प्रमाणव्यापारोपि नित्यत्ववत्प्रकाशात्मास्यापि त
वभावात् ॥ १ ॥ ननु कारकव्यापारः प्रमाणव्यापारश्च यदीयवत्तत्संभवति तन्निमित्तमिति या मीतियो
व्यापारउक्तः सकतमेव व्यापारइत्याशक्याह ॥ ॥ किन्तु मोहवशादस्मिन्नुपलक्षिते शास्त्रावि
कृतानेयं प्रत्यभिज्ञापर्ययते ॥ स ईश्वरस्वभावआत्मा प्रकाशते तावत् तत्रास्य सातं चामितिन केनचिद्
सुखानप्रकाशते तत्राप्रकाशात्मनापि प्रकाशते प्रकाशात्मनापि तत्रापि प्रकाशात्मनिसर्वथा प्रकाशात्मना
प्रकाशः भागशो भागशः प्रकाशते सर्वस्य व्यतिरेको व्यातिरेको वा कतिपयस्य व्यतिरेको व्यातिरेको
वा उक्तप्रकारेणैतयोवा उदमीसप्रकाराः तत्रप्रथमः प्रकारो जडो ज्ञासः अन्यः परमाशीवात्मा मध्यमाः मित्रवत्प्रकाशमानत्वं
जीवाभासः सेवभगवतो मोयाविमोहिनीनामशक्तिः तद्वशात्प्रकाशात्मतया सततमवभासमानेप्यात्मनि भा
गेना प्रकाशानवशादुपलक्षिते सर्वथा हृदयङ्गमीभावमप्रापे अतएव पूर्णतावभासनसाध्यामर्थक्रियामकु
र्वति पूर्णतावभासनात्मकमिमानविशेषसिद्धये प्रत्यभिज्ञाव्याख्यातपूर्वा प्रदर्श्यते कथं शास्त्रेरीश्वरनिष्ठत्वेन ॥
प्रसिद्धायाह क्रियात्मिकाया आविष्करणेन प्रदर्शनेन अभिमानसाध्यामर्थक्रियाणा तदभिमानसिद्ध्या विनाः
ननु तत्र प्रकाश एव स्वमायाया क्त्वा, तिदुर्लभकारित्वा तन्मतेः कथं पया स्वहृदयमनाहृदितमप्याहृदितमिगवभासयति तत्रानाहृदनां प्रप्रधानतायां सदाशिवेस्वरहृदयतासमावेशादपरा आहृ
इति भेदविज्ञेयायां मायाप्रमानेकायो भूधर्मविकृतः ॥

गस्यान्यथानुपपत्तेः उपदेशावसरेति कृतीति विषयत्वं पुक्तं ईश्वरस्य ननु वस्तुतः परमशिववस्यायामयमीश्वर इति प्रनुत्तरस्यातिर्दृष्टत्वात् उपचारतत्त्वोपदेशकाले निर्दिष्टाः
ननु तत्र नो वेद्यत्वम् ॥ ननु दृष्टः प्रमातरि प्रमेयव्यवहारः उपदेशादौ नासौ प्रमातरि अपितु नीलादिस्थानो यस्यैव वस्तुतरे स्वं ननु च देवाकालरहितत्वमपि किञ्चनावभासत्वे योगादि
श्रियावभासकृतपुनर्यथाणानिषेधपर्यवसितस्तद्विभाते दुपता प्रमातृत्ववत्स्वस्वभवेत् कथंचातो वाक्यात्मना तयोत्ताने प्रतिपत्तिर्भवेत् सत्यमेव किन्तु स्वप्रकाशस्वभावे
तयोपोनाहमिति विमर्शमयश्चयः प्रमाता तस्मान्मतेः दुदितो योमेयः सतमेव हृदयेनावलम्बमानो दृश्यविकल्पैकोकारन्यायेन विकल्पकृपया स्वस्मिन्नेतत्प्रकाशकृते कोकारित्वेन सत्यमे
सिद्धेः तथा च दृष्टान्तं दर्शयति तैत्तिरीयपुण्याचितेरिति ए तडं भवति नकारकव्यापारो भगवति नापि सा प्रहमीश्वरत्वेवं
पकव्यापारोय अपितु मोहापसरणमात्रमेतत् व्यवहारसाधनानां प्रमाणानां तावत्वेव विधानेः चयेयम
यमः प्रत्यक्षत्वादित्यनेन हि न चरो ज्ञाप्यते प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानत्वात् अन्यपदेहेतुसिद्धेः केवलमेव
मयसार्थतेयश्चायं मोहः तदपसरणं चयत् तडुभयमपि भगवत्तत्त्वविज्ञप्तामात्रं नत्वधिकं किञ्चित् इत्युक्ते
वदयते ॥ ३ ॥ ननु परिहृयमाने भावराशे किमीयाशक्तिराविष्क्रियते कंच प्रतीति जडानां तवन्नज्ञाना
त्प्रकाशाक्तिरस्ति क्रियात्मिकापि सातं च प्राणा स्वातं च व्यपगमादसम्भावनाभूमिरेव तस्याचरयोगात्
नीत्यादौ उपचारं केचन प्रतिपन्नाः न च जडान्यतिव्यवहारसाधनमुचितम् अथा जडजीवजुनताधिकार
णोभयमपि न हि सर्वस्य सात्मा महे श्वर इति हरतरं विप्रकाशिता प्रत्याशातदेतदाशं निरूपयति ॥
तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ज्ञाने क्रियाचभूतानां जीवतो जीवने मतम् ॥ ॥ तथा हीति पुनरु
पक्रमं घोटयति इष्टयतां किलेत्पर्यः तथेत्यनेन साध्याहृत्यते हिनाहेतुरित्यन्ये प्रकृतं साधं हेतुसिद्ध्या
यत्तमुपक्रम ते इत्यर्थः तेनेति बुद्धिवर्तिना तएव स्वर्यमाणे न ग्रन्थेन वलीयिष्यमाणेन प्रकारेण यस्मा
त्सर्वमेतपुत्रमिति तथा हीति शास्त्रस्यार्थः इह तावद्भावराशिर्थाविमृश्यते तथास्ति अस्ति तस्य प्रका
तं बुद्धेयात्मकस्वभावाशरीकुर्वतः प्रकाशाप्राणितदेशीयं विमर्शमाश्रित्य समुत्पेधात् अविमृष्टं हि यदिवस्तु तन्न नीले
नपीतेन सज्जासदिनिकृतः पर्यनुयोगे किमुत्तरं स्यात् तेन यद्यथायावदबाधितं विमृश्यते तत्रातावदस्ति
ततएव देवाका लाकारविततात्मानोपि इव क्रियासस्तुत्यादयः एकत्वेन परमार्थसन्न इति वदयते क्रिया
सस्तुत्यादिना ततश्च विततमपीदं विषयं संख्ययविमर्शदशाधिरोहे जडं जीवसेते तावता इयदुपेणास्ति कुरात् अभिज्ञानेन
यत्तं अभिज्ञानमेकधर्मात्मकस्वहृदयत्वेनांततधर्मविस्तृतस्वहृदयत्वेनाभुयायः अभितः स्वहृदयसर्वस्वस्वीकारेण वस्तुज्ञायते यथा इति तस्मिन्प्रायनेन प्रयत्नयेत्यर्थः ॥ दृष्टः पक्षः हेतुः प्रत्य
क्षत्वादिनेवैक्यः तयोर्द्वयोरेषसिद्धेः पक्षहेतुत्वसिद्धिरिति पाठांतरम् अन्यथाप्रत्यक्षेण प्रकाशमाकर्तत्वं यदि न स्यादित्यर्थः ॥

8

...

वदननलिनादिविप्रानंदर्शनमुक्तं नत्वात्माहं कर्मणिनिष्ठोत्पत्तेः स एव स्ववाचमेव नचेनयति कर्तुः क्रियाया
 ग्राह्यं कर्मेति दृष्टीक्रियायाः कर्तुं निष्ठेतेव तथाच कर्तुं स्यात्मेव दृष्टीक्रियायाः दृश्यते भूत्या नृणा इत्यादौ
 जेमिनीयैरपि ज्ञानरूपा दृष्टिर्भावनात्मिका प्रमात्यविप्रान्तैवोक्ता केवलं प्रकटताविषयार्थमा दृष्टानामान्या
 संविदा स्वतन्त्रेन्यन्यदेतत् प्रमात्यविप्रान्तमेव कथयितुं मयेत्युक्तम् तेनान्तभूवमहं मया नुभूतमिति प्राप्तेवेचि
 यमात्रमिदं नत्वर्थभेदः अन्ये तु भिन्नक्रमेण नयोजयन्ति इगासीत्सामे इत्येवं मया दृष्टमिति च यत् स्मरणं तद्वा
 करणमस्या इत्यनन्तरात्तान् भूवमित्यादिपरामर्श्याः स्मृतेरिति अपि ज्ञायते ॥ ननु दृष्टमापीनिर्विकल्पे
 नयावन्नपरामर्शं विमर्शविशेषविप्रान्त्यातावन्न स्मर्यते मार्गदृष्टमिव तत्पर्यादि विशेषरूपेण तादिदमेव विचार
 णीये समनन्तरभाविविकल्पकाले तद्दर्शनमिदं नयावन्न भूतत्वं वा नवेति तदा साङ्गह ॥ ॥ याच्यप्याहमि
 मं चेत्यमिति वाचसा मन्यते समवेतसा यवसा न रिदर्शनम् ॥ ॥ इह दर्शनं यादृशं निजेन वं पुर्षता दृष्टौ नेव तेन भात
 यं सर्वदा तच्च सकालेन न्यप्रकाशमहमित्येतावता द्येणोचितप्रकाशं तादृक्कल्पाया विचारस्तावन्न कत्राचिदङ्गं ॥
 भवंतुवा किन्तु वसा योप्येवं भूत इत्यपि शब्देन सूचयति तत्र समनन्तरभाविना विकल्पेन वस्तु परामर्शप्रयमानमनु
 भवपरामर्शं सुखेन वा यरा म्प्रयतेहमिमं यस्यामीति वर्तमानतया इममित्यनेन च प्रत्यक्षद्वयापारत्वं प्रत्यक्षाय
 मानत्वेन दर्शितम् एवमेव वा यरा म्प्रयते वदो यमिति अत्रायं शब्देन प्रत्यक्षायमानत्वमुक्ते तत्रान्ये विकल्पदर्शन
 स्पृष्टयक्यरामर्शं स्वनास्तीति कातवेदन्ता साङ्गह ततश्च पारिशेषात् अहं न्यातस्या त्रास्तिमर्शः तदभावे विकल्प परा
 स्थानिमीलिता दोषिभावात्सयमर्श्या स्पर्शं स्फुटतमविषयपर्यवसितः कथमध्यवसायो भवेत् आद्ये तद्दर्शनं परा
 म्प्रमपि अस्मदर्शान् भूतमहं भावात्सदमवसातरि प्रमातरिविप्रान्तं स्वप्रकाशमेव पराम्प्रममिति विकल्पापि
 न बोधान्तरबोधो बोधयति बोधस्य अवसायो वसा समवेतमिति अष्टथगभावमाह अवसातेरीति स्वतः चेन्न

सुखे बोधात्मन्यहन्ता स्पन्दे इत्यर्थः दर्शनमिति निर्विकल्पकमनुभवं उपलक्षणं चेत्तत् विकल्पस्यत्यादेरपि
 ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण परामर्शं घटमेव न्यायः विकल्पस्यास्य हं स्मरणमहं विकल्पितं मया स्मृतं मयेत्यहन्ता रेखा
 वविकल्पादेरवभात् अतएवात्मनो मीविकल्पाद्याः शक्तिविशेषास्तद्विप्रान्तशरीरत्वादिति दर्शितं ॥
 तान् स्मरन्त्यपोहने शक्तिमानित्यत्र ॥ ॥ एवमित्यतः प्रमेयस्य यत्फलं तदुपसंहर्तुमाह ॥ ॥
 तन्मया दृश्यते इह यं स इत्यादि सत्यपि यादृशं कर्तुमिच्छावर्णभाते प्रमातये ॥ ॥ तदिति तस्मादर्थपूर्वोक्तस्य
 प्रमेयस्य हेतुभावेनोपजीवनमिह सूचयति यतएवमुक्ते अनुभवस्यार्थस्यैव स्मरणं न भेदेनावभासः स्थानि
 शक्तिश्च परमेश्वरस्यैव तत्तदमत्र परिनिष्ठितं तत्त्वमिति इह स्मृतिरनुभवं क्रोडी करोतीत्युक्ते अनुभवश्च द्वि
 धा परामर्शभेदात् कदाचित्त्वात् परामर्शपूर्वकमनुभावमा म्प्रशानियत्रास्याभिसन्धि प्रधानता मया दृ
 श्यत इति कदाचिदनुभवनीयमव प्रधानतया पराम्प्रशानियत्रानभिसन्धेरेव सहसा वस्त्वनियतो धीक्रिया
 प्रतिआग्रहविशेषोवा अयमिति तत्रापि च प्रकाशपरामर्शस्यैव अन्यथा प्रकाशायोगात् एवमुभयथा
 नुभवे प्रत्येकं स्मृतिरपि द्वयपरामर्शमयी उदेति चत्वारः स्मरणभेदाः ज्ञाननुभयभेदो अनुसन्धानत्र
 यंप्रत्यभिज्ञानमप्येतदुभयमेलनात्मकमत्रैवा न्भूतं ॥ ॥ चेतद्वेदादृष्टा शर्वी परविप्रान्ति कृतात्प्रत्ये
 कं द्वेधा भेदाश्चोडशाधा तदेतेहा विप्रान्तिः संवेदनभेदाः तेषु वशांतावत्प्रकाशादबहिर्भूतमन्याथा प्र
 काशानायोगात् नेचततएव तदेव तदेव पृथग्भूतं चापृथग्भूतं च बहिर्भूतं च तदन्यथार्थत्वासम्भवात्
 भवतीति नूनमन्यः कल्पितप्रकाशात्मा कश्चिदत्रार्थोक्ति यतोयमर्थराशिः पृथग्भवन्नन्योन्यमपि पृथ
 क्तामधिगच्छत् अन्यथा प्रकाशाभिज्ञानां परस्परमपि कथङ्कारं पृथग्भावो भवेत् सोयं वेद्यैकदेश एव

३. प्रव.
प्र. मी.

विष्णुत्वं वा नुजि वेद्यभाव एवाह मिति विष्णुदृष्टन्योचितेन परामर्शेन परामर्शमानो माया प्रमात्रेति वद्य
ते देहे बुद्धिवित्तं सच ग्राहक इत्युच्यते एवममेव स्वात्मनि विमलमन्यस्यानीयेयं गुणलोकं स्वस्मा
त्प्रकाशरूपादव्यतिरिक्तमवभासयति परमेश्वरः तदेवैतद्भूगवतो ज्ञानकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वं ज्ञानशक्ति
स्मरणशक्तिरूपमुच्यते इति तात्पर्यार्थः अद्वैतार्थः न युग्य इत्यत इति प्रमाता प्रकाशरूपेण येनानुभवती
त्युच्यते ततः परामर्शनादेन हृदये प्राप्ते रूपा ग्राहक इत्येवैतन्नो यद्यदि देहादि स्वभावो अर्थो वेद्यो प्रमा
तरिविष्णुदृष्टप्रकाशरूपे भातः प्रकाशेन एव दृष्ट इति स शक्तिचयत्परामर्शप्रकाशरूपः प्रमाता यतो सोऽस्म
रतीति वापदे श्यस्ततोप्येतदेव लक्ष्यते अनुभवरूपो यजीवि त्वं पूर्वोक्तं दृष्टयितुं प्रसङ्गादत्र ज्ञानशक्तिरप्यु
न्मीलनं कृतं लक्षणेषां नूतनादेशः अपि शब्दार्थ अर्थशब्दो विष्णुत्वं वेद्यवाची ग्राहको मायीयः कल्पितः प्र
माता उदप्रकाशस्वभावः ॥ आदितः ॥ ३१ ॥ श्रीमदाचार्यमित्रवृत्तविरचितानाम्मीश्वरप्रत्य
भिज्ञासूत्रविमर्शनां स्मृतिशक्तिनिर्माणचतुर्थमार्गिकम् ॥ महासुहृन्निर्मिश्रभावज्ञानप्रकाशकः
ज्ञानशक्तिप्रदीपेन यः सदा तं नुमन्तीवम् ॥ एवता वत्स्मृतिशक्तेः स्वरूपं प्रतिपादितम् अधुना तदुपजीवनी
यज्ञानशक्तिपरामर्शनिर्णयवित्तवर्तमानावभासनामित्यादया सक्रमं प्रतिभासत इत्यन्तया श्लोके कवि
शक्त्या निरूपयति तत्राद्येन श्लोकेन वस्तुनो प्रतिज्ञां करोति एवंभूतो ज्ञानशक्तिरिति ततः श्लोकद्वयेन प्रकाश
एवार्थानां स्वरूपमेत्याह ततो ज्ञानप्रकाशवाद्यानामर्थानां सद्भावं विज्ञानवादोपगतवासना इत्येव न दृष्टी
कृतमाशङ्क्य तृतीयेन तदभ्युपगमे पिता वन्न किञ्चिदप्युच्यते इति दर्शयति अथ श्लोकेन स्पष्टदर्शनेऽर्थतत्त्वमुपद
र्शयन्वाद्यार्थसद्भावे प्रत्यक्षानिराकारेति प्रामाण्येन ततो ज्ञानानुमेयतामपि बाह्यस्थानिरस्यति अनन्तर

अयमिति च यदावृत्तिः

१८

श्लोकेन चिदात्मन्यर्थानामवश्यं सद्भावः परामर्शान्मनेति प्रकटयति ततोपि प्रकाशस्य प्रमात्ररूपस्य प्र
त्यक्षमर्श एव जीवितमिति श्लोकचतुष्टयेनानुभवागमन्यायस्वरूपानिर्णयणाभिरभिधत्ते अनन्तरं ज्ञानप
रामर्श एव हेतुं पुं प्रमात्ररूपतानुजितं च प्रथयति इति तस्यैव प्रधानत्वेन्यावश्लोकत्रयेणाह प्रकाशो कर्तृ
पत्वे च ज्ञानज्ञावादिभिन्नमिति श्लोकेनाह ततो ज्ञातरीव विष्णुदेताने स्पष्टविकल्पसविकल्पक इत्येव विम
र्श एव प्राणितमिति श्लोकद्वयेनाह ततो ज्ञातरी न स्य च पूर्वपक्षे दृष्टित्वेन तदुपहारदि प्राप्ते श्लोकेन
समर्थयत इति तात्पर्यमार्गिकस्य श्लोकार्थस्तु निरूप्यते ॥ ननु स्मरणविकल्पादीनामनुभवजीवि
तत्र त्रयदिभेदेनाभासनेर्थाः तत्रैव पितृवैवावभास उचितः नो चेदन्वयात् तदनुभव एव तावज्ज्ञानशक्ति
रूपो विचारणीय इत्याशयेनाह ॥ वर्तमानावभासानां भावानामवभासनम् अन्तःस्थितवतामे
व्यवहारे बहिर्भासना ॥ वर्तमानत्वेन स्युः रतया अवभासनमिदमित्येवमाकारेणैवांते प्रायदेतद्वद्देहात्म
ना कल्पितमायीयस्य आदिशरीरान्न प्रमात्ररूपमावेन हेतुना भिन्नानां ततो माया प्रमातुर्विष्णुज्ञानाम
वभासने तत्परमार्थप्रमातरिषु चित्तयेनः स्थितवतां तेन सहैकात्म्यमनुजितमेव व्यवहरे प्रमाणेनोपा
यते तेनानुजितसंविदभेदस्वभावस्य कल्पितप्रमात्रपक्षे तयोभेदेन प्रकाशनं भगवतो ज्ञानशक्तिरित्युक्तं भव
ति ॥ प्राणिनोऽप्येव प्रकाशः स्यात् प्राणात्मनोऽपि न च प्रकाशोऽभिन्नस्यादमार्थस्य प्रकाशता ॥
अर्थो नीलादिसुखनीलादिरूपतयेव यदि प्रकाशागता न पुनरपराकाशेदर्थशरीरोऽनीर्णप्रकाशात्मता
तर्हि यथा न्यतिलमित्येव तत्संभावनया भाष्यते त्वं किञ्चाप्रति वस्तुनो वा स्वात्मन्येव तन्नीलं परस्य परनिष्ठत्वा
नुपपत्तेः स्वात्मनि वननीलं न नीलं प्रकाशान्तरं वा विना व्यावस्थानायोगात् तथा प्रकाशमानं तस्यैव

३२

परमार्थप्रमातरि
उदचित्तये

प्रमाणेनोपपद्यते इ
ति ॥
तुक्तेन त्वमात्रं दर्शय
ति ॥
सर्वी

इषव.
प्र. मि.

वात्पतिनकंचि^ह प्रति अपितु स्वात्मन्येव स्वत्मान्यपि वानस्यादित्यन्यता जगतः अथेन्द्रियो लोकतादि
ज्ञानवर्गीत्यकाशरूपो सौ नीलतणो विविधवृत्तजानः एवमपि एवं प्रसङ्गः प्रकटावादेऽप्ययमेव दोषः सर्वथा
र्यपारीरविप्रान्नैषे त्रकाशसमावभासतइति प्रमादलगतया प्रकाशास्थितिर्ह्युपादा प्रमाताहितदानी
यं मिन्द्रिया मयो र्यस्य प्रकाशस्य कारणं भवेद्वा जमिवाङ्कुरस्य नचाङ्कुरबीजोपक्षोङ्कुरात्मा ततो यदि न प्र
काशात्मा संभवत्प्रागिवज्ञानोदयान्पूर्ववत्तसो प्रकाशस्तथाज्ञानोदयेऽपि स्यात् ननु ज्ञानमर्थप्रकाशरूप
मेव तत्कथं ज्ञानस्योदयान्दययारर्थस्य तल्यता स्यात् स्यादेतद्युपपन्नं यावत्तार्थाद्विज्ञेयज्ञानं प्रकाशरूप
तदर्थस्य सम्बन्धितया कथं स्यात् यदि तावदर्थः प्रकाशतइत्येवंभूतं ज्ञानस्य स्वरूपं तदर्थज्ञानं यारभेद एवाया
तः अर्थस्वभावस्य ज्ञानत्वेनोक्तत्वात् अर्थस्वभावत्वेन प्रकाशस्यार्थात्मताया मुक्तइहमाम् अथा र्थप्रकाशयतीति
ज्ञानस्य स्वरूपं तर्हि प्रकाशमानमर्थं करोति ज्ञानमित्या पतिते पुनरपि स एव दोषः कृतप्रतानप्रायं प्रकृत्यर्थ एव र्थ
विवेको मयेव भेदवादविदारणे इति तर्ह्येवानेयः तस्माद्विज्ञः प्रकाशे र्थस्य सम्बन्धी भवतीति सम्भावनेव नास्ति
अतस्तेदमुपपत्त्या तमर्थस्य स्वरूपं प्रकाशमानत्वं प्रकाशाभिन्नत्वमिति प्रकाशश्च यदि दृष्टेऽन्यः पटेऽन्यः
तदवसन्धानस्यायोगो द्वयोः प्रकाशयोः स्वात्ममात्रपर्यवसानादिति वितत्योपपादितं नश्येज्ज्ञानस्थितिरि
त्यत्र तस्मादेक एव प्रकाशः एतदेवावज्ञादर्शितं न च प्रकाशोभिन्नः स्यादिति ॥ ॥ वातिविकृतस्य ज्ञानस्या
र्थप्रकाशरूपताम् एगम्यापि बाधकान्तरमाह ॥ ॥ भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने सङ्करो विषयस्य तत्र प्रकाशात्मा प्र
काशो र्थो ना प्रकाशो र्थो सिद्धाति ॥ यद्यथा दन्त्य एव तानात्मा प्रकाशो त एव भिन्नो र्थतः तर्हि स्वात्मेनितस्य प्रका
शमात्ररूपत्वादभेद एव तथा ही नीलस्य प्रकाशः पीतस्य प्रकाश इतियोर्ये नीलाशः पीताशश्च स तावद्गुणस्य न
स्वरूपम् भेदवादत्यागापत्तेः अथ विषयस्तदेव विचार्यते इह प्रकाशाबलात्पीतपीतयामेदो एगनूयः ५७
येनैव च प्रकाशो नीलो नील इत्यभ्युपगम्यते तेनैव च प्रकाशो नीतः पीत इति कथं सङ्गः पूजा म नीलेन

विस्तरेण

५७

२.

जनितः पीतेन जनितः तेन वा सेहेक सामग्रीक इत्यादियुक्त्येतास्ते हे नीलपीतयोर्भेदस्यात् स एव विचार्यः अथ नीला का
रो सौ र्थादि प्रतिबिम्बबलात् द्वितीयविम्बानवभासादयुक्तमिति अथाभेदस्तर्हि तयोर्भेदवादः तथा कारणादिवादे ता
पि त्वरस्य ज्ञानं बहुतरनीलादिजन्यमेकत्र पट्टन्यत्र मन्दमिति कथं भेदः प्रकाशपारीरस्याभेदात् तथा भूते चान्यतर
दर्शने हो धिते पिसंस्कारे बलादेवाशेषस्मरणप्रसङ्ग इति भूयान्सङ्करः स्यादेतत् अर्थ एवास्तु किमनेन दोषोपपाद
केन प्रकाशोनेति अत्राह प्रकाशस्य सिद्धिरेव न काचित् स्वात्मनिहिनीलं यदि पीतं न किञ्चिद्वा तर्हि उच्यते अतएव प्र
त्यक्ते वा न्यत्रोक्तम् एवमात्मन्यसत्त्वत्याः प्रकाशस्यैव सन्प्रमीजडः प्रकाशा एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति तत्र
दिप्रकाशास्तदाभवत्यर्थः प्रकाशाश्चासौ कथं यदि प्रकाशा तैव चटस्य वपुः सैव पटस्येत्यादिविषयवपुः प्रकाशः सिद्धः
॥ ॥ एकस्यैव प्रकाशस्यैवंभूतक्रमाक्रमकार्यकारणभावादि विचित्रवैश्वरूप्यप्रदर्शनसामर्थ्यस्यैव पूर्वमित्ये
तावत्पर्यसाधयितव्यम् तच्चैवं पर्यवस्यति यदि प्रकाशस्य विचित्रभावे हि नन्तरमपाकृतम् तत्र प्रकाशास्याविचित्रस्य
मेण विचित्रता कारणं प्रतिबिम्बात्मकं तत्प्रतिबिम्बसजातीयं यत्तदेव नीलादि रूपं बाधं तच्च यद्यप्यनुमेयं तथा पीदं
नीलमिति प्रत्यक्षेण धवसायादधवसायप्राणि तत्वाच्च प्रमाणस्थितेः प्रत्यक्षव्ययदेशं भविष्यति बाधार्थवादिक
थितमिति हे तन्त्रमनुमीयमानं बाधरूपमाशङ्कमानत्वेन दर्शयति ॥ ॥ नन्दाकाशिकाभासो बाधं चेदुपापयेत्
तत्र भिन्नस्य बाधस्याविचित्राभासहेतुता ॥ न वा सनाप्रबोधो विचित्रो हेतुतामियात् तस्यापि तस्य बाधस्यैव विचित्रे किं निबन्ध
नम् ॥ ॥ इह बोधस्तावदभिन्नः प्रकाशमात्रमेव यस्य परमार्थः प्रकाशाधिकं यदि नीलस्य रूपं तर्हि तदप्रकारेण
मिनिन प्रकाशोत अथ तथा प्रकाशरूपत्वेमैवास्या रूपं पीतप्रकाशः कथं स्यात् अथापि क्रामिकनीलपीतादिप्रकाश
रूपमेव तस्य रूपं नीलाभासपृथ्याहमिति प्रकाशः स्वायाद्यवस्थास्तनस्यात् तस्मात्प्रकाशः प्रकाश एव अनुमात्र

ॐ
ला

इष्टवः
प्र.भि.

तस्या

३६

कारणानुपपत्तिः
अथ येन नृपेण

मपि नृपान्तरमस्यास्तीति अभिन्नबोधः तस्य चाभिन्नस्य कदाचिन्नीलाभासता कदाचित्पीतभासतेति ये विचित्राभासाः
तत्र कारणान्तरादियस्मान्नोपपन्नं हेतावभिन्ने कार्यभेदस्यासम्भवात् तस्मान्नसंविचित्रनीलपीतादि रूप आकस्मिकोत्पत्तिः
तत्र त्वत्सिद्धहेतुकः सन्ना संविज्ञानगतप्रतिबिम्बात्मकस्वभावसम्पादकमोचित्यवशात् नृजगत्सदृशं क्रमोप
निर्णयबहुतरभेदात्मकं ज्ञानान्तर्वर्त्यापृथग्भूतमनुमाययतीति सम्भावयते बाधार्थवादी नचास्यदं सम्भावनामात्रं
अपि तु निश्चयपर्यवसाय्येव भवति तथा हि विज्ञानवादिना यो हेतुर्वैचित्र्ये वासनाप्रबोधरुदरा उक्तः सन्नोपपद्यते
॥ स्यात्तिजनकः संस्कारो वासनेति तावत्प्रसिद्धं इह तु नुभववैचित्र्ये हेतुः पर्यवर्णीयो वर्तते अस्तु वा नीलाद्याभास
सम्पादनसामर्थ्यरूपा ज्ञानस्य योग्यतामिकाया निर्वृत्ता सनास्वकार्यसंपादनोन्मुख्यप्रबोधः ततो बोधे च्छाभासेवे
विचित्रमिति तत्रापि तु ब्रूमः यद्यप्याभासानां ज्ञानान्तर्वर्तिनामपारमार्थिसंज्ञासिद्धमुच्येतापि तथापि यदेवं कारणं तदस्त्व
संदर्भात्की कार्य अवस्तुनः सर्वसामर्थ्याविशद्दिनालक्षणस्य कार्यसम्पादनप्रतिनसामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः ॥
एवस्थितेया एता वासना आभासका भूतान्नेनेष्यन्ते तासां बोधाद्यदिभिन्नरूपं तच्च परमार्थसत्तदयथाह्यन्तरप्रभुत्वा
द्यार्थवादप्रकारेण अथ संज्ञासिद्धिहेतुनरेण संसारमार्थिकतातेन कारणानां तत्तर्हि ज्ञानमात्रं तच्चाभिन्नइति नी
लाद्याभासस्य कार्यभेदस्यासिद्धिः एवं वासनानामविचित्रत्वे तत्प्रबोधो विचित्रइति का प्रत्याशा भवन्नुवासना
विभिन्नाः तथापि तु बोधमात्रानिरिक्तस्य देशकालभावादेः प्रबोधकाभिमतस्य विचित्रस्य कारणस्याभावात्प्रबोधो विचि
त्रइत्येकैव प्रबोधइति सममेव नीलादिवैचित्र्यभासेन अथ स्वसन्नान्तर्वर्तीनी बोधान्तराणि विचित्राणि प्रबोधकारणा
नि आन्तराणि प्रबोधकारणा इति तदसत् सखडः खनीलपीतादिपूर्वायरादिदेशकालभेदस्य विज्ञानमात्ररूपत्वे
विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थतायां स्वरूपभेदो सम्भवो बोधवैलक्षणानुपपत्तेः परप्रमार्तत्वे प्रबोधान्तरेषु ॥

२१

कायस्य प्रवासप्रवासादेः
प्राणस्य सखडःत्वादेः

यतिः

सन्नानान्तरादृवाचेपि तुल्यायमेव लक्षणप्रकारः तत्रापि परकीयाभिमतस्य कृशस्य लादेः धीगुणस्यानु
मात्राभिमतसंविन्मात्ररूपा भेदे परत्वं कस्येति न विद्यः बोधस्य तन्निष्ठस्येति चेत्तपि प्रमाणेन यदि नासिद्धमद
सन्नेव सिद्धो प्रमेयतया चेत्तज्जडयत् तस्यापि च कायादिचदेव ज्ञानमात्रस्वभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वे पर
प्रत्यस्यासिद्धिः ननु च्याहारादिक्रियास्तान्नीलपुण्याद्या हरयमित्येवं रूपया हेतुभावेन व्याप्राहृता सिद्धका त-
येपि तथा तद्देतुकया भाव्यं न च सत्सन्नतियतिता समीहास्तीति स्वसंवेदनेन निश्चितम् ततश्च परसमीहा
सिद्धानि तदेव सन्नानान्तरमिति अत्रोच्यते इहानुमातव्याहाराभासाद्विधासि व्याप्तिप्रहरणकाले वि
ष्टेदप्राणो हव्याह रमीत्येव रूपः अनुमानावसरे च व्याह रत्ययमिति विष्टेदजीवितइत्यस्य व्याप्तिर्दीता अ
न्यप्राभासः कथमिदानीं हेतुस्यात् व्याहारनीत्याभासस्य च हेतुरविदिते एवेति कथं ततो हेतोः समीहानु
मीयते किंच व्याह रत्ययमिति यः प्रमात्रान्तरं तु मातृसम्भवे विष्टिन्नतया च भासः सानुमेयसंमतायाः पर
समीहायाः वाच्यकार्यः स्यात् तस्याहिव्याहारामीत्याभासः कार्यो यो सो अविष्टेदजीवितः नचाविष्टेदम
यस्य विष्टेदमयः कार्यमिति युक्तम् तथा भूतकार्यकारणभावप्रहरणपायाभावात् नहि स्तान्तरनियोगमविष्टि
नाभासः सपरत्रविष्टिन्नं व्याह रत्ययमित्येवं रूपमाभासं जनइति इति केनचित्प्रमाणेन सिद्धं परसिद्धिपूर्वक
त्वादस्यार्थस्य परप्रमातृसिद्धेः एवमन्तार्थसिद्धाधीनत्वेनेतरतया प्रयात् नचावश्यमविष्टिन्नाद्विष्टिन्नेन भा
व्यमिति नियमोस्ति व्यभिचारात् नचाविष्टिन्नोप्याभासउत्पद्यतामिति तदनुसन्धानात्तदुत्पत्तिर्नियता त
त्सद्भावेऽप्यनुत्पत्तेः तदभावेऽप्युत्पत्तेः विष्टिन्नप्राभासः परत्रोत्पद्यतामिति या समीहांतया सह परत्रोत्पन्न
स्य विष्टिन्नाभासस्य कार्यकारणभावप्रहरणमवयरासिद्धौ न युक्तमिति व्याप्तेरेवासिद्धिः प्रमात्रान्तराणि च

इष्टुः
प्र. भि.

यदिभिन्नानिजानिष्टानामवभासानां भेद एव ज्ञानादव्यतिरिक्तं चेति न्यायात् ततश्चैकास्मिन्निष्ठत्वाभावादेका
भासविश्रान्तः समभूय प्रमातृणां व्यवहारो न स्यादित्यन्योन्यानुपरक्तं भूतं प्रकृतं प्रायं जगदापद्येत अनुमी
यमानमपि बोधान्तरं अनुमातृममता ह्योधाद्यदिभिन्नतदस्मितावत्सम्भवः यत्प्रमेयं बोधाद्वैज्जमस्तीति स होयल
म्बनियमादेरनेकान्त्रिकत्वात्नीलपीतादिनापि प्रमेयराशिना किमप्यकृतं येनास्य स्वस्वविश्रान्तिः न स ह्यने तस्या
त्प्रवन्नराणामपि अस्मिन्निष्ठेव सिद्धौ वा सर्वप्रमात्रन्नर गता आभासायैकैकत्र परत्राभासवैचित्र्य हेतुभूतं वासनोद्बोधो
वैचित्र्यजनयेयुर्नियमे हेतुत्वात् नराणां दिति तथापि न नीलादिवैचित्र्यमितिः एवं वासनानां तदुद्भूतहेतुनां च विचित्राणां वि
मनुष्यत्रिरेव ततश्च स्थितमेतदभिज्ञा बोधस्तस्या कस्मिकाभासभेदहेतुत्वात् नुपपत्तेः वासायानुमेयसंभाव्यत इति
यदिवाह्यार्थवादिनां च्यते इति श्लोकद्वयार्थः चेन्नरुः श्लोकद्वयवाक्यार्थशङ्काघातकः ॥ ५ ॥ एवमाशङ्क्य
मानत्वेन परसम्भावनादृढादर्शिता अधुनात्वेनासम्भावनां शिथिलयितुं नो वदाह ॥ ॥ स्यादेतदवभा
सेषु तेनैवावसिते सति व्यवहारे किमन्येन बाधेनानुपपत्तिना ॥ ॥ स्यादेतदिति पूर्वोक्तसम्भावनाभ्युपगमे यदा
व्याख्यायते तदा किन्मिति वाक्यशेषेण तच्छेथिल्यविषयं सम्भावनान्तरं शेषश्लोकेन दर्शयति इति व्याख्येयं
तदिदं ध्याहारो न स ह्यने तदा स्यादेतदिति इदमेविसम्भावनान्तरं स्यात् यदनेन श्लोकेनोच्यते इत्येकवाक्यतया
पियोज्यम् अनयापि कष्टकल्पनया व्याख्यानार्थान्प्रसाधयता भवता तेन किञ्चित्कर्तव्यम् आभासेरेव ते भवदभ्युप
गतेर्यवहारसिद्धेः नहि नित्यानुमेयेन काश्चिद्व्यवहार इति किंवायेन यत्र साधकं नास्ति प्रमाणं बाधकं च प्रकाश
देदेनुमेयतयापि प्रकाशनाभाव इति नावन्मुल्यम् अभ्युपगमबाधकस्तु अवयविनोद्भूतानुपपत्तिः समवा
यासिद्धिः कस्याकम्पावरणानावरणारक्ता रक्तादिभागभेदादिविरुद्धमयोगः अणुसञ्चयत्वाद्यवादेपि सञ्चय

मात्रे

२२

परमा

स्यान्वयाभावात् एव तेन यदि संयुज्जन्ते निरन्तरतया तदवश्यं दिग्भागभेदः देवनाहोषट्सु दिक्षु सञ्चीयमाणेषु
षट्सु रात्रिषु मध्यमस्य परमाणोर्ध्वं तथा मध्यको लघुः तत्रैव यद्यपरस्तदेक परमाणमात्रता अथान्यत्रैकोन्यत्रापर
स्तदवश्यं भागभेदायातिः इति भाग एव परमार्थसंस्तस्या येष्वेव सरणि रिति हि न किञ्चिदवाप्रीष्यते बाधतततः नच
तद्वाच्यं मूर्तीनामेकदेशत्वायोगात्संयोगेभिन्नदेशत्वाव्यावृत्तेस्तन्निष्ठं यत्तु कं ना मकार्यद्वयमण्डपरिमाणं तेभ्य
स्त्रिभ्यो महत्कार्यमिति अवयविवादोऽयं सच पूर्वमेवापबाधितः यच्चाव्याप्यवृत्तिर्न संयोगस्याच्यते तच्चिरं शो
कं सङ्गच्छताम् साप्रयेहियद्यसौ समवेति किमन्यदस्यावशिष्टं यत्र व्याप्ययादिति अभ्युपगमबाधकं चेदमिति
नात्रास्माभिर्भरः कृतः विस्तराच्च प्रचालङ्कारे दर्शितमेतदाचार्यशङ्करनन्दनेन ॥ ६ ॥ तत्र बाधकनाम
प्रमाणासिद्धे वस्तुनि न किञ्चित्कर्तुं समर्थं तेनैव दृढेन प्रमाणेन बाधकाभिमतस्य बाधितस्या प्रमाणत्वसंपादना
त् दर्शितं चेहसाधकं प्रमाणं कार्यहेतुत्वात् कस्मिकाभास इति कारिकयेत्याशङ्काह ॥ ॥ विदोमेव हि दे
वोक्तः स्थितमिष्टावशाद्वहिः योगीवतिरुपायं नमर्थं जानेषुकापयेत् ॥ ॥ इदं तावन्स्वप्नस्मरणमनेन ज्ञेय
सङ्कल्पादिषु नीलाद्याभासवैचित्र्यबाधसमर्पकहेतुव्यातिरेकेणैव निर्मासत इति यद्यप्यस्ति सम्भवः तथापि तदाभा
सवैचित्र्यं अस्मैयसीत् सर्वप्रमात्रसाधारणानुभूतं भवसंस्कारजत्वं सम्भावनादवस्थितिप्रसङ्गेन यत्पुनरिदं योगिना
मिष्टा मात्रेण परमेनादिवैचित्र्यानिर्माणं दृष्टं तत्रोपादानं प्रसिद्धमकार्यप्रसङ्गादिनादिवैचित्र्यमयं न सम्भवत्ये
व नचैवैवक्तृशक्यं सर्वगताः परमाणवो योगीश्वरा इति सङ्कृष्टिताः कार्यमारस्य तत्र इति यतयत्त श्लोकप्रसिद्धका
राभावात् न तिक्रमासिद्धये निरूप्यते नचेतत्प्रसिद्धं परमाणुभ्य एव स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मादिनायत इति किन्तु कपालादिव्या
वधानेन तत्रापि नियतसहकारिसमवलम्बनं करचरणादिव्यापारो विप्रीष्टदेशकालधर्माधिपत्यायोगः ॥ ॥

इष्टव.
प्र.भि.

नात्तुमानात्मनावाश्रमासनमाभासेबाह्यस्यानाभासस्यनकदाचिदभूदिति तस्मान्निष्ठां चैदात्मैव हि देव इति ॥
न त्वन्तःस्थितं बहिः प्रकाशयेदित्युक्तं तदन्तःस्थितत्वेमुपपादनीयमित्याशङ्क्य ॥ स्वामिनश्चात्मसंस्थ
स्यभावजातस्य भासनम् अस्यैव न विना तस्मादिष्टा मर्षीः प्रवर्तते ॥ बहो रूपतयाप्याभासने अन्ता
रूपताननुयुति प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यमिति हि वक्ष्यते तच्च सदेव प्रकाशस्य प्रमात्तत्वात्तदात्मतया च विना
प्रकाशमानस्यावस्तुत्वात् किन्तु तत्राहमित्युचितपरमर्षी यो यमिदन्ता परमर्षीः सैव बाह्यता तच्चेद्वान्तःस्थित
त्वमहमिति एतावता चित्तमचित्तैव वपुषा परमर्षी नम् तच्चेद्वानीलादीनामस्यैव न त्वनासीति यादीहिनस्या
तत्कम्भकृतोच्चरं करवर्णीति यत्तराक्षीयापेदाया इष्टा शब्दवाच्यः परमर्षीः एषाणीयात्मना स परमर्षो नानिय
न्वितश्चेत्ततः पटेष्ठापि सानकस्मादिनिसृष्टीर्यव्यवहाराः अथ तत्रापि चेष्टणीयस्तदानीमेवानेर्मितः संस्त
थाजातः तर्हि तन्निर्माणं चिदात्मनि विनेष्टुं नोपपन्नम् इति तिष्ठान्तरेवमिष्टे तदेतत्तत्त्ववर्णीयिष्यते ततश्च
विषयनियन्त्रितं चेष्टान्तरमपि विषयनियन्त्रितं न वेति विकल्पेन वक्ष्यामि तस्मात्सर्वे ये भावराशी चिदात्मन्यहमित्येव वपुषा सतता
त्स्यादात्मनैव जाता वभासुरवपुः येष्वर्थस्यात्स्वातन्त्र्यलक्षणं तस्वामिभावादि चित्रेण वपुषा क्रमाक्रमोदिना संविदेनं बहिष्करोति
न चेदुदये पटेष्ठाप्रमाणमेदप्रथमपूर्वकं तत्रापि चिदाभासे प्रामादने की करोति नितम्बिनी नृत्तश्च प्रेदाकान् तावति हि तेषामा
तत्तत्तत्रापि न कदासेयैक्यम् शरीरप्राणबुद्धिसावाद्याभासाषोषु तमेदस्या विगलनात्सर्वथेक्यम् अतएव प्रतिदारां प्रमात्त
नीमेवेति शतान्तरसंयोजनावियोजनावैयर्थ्येण परमेश्वरो विष्वक् सृष्टिसंहारादिना प्रपञ्चयति तउक्तमाचार्येण ॥ सदा सृष्टिवि
नादाय सदा स्थितिस्तत्त्वसिने सदा त्रिभुवनाहारतन्नाय भवते नमः ॥ इत्यादि भट्टनारायणेनापि ॥ सुदुर्लभं विष्णो
नसंलोक्य कल्पनाशतेः कल्पयन्नापि कोप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः ॥ इति तस्मान्स्थितमन्तःस्थितं भावजातेन
विना तद्विषयस्य परमर्षी स्यायोगादिनि ॥ १० ॥ ननु परमर्षी नाम विकल्पः सचाविकल्पपुद्गलसंविटपुषि भगवति

उ.
न.
विषयनियन्त्रितं चे
त्स्यादात्मनैव जाता
न चेदुदये पटेष्ठा
तत्तत्तत्रापि न कदा
नीमेवेति शतान्तर

३

२४

कथं स्यादित्याशङ्क्य ॥ स्वभावमवभासस्य विमर्शविडूरन्यथा प्रकाशो र्थापरकोपि कटिकादिजडोपमा ॥
इहावभासस्य प्रकाशस्यानवभासस्य चाप्रकाशस्य चटादेः परस्परपरिहारेण द्वयोस्त्वात्मनि चेद्वावस्थानंत
द्वुदपटयो रिवेदमजडमिमंजडमिति डरुपपादने वैलक्षण्यम् अथावभासाय तोर्यस्य सम्बन्धीततो न जडः
तर्हि सम्बन्धमात्रेण सदपि चटस्येत्यजडा स्यात् अथ न स्वसम्बन्धमात्रमपि त्वावभासाय स्य प्रकाशः तर्हि अर्था
त्मना सप्रकाश इति समापतितम् तच्चान्यात्मनान्यस्य प्रकाश उपपन्नः अथान्यस्वभावोपि चटो वभासस्य
कारणम् तर्ह्यवभासापि चटस्य कारणमिति चटोपि जडः स्यात् अथान्येनापि सता चटे नयतो वभासस्य प्रतिबिम्ब
रूपाश्चायादत्ता तामसाववभासापि विभुश्चटस्य तु च्यते ततश्चाजडः तर्हि स्फटिकसलिलमप्यदि रादि रपि कु
एवंभूत एवेत्यजड एव स्यात् अथ तथाभूतमपि आत्मानं तंच चटोदिकं स्फटिकादिन परास्पृष्टं समर्थ इति जडः
तथा परमर्षी नमेव अजाड जीवितमन्तर्बाह्यैस्वरणस्यातन्नास्व रूपं स्वाभाविकमवभासस्य स्वात्मविश्रान्तिलक्षणम्
नन्यमुत्तरेदित्वं नाम अहमेव प्रकाशात्मा प्रकाश इति हि विमर्शोदये स्वसंविदेव प्रमात्तप्रमेयप्रमाणादिव
रितार्थमभिमन्यते न त्वतिरिक्तं वाङ्मति स्फटिकादिगृहीतप्रतिबिम्बमपि तथाभावेन सिद्धौ प्रमात्रन्तरम्
पेक्षत इति निर्विमर्शत्वाजडं सर्वतु वस्तुमा विमर्शात्मकप्रमावस्वभावता दातव्यं परामुविश्रान्ते रजडमेव पूर्वी
परकोट्याः यजुक्तं इदमित्यस्य विष्णुविमर्शस्य कृतार्थतायास्वस्वरेयविश्रान्तिर्विमर्शः सोहमित्ययमि
ति मथ्यावस्थेव त्विदन्ता विमृश्यमानपूर्वापरकोटिः विमृडानां मायापदं संसार इति विमर्श एव प्रधानं भ
गवत इति स्थितम् ॥ ११ ॥ न केवलं संविन्नस्यास्माभिरेव विमर्शप्राधान्यमुक्तं यावदागमाच्चेरपि इति द
र्शयति ॥ ॥ आत्मान एव चेतन्याचिन्ति याचिनि कर्तृता तात्पर्येणोदिनस्तेन जडात्साहिविचक्षणाः ॥ ॥

इष्टव.
प्र.भि.
इष्टव.
प्र.भि.

३

इश्व.
प्र.ली.

यतोविमर्शएवप्रधानमात्मनोऽप्यममुमेवहेतुं प्रयोजनरूपमुद्दिश्य आत्माधर्मिस्वभावोऽव्यभूतोपिचेतन्यमिति
धर्मवाचिनाशब्देनसामानाधिकरण्यमाश्रित्यादितः कथितः भगवताशिवसूत्रेषु चेतन्यमात्मनियदितम् चेत
न्यमिति धर्मवाचकोपलक्षणम् चितिशक्तिरपरिणामिनीतद्वृत्तः केवल्यं दृष्टादृष्टीमात्रेण दाययिहिधर्म
शब्देनसामानाधिकरण्यमात्मनोदर्शितम् गुरुणानन्नेन इत्येहितदृष्टतेयद्विधान्नः पदार्थवर्गः सर्वभाति
चाथीक्रियायेतद्यदिनकुप्यतेतत्सकलोयतत्तभूतभावभुवनसंभारः संविदिविधान्नः तथाभवतीति स
एवगुणकर्मादिधर्माप्रयभूतपदार्थान्नरस्वभावः तामेवमुख्यद्वयत्पामाप्रयतेइतिसेवद्वयम् तदनन्तथ
मराशीविप्रमभूतायास्तस्याः सखधर्मचेतन्यम् इतिकर्तृकृदन्ताडत्यन्नेनभावप्रत्ययेनसम्बन्धस्यसम्बन्धि
विधान्नस्यप्रतीतेः इत्युत्पत्त्यसम्बन्धितः प्रकृत्योक्तत्वाच्चितिक्रियात्वं धर्मसम्बन्धमवगमयताष्यजानिष्कृ
ष्टवांशः प्रत्यायतोभवति चितिक्रियाचितोर्कर्तृत्वात्तन्त्रोसंयोजनवियोजनानुसन्धानादिरप्यमात्म
मात्रतायामेवजडवदविधान्नत्वमपरिच्छिन्नप्रकाशसारत्वमनन्यमुख्येदित्यमिति तदेवानात्मरूपाज्ञा
त्संयोजनवियोजनस्वातन्त्र्याविकलाद्वैलक्षण्य दायीति तदेवपरत्वेनप्रधानतयाभिसन्धान्यात्माचेतनइति
वक्तव्येधर्मान्नराधरीकरणायवात्ताचिक्रियाचितिकर्तृतात्पर्येणोतीसमासः अर्थयुक्त्यादविधान्निरिति
हिवाव्यसमयः नशास्यदेवांचिक्रियाआत्माउदितः चितिकर्तृताचेतिपृथगेवएवंतत्काचित्यादितम् ॥
१२ ॥ ननुयथाप्रकाशोप्रकाशश्चेत्युभयमापिस्वात्मानिततश्चप्रकाशइत्युक्तेजडात्तवेलक्षणमुदितंस्यात्
तद्विमर्शोऽप्येवस्वात्मनीतिनेनापिकथंवेलक्षणंजडाजडयोरित्याशङ्क्याह ॥ चितिः प्रत्यवमर्शात्मा
परावाक्स्वरसादिता स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदेवपरमात्मनः ॥ चेतयतीतिअत्रयाचितिचितिक्रि

सम्बन्धाभिधायिना
विधापान्येनदर्शि
तः

विमर्शोऽपि

२५

यान्तस्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षणः आत्मास्वभावः तथाहि चेतनस्वात्मानिनचमत्क्रियते स्वात्मान
पराम्प्रयतेनस्वात्मानितेनप्रकाश्यते नापरिच्छिन्नतयाभास्यते ततो नचेत्यतश्च्युच्यते चैत्रेनतुस्वात्मा
न्यदमिति संरम्भोऽयोगो ह्यासविभूतियोगाच्चमत्क्रियते स्वात्मायाम्प्रयते स्वात्मन्येवप्रकाश्यते इदमित्यं
परिष्कृत्यतावद्रूपयातद्विलक्षणीभावेननीलपीतसखदुःखतद्वृत्ततायसङ्गावभासयोगेनाभास्यते
ततश्चैत्रेणचेत्यतश्च्युच्यते एवंचविमर्शः स्वात्मानि अविमर्शोऽपिस्वात्मान्यसिद्धम् एतत् विमर्शोदिसर्व
सहः परमयात्मीकरोति आत्मानेचपरीकरोत्युभयमेकीकुरुते एकीकृतं द्वयमपिन्याग्भावयतीत्येवंस्वभावः
प्रत्यमर्शोऽन्तरभिलापात्मकशब्देनस्वभावः तच्चशब्देनसङ्केतनिरपेक्षमेवाविच्छिन्नचमत्कारात्मकमन्त्रं
वापीरोनिर्देशाप्रत्यय करालेमायीयसाङ्केतिकशब्दजीवितभूतं नीलामिदं चैत्रोदमित्यादिप्रत्यवम
र्शान्तरभितिभूतत्वात्पूर्णत्वात्परा वक्तिविश्वमभिलपतिप्रत्यवमर्शनेतिचवाक् अतएवसास्वरसेनवि
द्रूपतयास्वात्मविधान्नैवपुष्पाउदिता सततमनस्तमिता नित्याअहमित्येव एतदेवपरमात्मनोमुख्यंस्वातन्त्र्य
मेवपर्यमीशान्तमनन्यायोदित्युच्यते परापरान्तिदंभावद्रूपस्यप्रत्यवमर्शस्याख्यातिप्राणस्योद्दोषमात्रेपि
हंभावएवविधान्नैः श्रीमदाशिवसूत्रेणोपपत्त्यन्तीदृशायाम् अपरान्तिदंभावस्येवानेवकोमायादिकृतानामेववि
सुविरञ्चेन्द्रादीनाम् तत्वेवापरमेश्वरप्रसादजमेवेति अन्यनिरपेक्षतेवपरमार्थतयातन्त्र्येवस्वातन्त्र्यं चे
तन्यच तस्माद्युक्तमुक्तेनेनजडात्सर्वविलक्षणइतिप्रधानागमेष्टयेतत्प्रदर्शितमेवेतिनिश्चययति ॥
सास्वरत्नामहासत्रादेशकलाविशेषाणी सैवासारतयाप्रोक्ता हृदयपरमेश्विनः ॥ १२ ॥ इहचरः कस्मादस्तिव
पुष्पंकस्मान्नास्तीत्युक्तवत्तरोभवन्ति चेटोहिस्फुरन्तिममनात्तितरति तदेतद्भूतमेवयदिस्फुरत्स्फुरण

१५

इष्टव.
प्र.मि.

सम्बन्धस्तत्सर्वस्य स्फुरेन्न कस्यचिद्वा तस्मान्मम स्फुरतीति कोऽर्थः मदीयं स्फुरणं स्पन्दनमविष्ट इति स्पन्द
 नंच किञ्चिच्चलनम् एषेव च किञ्चिच्चलनाय दचलमपि चलमाभासत इति प्रकाशस्य रूपं हि मनागपि नाति
 रिच्यते अतिरिच्यत इवेत्यचलमेवाभासभेदपुक्तमिव च भातीति तत उक्तं आत्मेव सर्वभावेऽस्फुरन्निवृत्तचि
 द्दुः अनिरुद्धेऽप्यस्य प्रसरद्विक्रियः शिव इति अनिरुद्धः प्रसृष्टो वा किञ्चरो मीतिवा मप्रान् धावन्ता यत्पद
 गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठित इति स्पन्दतत्त्वविविक्तये इति उणादेः स्पन्दनिष्पन्दा इति च लोकेपि विविधं वैचित्र्य
 योगेपि स्वरूपादचलनुनो गम्यीरः स्पन्दवानित्युच्यते सत्ताच भवनकर्तृता सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं सर्वत्र
 पुण्यादिकमपि व्याप्नोतीति महती देशकालोनीलादिवत्सैव सृजतीति ताभ्यां विशेषणीयानभवति यत्कि
 मयेन तत्त्वकल्पतया भातितत्रस्य विशेषणं कटूवचैत्रस्य न च देशकालो विमर्शेण तुल्यकल्पे भातः।
 तयोरिदं तत्त्वस्य चार्हन्त्या प्रकाशे तत्त्वकल्पत्वानुपपत्तेः एवं देशकालस्य पूर्णपितानि माणव्यामादि देशकालास्पर्शा
 तिततोपि व्यापकत्वनित्यनेत उक्तं महासत्तामहादेवी विश्वजीवनमुच्यते इति सारमिति यदुक्तं रूपं न हि भुवं च नित्यं च
 दियमेव विमर्शप्राप्तिः प्रायः प्रादुर्भावानां यत्प्रकाशात्मकं रूपं तस्याप्यप्रकाशे लक्षणादपि का इयमेवेति ॥ चतकालं
 श्रीसारप्राप्तेऽपि निरूपितम् यत्सारमस्य जगतः सा प्राक्किर्मा लिनी परेति सैषेति प्राक्प्रत्यभिज्ञानं द
 र्शितम् हृदयं तामप्रतिष्ठास्यामत्त्वमुच्यते ततश्चोक्तं नीत्या जडानां चेतनं तस्यापि प्रकाशात्मत्वं
 तस्यापि विमर्शप्राप्तिरिति विश्वस्य परमपदेति हृतो विप्रान्त्वे स्येदमेव हृदयं विमर्शरूपं पुरमन्नात्म
 कं तत्र तत्राभिधीयते सर्वस्य हि मनुष्यवृद्धयं मनुष्यविमर्शनात्मा विमर्शने च परवाक्कृतिमयतन एवा
 कं न तैर्विना भवेत्तदेवा नार्थानां पि चित्तमिति तत्र तावत्समयज्ञा माह का भावमित्यादि चेत्या

देशकालास्पर्शा
 हि भुवं च नित्यं च
 चतकालं

२६

गमेषु तत्र भवद्वर्तहरिणापि न सोऽस्ति प्रत्ययो लोकेयः प्रादुर्भावमाहते अनुविद्धमिव तानं सर्वं प्रादुर्भूतं गम्यते।
 वायुपताचेडत्वाभेदवबोधस्य प्रादुर्भूतौ न प्रकाशः प्रकाशे तसा हि प्रत्यवमर्शिनीति सैषा संसारिणां सत्ता
 बहिरन्तश्च वर्तते यडत्वा नौ विसंशोयं दृश्यते काष्ठकृत्वादेत्यादि च तदेतेन विडुरित्येतन्निर्वर्तितं बोद्धे
 रप्यध्वसाया येन प्रकाशस्य प्रामाण्यं वदद्भिर्गुणैः प्राय एवायमर्थो भिलायात्मकत्वादध्वसायस्येति
 ॥ १८ ॥ ननु सङ्ख्यप्राप्तिप्रेणीशो भित्तव प्रविष्य परमेश्वरे विमर्शप्राप्तिरेवेयमिदं स्वरूपमभिधियते कस्मा
 दित्या प्रादुर्भावः ॥ आत्मानम तत्त्वायं ज्ञेयी कुर्यात् इत्युच्यते तत्त्वतः तदोन्मुख्यात्तु एतस्य
 स्वतन्त्रता ॥ स्वातन्त्र्या मुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्या दद्वयान्मनः प्रभुरीशादिसङ्ख्येऽर्पिर्मायव्यवहारयत्नः ॥
 सर्वाः प्राक्तीः कर्तृत्वप्राप्तिरेष्वर्यात्मा समादीपति सा च विमर्शरूपेति युक्तमस्या एव प्राधान्यामिति तात्पर्ये
 णोत्तरमुक्तं प्रादुर्भावस्तु अयं प्रकाशात्मा परमेश्वरः स्वात्मानं रात्रे कल्पत्वा दशेयमपि ज्ञेयी करोतीति य
 त्सम्भाव्यते कारणान्तरस्यानुपपत्तेर्दर्शितत्वा द्दुष्टेन सम्भावनानुमानेन तत्रैव विमर्शप्राप्तिरित्याह
 र्त्वाहेतोर्भवति यतोऽयमात्मानं परमेश्वरप्राप्तिरित्येव विमर्शने भवत्वात्तथा नीलादिवत्तच्च कस्ति तत्त्वेषु
 वज्रतः सम्भावना आत्मानं ज्ञेयी करोतीत्याह एतच्छ्रुत्वा प्रादुर्भावोऽस्ति तादृशेयं नैव भवति
 तुरवधारणं तत्र चोक्ता युक्तयः अतुष्टयमुक्तिमप्याह यदित्यतिरिक्तं ज्ञेयं स्यात् तत्त्वतः तत्त्वस्यात्मनोऽय
 देतज्ज्ञेयविषयमोन्मुख्यं स्वसंवेदनसिद्धं दृश्यते तच्चास्य स्यात् तेन व्यातिरिक्ताविषयमोन्मुख्यं नान्याशीन
 त्वं नाम पारतन्त्र्यमस्यानीयते पारतन्त्र्यं च स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धं स्वातन्त्र्यमेव चातन्त्र्यमुख्येऽद्वैतलक्ष
 णमात्मनः स्वस्यामिति व्यातिरिक्तोन्मुख्य आत्मानात्मवस्यात् अनात्मा च ज्ञेयं ज्ञेयं प्रतिनोन्मुखी भवेत्

इष्टवः
प्र. मि.

इति प्रसङ्गः तत्र प्रसङ्गः विपर्ययादिदमायातमव्यतिरिक्तोन्मुखः स्वतन्त्रः सत्तात्मानमेव रोयी करोति नवकेच
लं नीलादि रूपमेव रोयं यावदत्यक्तकर्तृत्वाभावे स्वातन्त्र्याण्यपरित्यक्तमेव सत्तात्मानमेव निर्माय व्यवहारे
च. एतन्ना नोपासना प्री नोपदेशादिना योजयतीति यत्समाव्यते तदप्यत एवेति सम्बन्धः ननु स्वातन्त्र्यायुक्तं च
निर्मियते चेति विरुद्धमिदम् तत्राहा द्वयात्मन संविदेक रूपस्य स्वातन्त्र्यादे नो रिदं नत मुज्यते या किल माया
पदेति इदं प्रतिभाति तत्सम्पादने यदप्रति हतं स्वातन्त्र्यं तदेव पुनः स्वातन्त्र्या प्राप्ते न दर्शितम् अत एवे
त्यनेन ननु विमर्श्याक्तिरूपमित्यपुनरुक्तम् अथवा तत्पुनः स्वातन्त्र्यादिति सामानाधिकरणेन नो वाह
येन सम्बन्धनीयम् उदाहरणम् त्रार्थं दर्शयति नीलादि निर्माणावदस्य स्वतन्त्र निर्माणा स्या प्रसिद्धत्वा
त् इष्टवरो भगवानात्मानित्यो विमुः स्वतन्त्र इत्येवमादौ हि प्रमाणः पूजायितुः व्यातुर्वीष्टयभूतं तत्प्रमेयं
ध्येयं पूज्यं च भातीति तत्तावन्निर्मितम् न चानीश्वर इयं एवं हीश्वर इति रूपा इति सङ्कल्प आनादे स्तस्य नील
त्वं स्यान्न चेवं फलभेदस्योपलब्धेरिति तस्मात्स्वातन्त्र्याप्यन्यताभासनेन स्वातन्त्र्यायुक्तताभासनेन च यदि
दमुभयं ज्ञेयमात्मरूपमेव परमेश्वरो भासयति तद्विमर्श्याक्तिरूपत्वादेवेति सेव प्रधानमिति ॥ ननु प्रका
शाबलाद्भावव्यवस्थास्य प्रकाशो विमर्श सार इति विमर्शाभेदे तदेव तदिति वक्तुं युक्तं इष्टवर आत्मेत्यादि
सङ्कल्पेषु च निर्मितस्येदन्त्या परमर्शः स्वातन्त्र्यं त्वं परमर्श इत्यमिति निर्मितस्य तद्व्यपत्ताभावे कथं स्वात
न्त्र्यामुक्तत्वमिति तदेतत्परिहर्तुमाह ॥ नाहन्तादि परमर्शभेदादस्यान्यतात्मनः अहं इत्यनेनैवाप्य
स्थितिर्ज्ञातुं कर्मवत् ॥ ॥ स्वयमेव भावप्रत्यय आदि ग्रहणादात्मेश्वरादि परमर्शः तिङ्गुहणं प्रत्ययोपल
ब्धताम् कर्मग्रहणं क्रियावाचिसदसत्त्वभूतशक्तिरूपोपलब्धताम् तदयमर्शः अहमित्येवं रूपोयः पराम

नील २१

२६

निर्मियतृपस्य च
मरादि परमर्श
स्यदस्य
च. शीयज्ञेश्वरः प्रमातात्मा शिव इत्यादिरनन्तर प्रकारः परमर्शस्तस्य यद्यपि भेदो न्यून्यतृप्यता तथापि न देदादे
नोरस्यात्मनो निर्मातृ रूपस्याहं परमर्शमयस्योभेदः प्रादुर्गतः सनयुक्तः यत्त इष्टवर इत्यर्थः परमर्शः स
इष्टानशीले सातृत्वं कर्तृत्वं तत्त्वे विप्राम्यति सातृत्वादि च तानादौ स्वातन्त्र्या मनन्य प्रादीत्सं अविच्छिन्न
ज्ञानादिशक्तियोगः अविच्छेदश्च ज्ञानात्मिको मीति अस्मदर्थविप्रान्ति रूति अस्येश्वरस्यात्मनः सृष्टेः स
ज्यमानस्याहं विमर्शनीयत्वमेव सृष्टेरिति वा हेतौ पञ्चमी अस्येश्वरस्य यत्त इष्टवरादि सङ्कल्पेषु पराम
र्शानयो ग्यस्यैव सृष्टिः अहं कृत्यः मया क्रियाकारवा समुच्चयविकल्पादिशक्तयो यस्यास्ति प्रतीयादि
चत्वादि प्रयोगात्तत्त्वे परमर्श परमार्थः पावः कर्ता समुच्चयो विकल्पः इत्यादि प्राप्ते रभिधीयमा नाः सत्त्वे
भावं मापादिता अपि प्रवर्तिते त्रेण चैवेत्येवं भूते मूल परमर्शो विप्राम्यति अन्यथा तृताः प्रतीताः नैव भवे
युः तद्वदत्रापि एतदुक्तं भवति परमर्शानामविप्रान्ति स्यान्तं तच्च पायान्त्रिकमेव परमार्थिकं तच्चाहमित्येव
रूपमेव मया विप्रान्ति पदं तय हृत्तमूलस्यानीयं गमयमाने तदप्युक्त्या सृष्टत्वं मुच्यते इति को विरोधः अनेन नीलादे
पि इदं नीलमिति मध्यपरमर्शोपि मूल परमर्श अहमित्येव विप्रान्ति रूतं यत्त मुपपादितमेव नीलमिदं वेदादं प्रकारो
इति हीयतत्वं यथोक्तमिदमित्यस्येत्यादि मूल नीलादि विमर्शार्थं क्रियादियरितो मा मी मानीति नीलादेः
स्वातन्त्र्या निर्मुक्तत्वं मुक्तं आत्मादौ तु तन्मूल परमर्शो विप्रान्ति मन्तरेण प्रतीति यरि समाप्ति मर्थ क्रियां च मूलोपि नाभि म
न्यत इति तस्या निर्मिता वयं नुजित स्वातन्त्र्यं मुक्तं ॥ नत्वेवं विश्व परमर्शानामहमित्येव विप्रुजैक परमर्शो विप्रान्
तिरेव तत्तत्तामिदमुच्यते ज्ञान स्मृत्यादिका अस्य प्राक्तय इति ज्ञानस्य चानिर्णय संशयादि भेदा नीलादीनां च वैविध्य
मित्याशंकायां परिहारमाह ॥ ॥ नाशक्त्या विमोः सर्वभिन्नं सर्वेयं गोचरा कथितं ज्ञान संकल्पा ध्यावसायादिना मभिः ॥

इष्टं
प्र. मि.
३०

भावाच्चिन्मात्रेपरामर्शात्मनि अहमितिप्रत्यवमर्षाएवविकल्पः ॥ ननुचरेपरिनिष्ठितत्वेहेतुदर्शनसुपजीवता
विकल्पेन कथमचटस्यानिषेधनेक्रियते नचचटस्यकेनचिन्नामापिष्टहीते अचटवासनापिचरेहेतुकथंकारंप्रबुध्य
ताम् सत्यमेवशाक्यःपर्यन्तयोज्या, नतवयम् यतः ॥ ॥ तदन्तप्रतिभाभाजामात्रेवातस्योहनात् तन्निष्पन्नसुको
हिविकल्पेवाचरुत्तमम् ॥ इहप्रमातानामप्रमाणदतिरिक्तः प्रमासुस्तत्रः संयोजनवियोजनायाथावत्प्रमात्कर्ताद
र्शितः तस्यचप्रमातुरेतःसर्वाधीवभासश्चिन्मात्रशरीरेपितत्समानाधिकरणपटतिरपिदर्पणानगरन्यायनास्तीत्यु
क्तं एवंचतत्प्रतिभाचटावभासमनत्प्रतिभाचटावभासप्रमाताभजतिसेवतेतावत् तदविकल्पदृष्टायाचित्त्वभावा
सोचटाश्चिद्वदेवविश्वशरीरः पूर्णः नचनेनैकविद्यावहाराः तन्मायायापारसुद्धासयन्पूर्णमपिखंडयतिभावम् तेना
चटस्यात्मनःपटादेषापोहनंक्रियतेनिषेधनरूपे तदेवव्यापोहनमाप्रित्यतस्यचटस्यानिष्पन्नसुच्यतेचटएवेत्येवा
यस्यसंभाव्यमानापरवस्तुनिषेधरूपत्वात् एवमेवपरितस्तेदं त्रणकल्यात्परिष्कृतः हीति यतएवतस्माद्युक्तंइत्यादि
यौविकारति पूर्वशोकोक्तवस्तुइत्येवाकहयेनहेतुक्रमेणोक्तं यस्मादेवविकल्पःततोमितिपुडोविमर्शःनविकल्पश्
तिशोकरयेणामहावाक्यार्थः शाक्तेरपिप्रमातुरेवायंवापारुक्तः एकप्रत्यवमर्षाएवइत्यत्रप्रपत्तेतिस्वयं मापिच
वदतिःसत्तेतैःकथंसमर्षाइत्यास्तामेतत् ॥ ३ ॥ ननुवैमहमित्यापिप्रत्यवमर्षाःनहेतुपस्यचटादिःप्रतियोगिनाःया
हनीयस्यापोहविकल्पपुत्रपताकथंनस्यादित्याप्रायेनाह ॥ चित्तंमाययाहित्ताभिन्नेयवावभासितयः देहेषुहाव
यप्राणकल्पितेनभसीववा ॥ प्रमातृत्वेनाहमितिस्विमर्शात्प्रत्यवमर्षात्तान विकल्पप्रवसपरप्रतियोग्यवभासजः ॥
अहमित्यवमर्षादिधापुडोमायीयसु तत्रपुडोयःसविनमत्रेविप्रवाभिन्नेविप्रवपुण्यापूरितस्वच्छात्मनिवा अपुड
स्त्वेषादृशेपरीरादौ तत्रपुडेरुप्रत्यवमर्षाप्रतियोगीनकश्चिदयोहित्यःसंभवति चेत्तदेवपिप्रकाशसारत्वेनाप्र
तियोगीत्वेनाऽनयोदृत्वादिन्यपोद्याभावेकथंनत्रविकल्पद्वयता अपुडस्त्वेषादृशेपरीरादौभवत् अन्यस्मादेहा
देयटादेषुव्यवपुर्दनेभवान्विकल्पएवेतिवाक्यार्थः ॥ अद्वार्यस्तुचित्तत्वेप्रकाशमात्रतयाहित्तासदस्ययहस्तनयाः
प्रधानीकृत्यभिन्नेदेहादावहमेवदेहादिनीलादौप्रमेयेप्रमाताइत्यभिमानेनयो, हं, स्थलइत्यादिविमर्शःसविक

३०

त्वएवतत्पुडंप्रत्यवमर्षामात्रं अत्रहेतुः परोहितीयोदेहादिर्द्यटादिपुयः प्रतियोगीतुल्यकत्वेनन्योन्यपरिहाराच्च
विरुद्धस्ययोवभासःसमारोपणलक्षणस्तस्माद्यतोसोतन्निषेधानुप्राणितोहमित्यवमर्षाज्ञातः अहंस्थलो
नहृषेणनचटादिरिति पुडुप्रकाशपस्यापहस्तनमेवदेहादेर्भेदेहेतुः तदपहस्तनेतपरमेष्ठरस्यस्वात्मप्रज्ञा
दनेपुडुप्रकाशप्रकाशनेभातिइयंप्रतिसातेच्युपायाशक्तिहेतुः चिद्वस्यचापहस्तनदेहादेरेवात्यक्तवेष
भावस्यभिन्नस्यैवउपपत्तिपून्यतयेवप्रमातृत्वाभिमानः तयाच देहाभिमानभूमिकायास्थित्याप्रावीकाः
चेतन्य विशिष्टःकायःपुरुष रतिकायमेवप्राधान्येनाहुः स्त्रीबालमूर्खारणतथाभिमानात् ततोपिविवेक
वतःपाकज्य तानिपरिणामादिबलाद स्थिरशरीरमन्वानाः प्राणशक्तेसमधिष्ठानेनचविनाविकारप्रातावे
शाशरीरस्यपश्यतोबुमुदापिपासायोगयोग्यप्राणमेवात्मानंकेचनपुन्यंतविदोमयंते ततोपिसमधिकविवे
कभाजः प्राणस्याप्य त्यादादनुसंधानयोग्यतामपश्यतोहानसुखाद्याप्रयभूताउडिमेवकारणदप्रभतयआत्मा
नमाहुःअपरितुतस्यापियोगिदशायावेद्यभावादपरत्वंमन्यमानाअसंवेद्यपर्वइयंयन्नकिंचिद्व्यपसकलेवेषराशि
विनिर्मुक्तंपून्यत्वाभूतल्यननुमदाभूताकाशास्वभावप्रभावेतत्तत्पून्यब्रह्मवादिसांख्यप्रभेतयआहुः तस्मि
न्नपिदेयेपून्यांतरंतत्रापिपून्यांतरमितियावद्देस्तावत्कल्पनाननुवति तदर्थमाह कल्पितइति नचानुरस्या
परमार्थप्रकाशाबलेनसर्वस्येतः प्रकाशोननुदेहादिवप्राप्तयात्वाभिमानमात्रदेहादिःप्रमातेतिसंकोचमात्र
पंचिजत्वं पून्यभूतलेययाचराभावः संकोचोपरिवेष्टाशुष्कायापूरिततुचित्तमेवचुडिप्राणदेहादीनि
अमीठवचभूमिकाविशेषाउत्तरोत्तरमारोहतायोगिनाजाग्रदादितयापिउत्स्यादितयाचागमेपुभरणेते, अयहस्त
नंचव्याव्यस्यते ॥ कलोद्धलितमेतच्चचित्तंकारितामयम् अविद्वत्स्यपून्यादेर्मितेपुणतयास्थित इति तत्स्थि

३१

इप्र.
प्र.ति.
३८

तमपुडोहमित्यवमर्शोविकल्प एव ॥ द्विविद्धापिचायमहंप्रत्ययोहिधा अनुभवमात्ररूपप्राप्तिसंस्थानात्मा च ।
पिवात्मान्यहमिति सदापिवात्मान्यहमिदमिति पुडोहिधा अपुडोहपुहंस्पृशतिरोहंस्पृशोभूवंसोहंरुशो
बालोयुवाय्यविरः सपदाहमित्यपुडोहिधिधा तत्रपुडोहविकल्परूपत्वमपुतिमिवेत्यक्तम् अपुडोहचनुभ
वहूपेविकल्पत्वमुपपादितं अपुडोहचनुसंस्थानात्मकतयाभेदस्य प्रसुराणात्काष्ठिदविकल्पकत्वात् केतनमयव्या
मोहव्यापोहितमाह ॥ कादाचित्कावभासेया पूर्वाभासादियोजना संस्कारात्कल्पनाप्रोक्तासापिभिन्नावभासिनि
॥ देहेत्यादिवर्तते कादाचित्कः कदाचिद्वोनियतदेशकालाकारोवभासोयस्यदेहादेः सुलक्षणरूपस्य तत्र
यापूर्वाभासेनबालादिप्राग्भासेनयोजना योहंबालासंज्ञा घयुवेत्यनुसंधानं मादिग्रहणात्तत्रेणाभावि
नाभासेनसहयोजनास्यविशेषमविनास्मीति सायोजनासंवाकल्पनाविकल्प एतत्पुडः प्रत्यवमर्शः अ
त्रदेहादेर्विषयणहेतुत्वाभायेन यतोभिन्नावभासित्वमेवदेहादेस्तदानीमप्याविच्छिन्नम् यदिहितस्यदेहादेः
सर्वतः शान्त्यमवच्छेदहीनत्वपश्यन्ननुसंधानमहमिदमिति विदध्यात्तदियंसदापिभूः केनविकल्पास्यद
त्वेनभाष्यत यावताविद्विन्नेष्वसोनुसंधिः भिन्नेपिकथमनुसंधानमितिचेदाह संस्कारात्प्राक्तनानुभवक
तवासनाप्रबोधजस्मतिवशादिनियावत् प्रागेबलाबलवशादनुसंधिः पुडोहानुसंधादितारुण्यमात्रं पुन्य
वेतन्यावेतन्ययोगात् अयमपि विकल्प एव एवं सपदायुचरः इतिचट्टा अनुसंधानेपि विकल्पत्वमेतत् किंत्वे
तास्वनुसंधानभूमिप्राधिक्येनविद्याशक्तिरचिरशुतिवडहीयतइति तासां परपदपरिप्राप्तनप्रथमकल्पाभ्यु
पायत्त्वमभ्युपागमनुरवः ॥ नचदेहादीनांपूर्वपूर्वप्रमातृवेद्यतायेनप्रमातृप्रकाशोप्रमेयं न भाति तस्य
काशश्चनपूर्वप्रकाशविनासोपिनप्रमात्रेतरप्रकाशं विनेत्यनवस्थास्यादपित्विपुडप्रकाश एवविषयप्रकाश

वर्तमान
2/2/2020

३९

इतिनिर्णयस्तुतुत्तुसदेवस्स्यादिप्राक्तनवियोगोपिभगवतउक्ताभवतीतिदर्शयति ॥ तदेवंव्यवहारविषयभूदेहादिमावि
शन् भातमेवांतरयोचमिच्छु यामासयेदहिः ॥ यत्पूर्वदर्शितदेहेषुडावित्यादितदेवमुपपद्यतेकथम् यदिव्यवहारेमायाय
देदेहप्राणादिमपिप्रभुवैवप्रकाशपरमार्थ इच्छुयामायायाक्तिरपयाः विप्रान्देहप्राणादिप्रा न्पानस्वदयं प्रदर्शयन्तः सं
विन्मात्रेभातमहमित्येवंप्रमर्शोचमिच्छुयेवबहिरिदमितिभासयति तनएतउपपद्यते अन्यथात्वनवस्थास्यात् हेतोलिङ्
अपिप्राहृष्टवप्राहृष्टभिन्नक्रमो यदतावदुक्तानदितितस्मादेतरेवजातवदपमाराण्ये किंतत् यत्किंलप्रभुः परस्परव्यवहार
कालेच क्रयविक्रयप्रेताव्याख्यादोचेत्रेमेत्रादिसंक्षेपिनिदेहप्राणादीनेकतयातावत्याभासेप्राविशन्नेतमीतमेवानुज्जितान्तः
प्रकाशमेवसंतबहिरैकाभासतयाभासयतीतिसंभाव्यतइत्येतज्जातम् तेनतेनप्रमात्रासहेक्यसजाति अन्येनप्रमात्रेवचंसद्विय
ते चटादिमात्ररूपोस्थितिः क्रियतेपूर्णास्वहृपनिमीलनातिरोभावप्राधीयते तावत्याभासेएक्यावभासनपूर्णात्ववितरणादनु
ग्रहः क्रियतेतेननकेवलमहासृष्टिपुमहास्थितिपुमहाप्रलयेषुप्रकोपतिरोधनेषुदीक्षाज्ञाना नुप्रहेषुभगवतः कृत्यपुच ह
कयोगोयावत्सतमेवव्यवहारेपि यदुक्तं ॥ सदासृष्टिविनोदायसदास्थितिमावांसिने सदाविभुवनाहारनप्रायस्यमि
मेनमश्नि प्रतिहारामविश्रान्ति प्राकाम्यमात्मनियदाप्रवरीकरोषिविज्जीरितिच ॥ इहानरवभासः स्थितस्त्वतर्कितत्रक
रांतरिचिंतयेतिप्रकृतिप्रमेयंतन्निर्णयेउपयन्तिरुक्तातेनविनेच्छादयः प्रत्यवर्गिनस्यादितितत्त्वसंगात्प्रत्यवमर्शोविकल्प
दिस्वरूपमुपपादितमितिप्राप्याणापिप्रमात्राप्रकृतप्रमेयमुपपादयन्नुपसहसति ॥ एवंस्पृशोविकल्पेवाप्योहने
परायतो स्थानेवाप्यंतरामासः स्थितयेतिनिश्चितम् ॥ प्रकाशात्मापरमेश्वरयतोदेहादिप्रमात्रताभिमानदशायाम
पि वस्तुतःप्रमाता एवमित्यतोहेतोरिदंसिद्धंभवतिस्मरणोऽयोहजीविनेचविकल्पेनुभवज्ञानेचांतराभासः प्रकाशाविश्रान्तः
स्थितएवनात्रसंप्रायःकाष्ठित यदिदेहादिरेवपरमार्थप्रमातास्यात् तद्वरीरस्यप्राणस्यपियः प्रन्यस्यवाः तर्वादीनिन
किंविदेतत् चटादियदिहारेणदेहादेःस्थितत्वात् परमार्थप्रकाशसंबन्धेइतिनदंतविप्रवामित्यनायाससिद्धमेतत् ॥
नन्वेतराभासवर्गस्यबहिराभासनेयदिसर्वत्रास्तिवस्तुहिंसरणादावाभासभेदः नचासोनसंबन्धेनस्पृशोऽप्युक्ततादिप्रसूतण
स्यानप्यवर्गीयत्वादित्याशंक्याह ॥ विद्विन्नेसर्गिकोरातेवहिराभासनात्मनि पूर्वानुभवरूपस्तुस्थितः संस्कारादि

कै. २०८/५
कि. ३०८/५

३९

इष्टक
प्रति
३२

अनुभवज्ञानस्येदं नीलमित्यंतराभासं बहिराभासयतः सांतर्भावाभासो नैसर्गिको निरुद्धः स्तानं व्यादागतो ननु स्मरणदेवि
वाच्यज्ञानकृतवासनादिवलात् स्मरणोऽनेनोपपत्त्या एष्टु भाविन्यध्वसो यचयो तर्नीलाद्युक्तमसौ वा इतयावभास
यितव्यो नासौ स्तान्त्रीयो पीतुर्वा नुभवसंस्कारजो सौ तत्र संस्कारो नामानुभवस्य कालोत्तरेण नुवर्तमानता अतो सौ
वस्तु कर्तमानो नुभवो यतो नीलायाभाससंभिन्नस्तत्तत्तदात्मा पक्षे स्मरणाय पितया निभीसते ततवत् स्मरणकालासं
भवी सत्राभासस्तदनुभवपूर्वकालकलित एवेति स्वयं स्मरणोदावाभासभेदः अत्राभासवर्गस्य बहिराभासेन व्यवधानेन मत्या
स्मरन्तव्यवधानेन तात्कालिकत्वाभावादस्फुरतेति ॥ ननु नुभवज्ञानो देद्रियेकादव्यतस्वतन्त्रं व्यवधानेन बहिराभास इत्यपि
प्रमित्याशेषाप्रविभागमाह ॥ स नैसर्गिककालविकल्पे स्वरकारिणि यथा भिन्नसंख्यानां भासनादुद्दि
गोचरे ॥ यः प्रत्यक्षव्यापारमनुपजीव न्यादे प सारतयो मनो राज्यसंकल्पादिविकल्पः स स्वरकृता स्वप्रेरणो
नैरये देयणस्तानं चोपाचरत्पुदेति व्ययते च तत्रयो बहिरवभासो नीलादेरंतराभासमयस्य स नैसर्गिक एव तथा हि परिदृष्ट्यु
र्वमपि प्लेते दशनशूनकलितं करयुगल युक्तं दंतिनमंतः प्रमात्तभूमा स्थितं बहिरंतः करणभूमा स्तु क्कधीर्दमणात्मिकाया
सविकल्पता कालिकमेवावभासयति ॥ अस्माच्चांतराभाससंभवसमर्थनप्रसंगात्तादाभासभेदविचारान्तरं सयन्त्रयो
जनं मुच्यतयाऽभिसंहितं स्तान्मनीश्वरप्रत्यभिज्ञान इत्येतदधिकरणसिद्धं न नीत्यानायाससिद्धमिति दर्शयति ॥ अतएव
यथा भीष्मसमुत्प्लेखावभासनात् तानाक्रिये स्फुरेत्स्वसिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥ यदि देयथा भीष्मस्य बहिरस्तत्तादनुभूतस्यापि
सम्यग्ज्ञेत्स्वनमवभासने च विकल्पस्य प्रसंगादापि न मस्मादेव हेतोर्विदमपि सिद्धति यः काश्चित्कीरो वस्त्रावाजीवक्रियाविष्ट न
स्तस्यावभासने रूपाज्ञानशक्तिरुल्लेखनरूपा चक्रियाशक्तिर्नैसर्गिकी ततस्तस्याभूमा व्यतिरिक्ता चरो पकल्पितं पूर्वसि
द्धस्य पृथग्विवनसंभावनायिता स्तीति स्वमेवेष्ट्यं स्पृष्टं प्रत्यभिज्ञेयज्ञानातिचकारा निचेति शानक्रियास्तानं च लक्षणा मेक
वचनेन सर्वस्य जीवजातस्य वस्तुतत्त्वे स्वरूपता स्वरूपयतीति शेषम् ॥ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया प्रतिभितासू
त्रनिर्मित्यावयो रुनशक्ति निरूपणाया प्रमादिके ॥ अनंतशक्तिरज्ञानां यदेका प्रथमं प्रयात विवित्रचंद्रिकोन्मासू
तसिद्धिस्तमः शिवम् ॥ एव स्मृत्यादिशक्तीना वित्तमस्वरूपमिषता दधितम् यत्तु अत्र प्रमात्तरपि स्वरूपमुन्मीलितं

अनुभवज्ञानस्येदं नीलमित्यंतराभासं बहिराभासयतः सांतर्भावाभासो नैसर्गिको निरुद्धः स्तानं व्यादागतो ननु स्मरणदेवि

वाच्यज्ञानकृतवासनादिवलात् स्मरणोऽनेनोपपत्त्या एष्टु भाविन्यध्वसो यचयो तर्नीलाद्युक्तमसौ वा इतयावभास

यितव्यो नासौ स्तान्त्रीयो पीतुर्वा नुभवसंस्कारजो सौ तत्र संस्कारो नामानुभवस्य कालोत्तरेण नुवर्तमानता अतो सौ

तत्रासौमेव शक्तिं समर्थयितुं न हि स्वतंत्रं शक्तिरूपं भवितुमर्हतीति अथ नातता सां प्राक्तीनामेक आश्रयः सचतच्छ्रुति
संयोजनवियोजनादिस्तच्छ्रुत्या गान्महे प्रवरो ननु जडस्वरूपवद्भादिवद्वाहकपाचकादिशक्त्या प्रयमात्रमिति युज
भयमुपदिष्टं न चेदं भः काना नंतं विषय इत्यत्र स्त्रे तद्वित्त्यनिर्णीतं तत्रैकमाश्रयनिर्णीतं यद्येसा प्रतिभेत्यादि
व्यवहारोऽनुसूयते इत्यंतं चतुर्दशभिः प्रोक्तैरादिकप्रस्तुयते तत्र प्रोक्तैकैक आश्रयः स्वयंत उपदिष्टयते ततोपि ह्ये
नव्यवहारः सर्वः सत्येकास्मिन्नाश्रये युज्यते नासतीत्यनुययति रेकोत्मा युक्तिरुच्यते ततो व्यवहारस्वरूपं कार्यकारणभा
वतः स्मरणतः सत्यासत्यप्रविभागतप्राति संक्षिप्य प्रोक्तेन प्रोक्ताष्टकेन च प्रतिपाद्यते ततः प्रोक्तेन सर्वयोनिगु
म्यति इत्यादिकार्यसंक्षेपः अथ प्रोक्तार्थो व्याख्यायते यदुक्तं सर्वस्य सिद्धे शानक्रिये जीवत इति तत्कथं यावता ज्ञानादि
व्यतिरिक्तः को सावन्वोयस्यते स्याताम् कारणद्विप्रादिद्विषितस्तदाश्रयः ततो भिन्नेषु धर्मेषु इत्यादिना तदेतदा प्रोक्तं
दर्शान्द्रिशा नैसर्गिककालविकल्पे स्वरकारिणि यथा भिन्नसंख्यानां भासनादुद्दिगोचरे ॥ यः प्रत्यक्षव्यापारमनुपजीव न्यादे प सारतयो मनो राज्यसंकल्पादिविकल्पः स स्वरकृता स्वप्रेरणो
नैरये देयणस्तानं चोपाचरत्पुदेति व्ययते च तत्रयो बहिरवभासो नीलादेरंतराभासमयस्य स नैसर्गिक एव तथा हि परिदृष्ट्यु
र्वमपि प्लेते दशनशूनकलितं करयुगल युक्तं दंतिनमंतः प्रमात्तभूमा स्थितं बहिरंतः करणभूमा स्तु क्कधीर्दमणात्मिकाया
सविकल्पता कालिकमेवावभासयति ॥ अस्माच्चांतराभाससंभवसमर्थनप्रसंगात्तादाभासभेदविचारान्तरं सयन्त्रयो
जनं मुच्यतयाऽभिसंहितं स्तान्मनीश्वरप्रत्यभिज्ञान इत्येतदधिकरणसिद्धं न नीत्यानायाससिद्धमिति दर्शयति ॥ अतएव
यथा भीष्मसमुत्प्लेखावभासनात् तानाक्रिये स्फुरेत्स्वसिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥ यदि देयथा भीष्मस्य बहिरस्तत्तादनुभूतस्यापि
सम्यग्ज्ञेत्स्वनमवभासने च विकल्पस्य प्रसंगादापि न मस्मादेव हेतोर्विदमपि सिद्धति यः काश्चित्कीरो वस्त्रावाजीवक्रियाविष्ट न
स्तस्यावभासने रूपाज्ञानशक्तिरुल्लेखनरूपा चक्रियाशक्तिर्नैसर्गिकी ततस्तस्याभूमा व्यतिरिक्ता चरो पकल्पितं पूर्वसि
द्धस्य पृथग्विवनसंभावनायिता स्तीति स्वमेवेष्ट्यं स्पृष्टं प्रत्यभिज्ञेयज्ञानातिचकारा निचेति शानक्रियास्तानं च लक्षणा मेक
वचनेन सर्वस्य जीवजातस्य वस्तुतत्त्वे स्वरूपता स्वरूपयतीति शेषम् ॥ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया प्रतिभितासू
त्रनिर्मित्यावयो रुनशक्ति निरूपणाया प्रमादिके ॥ अनंतशक्तिरज्ञानां यदेका प्रथमं प्रयात विवित्रचंद्रिकोन्मासू
तसिद्धिस्तमः शिवम् ॥ एव स्मृत्यादिशक्तीना वित्तमस्वरूपमिषता दधितम् यत्तु अत्र प्रमात्तरपि स्वरूपमुन्मीलितं

३५७५

३५७५

इ.श्व.
प्र.ति.
३३

अतएव हि चैतन्यप्रकाशः अयं चैतन्यं तत्त्विकल्पः स्वीकृतपूर्वतः अहमिति तदुभयविश्रान्तिस्थानमितीयत्पूर्णाप्रकाश
स्वरूपम् ॥ अत्रैवोपपत्तिर्द्वयितुमन्वयतावदाह ॥ तत्र हि भिन्नसंविन्नसंविन्नैरेकप्रमातरि प्रतिनिष्ठस्वभावेऽप्यु
त्पत्तेयमुपपद्यते ॥ संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितयश्चित्तयश्च तेन तद्विन्नरूपप्रमात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्या सिध्यति
अपि तु तास्मात्त्रिभिन्नाः संविदो निष्पद्यन्ताः प्रमात्मानो यस्मान्न्येव मुखा निष्ठा राणि उपाया मार्गास्तैर्मूर्खैर्न दीप्ता स्यान्ती
येर्यद्यमीभावा नीलमुखादय उद्यमाना एकस्मिन्नहमिति प्रमातरूपे महासंविन्समुद्भूते प्रतिनिष्ठेति आभिमुख्येन वि
श्रान्तिर्भजते ततएव परस्परसमन्वयरूपेण तत्त्वज्ञानेऽतदुपपत्त्या द्यते तात्तीनाभावस्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पर
स्परजानीयुरिति कर्मचान्योन्ययोगोदो मोहहनात्मकज्ञानेयं तच्च समन्वयाभिप्रायेणोद्भूतं न जडानां स्वतः
समन्वयः कदाचिदपि इति प्रतिपादयितुम् ॥ २ ॥ तथा च व्यतिरेकमुखेन तदेवाह ॥ देशकालक्रमजुषामर्थानां
स्वसमापिनां सद्गुदाभाससाध्यासावन्वयः समन्वयः ॥ अर्थानां जडानां तत्तत्तज्ज्ञानानां तत्र हि कल्पानां तन्नि
ष्पत्तयानां देशक्रमं कालक्रमं चात्यजनां समापिनां स्वरूपमात्रप्रतिष्ठानां च समन्वयानकाश्विदित्यर्थः यतो ह्यसौ समन्व
यः सद्गुदाभासेन देशकालाकारमिष्टीकरत्तनायेजनाभासेन साधयितुं शक्यो नान्यथा न हि पृथक् पृथक् परिदीपो
पुष्टोतः सत उद्यमाना स्वरूपालुपादयः समन्वयं कश्चिच्छांतीति अनेकत्वेन देशादिभेद इत्याशयेन सद्गुदस्त्वन्निषेधतात्प
र्येण प्रयुक्तः ॥ तत्र कोऽसौ समन्वय इत्याशंक्य तद्भूतव्यापककार्यकारणभावतावद्विशयि ॥ प्रत्यक्षानुपलभानां
तत्र द्विन्नाशयानिनां कार्यकारणतासिद्धिहेतुनेकप्रमातृज्ञा ॥ इहाग्रे प्रत्यक्षभूमेनोपलभते ततो भूमे प्रत्यक्षोपाययति
अग्निं त्रयदिनोपलभते भूमे मयिनोपलभते इति प्रत्यक्षभाष्यामनुपलभेति पञ्चकात्कार्यकारणभावो भूमाग्नौः सिद्धीतीति
यदुक्तं तत्कथं अग्निप्रत्यक्षोपादि भूमेन किंचिद्विद्युदमग्निलक्षणे भूमाग्निप्रत्यक्षोपादौ तस्यावगमहेतुत्वात् स्वस्वभावतया भिन्ने
विश्रान्तत्वाच्च परविषया नवगारुना ज्ञानान्तरस्वरूपानां चेति प्रतिपादयति यन्नवाची यनिश्च विश्रान्तिवाची प्रपुत्रास्तत्रेण
एवं भूमानुपलभोपादौ चतुष्टये वाच्यं तत्तन्नाग्निर्भूमाभावः भूमाग्न्यभावः भूमाभाव इत्येतानि वस्तुनियथा यथा पृथक् यथा
तद्वेद्यानि भूमाग्न्योः कार्यकारणतां गमयति तथा एकप्रमातृवेद्यान्यपि विकल्पोप्यनुभवानि रिते तावन्न प्रमाण

天

मेव यदात्र प्रत्यक्षानुपलंभस्योऽप्येकेन तानि पंचवस्तूनि एकसंवितासु विष्ठांतानि कृतानि तदा एकीभूतानि प्रमा-
णास्तत्र तद्यथा न्यून्यसायेताणि ननु च तदपरादिव द्वाभ्यां सते सधैवैक आभासः कार्यकारणभावावभास इति न किंचिद-
वधम् ॥ ननु प्रत्यक्षानुपलंभेभ्यस्तत्तत्परराबलादेकीकविष्यते उक्तं तदेव स्मृतिरप्यनुभूतानि रित्तेर्धनव्याप्ति-
यते सापिच विज्ञानसमन्वय रूपा एक प्रमातृ सङ्गावविना कथं स्यादिति दर्शयति ॥ **स्मृतौ येव स्वसंविनिः प्रमा-**
णात्वा संभवे प्रवानुभवसङ्गावसाधनं सेवना परम् ॥ ३ इहानुभूतो विषयः प्रकाशति स्मृतौ तत्र विषयस्मृ-
स्मृतिर्न नूतनः प्रकाशः अपि तस्य संप्राप्य एवानुभवः प्रकाशः संचाल्य भवो ज्ञानरूपत्वेन तेन रूपत्वाभावात् ज्ञानानां त-
रसंवेद्यः अपि तस्य प्रकाशः सचे स्मृतिकाले यद्यसंस्तुत्यं प्रकाशात् भवतु वा सो तथापि स्मृतिप्रकाशानुभव-
प्रकाशा इत्यन्योन्याभिन्नं युगलमिति न कदाचित् स्मृतिः स्यात् तस्मादेतदेव मुपपद्यते यदेव स्मृतेः स्वसंवेदनं
तेदवानुभवस्य स्वसंवेदनं ननु परं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षं मनुमानादिकं वा तत्र क्रमते तत्र ज्ञेयतावत्ता-
लव्याप्यादिभिर्हि न मेकं यत् स्वसंवेदनं तदेव प्रमातृ तत्त्वमिति सिद्धं अन्यत्रानुभवितरि स्मृतीन्योन्यातो यद्यद्यत इत्यन-
याह्यायया स्मृत्या प्रमातृ सिद्धिः पूर्वमुक्ता इदानीं तत् स्वसंवेदनैकीभावेन भग्यं तरेणो निविशेयः ॥ ननु अनुभवानि र-
ित्तेर्धनं **बाध्यकभावः संतु विकल्पाः प्रमाणा अप्रमाणा हि बाधकवलाद्भवति बाधाभावे तत्कथं स्यादित्याशंका**
योप्ययं बाधा बाधकभावः सत्यासत्यप्रविभाजनया विषेयाव्यवहारणां जीवितभूतस्मृतेः केन प्रमातृ तत्त्वेन विना
घटत इति वितत्यदर्शयति ॥ बाध्य बाधकभावोपि स्वात्मनिष्ठा विशेषिता ज्ञानानामुदियादेक प्रमातृ परिनिष्ठितः ॥
बाधाभावे प्रमाणा मित्येतदर्थं मवश्यं समर्थो यो बाध्यव्यवहारः सोपि कथमित्यादिषां स्यात् ३ इह ज्ञानात्तावज्ज-
तस्य न कश्चिद्वाधानामक्रियमाणं दृश्यते उक्तितानेन रजतज्ञानं बाध्यते इत्यपि न युक्तं स्वस्मान्निषये आत्मनि स्व

22

इष्टव.
प्र. भि.
३४

ये द्वयोर्ज्ञानयोः परिनिष्ठितयोर्विष्णोर्न्योन्यविरोधस्याभावात् अथायमेव विरोधः परस्परपरिहाररूपः तर्हि
सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्वाधकभावस्य परिनिष्ठे वनलं भवेति सतरां विच्छेदतस्त्येतरप्रविभागः तत्राप्येते
एवाव्याप्यः एतदुक्तं भवति यदि ज्ञानं स्वयं न पूरति तदा किं ज्ञानं तरेण स्य कृते न हितेन तत्काले संभविता
तस्य विषयापहारः कर्तुं शक्यः न रजतमित्यपि ज्ञानं स्वरजताभावविषयीकृतं न विषयमपहरेडजतज्ञानस्य ॥
अथापि ज्ञानं ज्ञानं तरेण न पूरते न पूरयिष्यतः तत्रापि सर्वेषां ज्ञानानामियमेव सरणि रिति किंचिदेव वाधामितिकथं
स्यात् यदा स्वरजतज्ञानं शुक्तिज्ञानं चैकत्र संवेदने विष्णोः सत्त्वेन उपायघने तथा चैकत्रापि प्रमातृत्वे
विष्णोः सत्त्वात् ज्ञानानां नैकप्रकारेव विष्णोः रमितुं विचिंतयेत् सा संवेदने तथा हि नीलमित्युत्पलमिति ज्ञा
ने प्रमातरि विष्णोः सत्त्वात् परस्परपरिहाराभावेन विष्णोः सत्त्वात् चटश्चिपटश्चिपरस्परानां प्रवेण शुक्तिकेति न रज
तमिति ज्ञानस्योन्मूलनं तदीयविमर्शकप्रमाद्वयव्यापारात्तु वर्तनविधं संवर्तय प्रमातरि प्रतिष्ठां भजते ए
वं कार्यकारणभावद्वौ विष्णोः सत्त्वात् प्रमेया संभवि प्रमात्रात्त्वात् तत्रैव निर्मितं तत् एव स्य प्रमास्य तत्र ता
दाधीवाच्यम् एवमेकत्र प्रमातरि पूर्वज्ञानस्य परित्यजनेन यतो निष्पत्तिरिति स्थितिरतो वाधवाधकव्यवहारउपप
न्नः नीलादिवक्त्रिज्ञानादिव्यावहारान्सा एव परमेष्ठिनः स्वान्त्यादाभासयति तत्रैव सत्त्वात् एवेति ॥ अत्र
परकीयं मतं आशंकते ह्यस्यिष्यामीति ॥ विविक्तभूतलज्ञानं चट्टाभावमिति र्थः तथा चैव शुक्तिकाज्ञानं
ह्यज्ञानाप्रमात्वमिति ॥ इह शुक्तिज्ञानं स्वात्मानं संविदस्वात्माभिन्नं प्रमाणं बुध्यते तत्परिच्छिन्नतीति न्यायात् तत्प
रिच्छेदनांतरा यो कश्चान्यव्यवहारेण शुक्तिज्ञानरूपस्य रजतज्ञानस्याप्रमाणवेदनं तदेवोच्यते यदेतच्छुक्तिका संवे
दनं न चेतदुत्तरं यदस्त्वन्तरज्ञानमेव तत्स्वन्तराभावज्ञानमिति शुद्धभावात् एवमेव हि ज्ञानभावज्ञानमिति प्रसिद्धं

३४

एवमप्रमासंवेदनमेव रजतज्ञानस्य वाधकत्वमुच्यते अतश्च वाधकत्वमेव सिद्धमिति चेदस्माभिः ॥ ॥
च्यते तत्किं प्रमात्रेव्येनेति ॥ अत्र प्रसंगादभावव्यवहारस्य सिद्धौ तत्त्वमुपपादयिष्यन् इहान्तमेव तावत्पर
र्शने ह्यस्यति ॥ नैवं शुद्धस्थलज्ञानात् सिद्धे तस्य चट्टात्मा न तूयलब्धियोग्यस्याप्यत्र भावो वटात्मनः
यो ह्येवं उक्तस्य एव कुतश्चिदुच्यते इह भूतलं न चटश्चि तादात्म्येनाभावो व्यवहर्तव्यः कदाचित् कदाचि
द्यतिरेकोऽहं भूतले चट्टेनेति तत्र शुद्धभूतलज्ञानादाद्योयं व्यवहारः सिध्यति यत्र इत्युच्यते नो यद्योरी
उपलब्धिलक्षणा प्राप्तिरपि द्वियस्य नास्ति पिशाचोदः स्वभावबलं दस्य वाशब्दे लक्ष्म हकप्रोत्रादिसामग्री
साकारस्य तत्रैव ज्ञानसंस्पर्शवत्स्वत्वरूपतिष्ठत्यभवेनानिष्पत्त्या तस्यापि तादात्म्येनाभावो व्यवहार्यः भूतलं न
पिशाचो न प्राप्नुइति यत्र उच्यते विषोषणमवश्यमुपयोती तत्र व्यतिरेकाभावे व्यवहर्तव्ये नैवोभुपायः
ज्ञान इति चेत् अतिप्रसंगादिति ब्रूमः तमेव दर्शयति ॥ विविक्तभूतलं प्रज्ञावानां स्वात्मनिष्ठितः तत्त्वयज
तु तज्ज्ञानं भिन्नस्याभावसाधनम् ॥ विद्यमाने पिच्छे भूतलं शुद्धमेव न हि भावामिषी भवंति ततश्च तदापि शुद्ध
भूतलज्ञानमस्तीति न ज्ञानमिति विविक्तभूतलं भावज्ञानं जातिविकस्याधिदेवदशायां चट्टासन्निधानरूपा
यां भिन्नस्य चट्टस्याभावसाधयति न तत्सर्वदेति केन प्रकारेण भवेत् एतेनात्र भूतले पिशाचो नास्तीत्यपि स्यात्
रस्यापि तन्मतव्यम् ॥ न त्वेवं व्यतिरेकाभावनिष्ठो व्यवहारो लोके तावदविगीतः कस्याधिदेवदशायां ह्यहः
तत्र कागतिरित्याशंक्य विरतनेपि इहं जन्मिदं प्रकारं दर्शयति ॥ किं ज्ञानं लोकचर्यो धस्य सर्वो बोद्धादिको
मृदुः तत्रास्ति साधयेतस्य स्वज्ञानं स चट्टात्मा ॥ इह भाव एव भावांतरस्याभाव इति व्यवहर्तव्यः इत्ययं तावदप
परिष्पाज्यः प्रतीतिकः यथा तत्र भावस्य भावांतरस्याप्राधान्याधारभावः एवमेतत्तदपि स एव भावत

भूतिपिच्छेकवमहरे
उत्ते के लून वृद्धियुते
अरुउले पले न भूति

इष्टव.
प्र.भि.
३६

धर्मिणोभावात् नृवापितस्य उक्तिज्ञानादयो धर्मान्वापत्तधर्मात्साधसिद्धिः अतः स्मर्यमानं तदुर्मिस्यदित्यप्य
सत् अथपुक्तिर्न रजतज्ञानस्य विषय इति साधने पुक्तिज्ञानविषयता, केन चैव व्याप्तिर्गृहीता, यत्रेदानी
मन्यज्ञानं तत्र पूर्वमन्यज्ञानं भवतीति अनुमानात्तरेणेति चेदनवस्था, एतेनैतत्पुक्त्येकस्मिन्विषये कथं ज्ञानं
यस्यादिति कोऽेकविषयतां द्वयोर्ज्ञानयोर्जातीयता तद्विज्ञानावत्त्वात्पुक्तिविषये च विप्राम्यत इत्युक्तं मित्यनुमा
नतोऽपि न बाधानं च तथाभूतं अपि व्यवधानं मत्र प्रतीतो संवेदनसंवेदनसिद्धतया गुरिति भासनात् अतए
वेतदप्यथा वचं वक्तुं मा भूद्वाधाना मेति, एवं परमतेऽनुपपत्तिप्रदर्शय स्वपक्षे एकमात्रपरिनिमित्ते रुदियाद्वाध्य
बाधकभाव इति वा केन प्रतिज्ञातं निगमयति पुक्तौ सेकस्मिन् मानुर्यदि जायेतेति स एव हितं चानिर्मितेति व्याख्या
तमेव स्थिते चैव यदिव्यवहारसिद्धयेऽन्यथानुपपत्तिरप्युच्यते तदुच्यतां काममधुना सर्वसिद्धतीति ॥ न केवलं
मेते कार्यकारणभावस्मरणवाच्यव्यवहारः सकललोकयात्रा सामान्यव्यवहारभूता एकप्रमादानीष्टया यदवा
तरव्यवहाराः अपियेकव्यवहारादयः समलोउयदेशयो यदेशकभावादयश्चानिर्मलास्तेपि एकप्र
मादुनिष्टा एव भवन्ति, व्यवहारो हि सर्वः समन्वयप्राण इत्युपसंहारमुत्वेन दर्शयति ॥ इत्थमन्यर्थभिन्नार्था
वभासावचिते विभो समलो विमलो वापि व्यवहारो नु भूयते ॥ तत्र द्विभिन्नेति श्लोकद्वयोक्तेनानेनोपप
त्तिप्रकारेण नित्यव्याप्तिरेकात्मना तथा श्लोकांतरे ह्येकैव व्यवहारोदाहरणप्रकारेणोदमयिमेतद्व्यस्य हि भो देश
कालानवाच्छिन्नेऽतएवा न्यर्थभिन्नैर्मायाबलाद्देवैकप्राणितैर्नीलसुखाद्याभासेऽप्रतिबिंबकल्पे रनति
रिक्ततया वर्तमानैः एव चित्ते स्वरूपानन्यथा भाविनो परत्वे विप्रान्तः सर्वव्यवहारो नु भूयते अनुभव एवात्र दृ
ढतमं प्रमाणमिति यावत् अनुभूयते च सोपदेशो रूपाधनैः येनैसां येन संसारदशा संमता व्यवहारदशा सै
व प्रमादनेन प्रख्यातिका शिवभूमिः यदुक्तं संबंधे सावधानतेति अप्रतिमिज्ञातात्मपरमार्थानां समलो

विषयद्वयसिद्धि उरिसी
रुची उरि, सुभय नय
वपुचं उरि उरि, सुभं
वेदनेन ए

प्र.

३६

व्यवहारः अन्येषां स एव निर्मल इति शिवम् ॥ श्रीमदामिनवपुत्राचार्यविरचितायां इष्टवप्रत्यभिज्ञायामे
काश्रयमिष्टप्राप्तं संप्रममादिकम् ॥ स्वसंवेदनसंज्ञितव्यवहारवशेन यः स्वसंवेदप्रवरः सिद्धः सिद्धा नानं
स्तुमः शिवम् ॥ एवं ज्ञानस्मरणयोर्ज्ञानविभक्त्या एतेषां मेकमात्रं विना व्यवहारो न युक्त इति निरूपितं यत्ता
वज्ञानचेदंतः कृतान्तरे तत्र यदुक्तमेकश्चित्तत्वरिचदितम् अंतरभासमर्थनेनांतः कृतान्तरे विप्रुत्पद्य इत्यपि
विशेषितं यत्रैवमदेप्रवर इत्युक्तं तस्मादे पूर्वसंज्ञातं च मुपपादयितव्यम् स्वातंत्र्यं किं विषयं चेत्पुभय
प्रकारं तद्यतो भगवाज्ज्ञानावर्तच यद्यपि प्रकाशविमर्शात्मकं विदेकचने मेव संविद्रूपतयापि व्युत्पाद
नायतत्परिचदितयत्वाय विभागः तेन ज्ञानात्मकक्रियाविषयं स्वातंत्र्यं यद्यपि क्रिया प्राक्किं संप्रतयापि सा
नाधिकार एव निर्णीतव्यं न द्विषयत्वात् एवं च ज्ञानप्राप्तार्थः प्रकृतितः प्रत्ययतपु संप्रणीतयानिर्णीतो
भवति तत्र ज्ञानं नाम स्वयं मेदिता भासमेदो पाश्रयनियंत्रणः संकुचिर्महमिति संवेदनं तत्राभासेषु य
त्स्वातंत्र्यं तदेव ज्ञानशक्तिविषयं स्वतंत्र्यं संपद्यत इति तात्कालिकादासामदयेत्यादिना पुद्गेज्ञानक्रिये
यत इत्यंतेन श्लोकेकादशकेन तन्निर्णयते तत्राभासंतरापेक्षी चाभासेऽन्यथावेति श्लोकेनोक्ता स एवाभा
स एव इति श्लोकांतरेणेच्यते अथ क्रियाभासोपिते वा भासानियत इति श्लोकद्वयेनैकस्मिन्नाभासे सा
र्थक्रियेति पुनः श्लोकद्वयेन आभासांतरविधिवद्विभिन्नस्यानीयसांतरत्वमिति श्लोकेनोक्तं तत्राभासं
रूपतोऽवभासतपु श्लोकपुगमेन तत्र श्लोकेन ज्ञानादिशक्त्या प्रयस्येकस्योपसंहारः श्लोकांतरेण महेष्ट
तमुपसंहारता भाविनः क्रियाधिकारस्यापश्निसंदेपार्थ आदिकस्य ॥ अथ श्लोकार्थानि रण्यते ॥ ननु
योदपरमेश्वरनिष्ठतयेव समलोयं व्यवहारः तदस्य स्पष्टत्वा स्पष्टत्वप्राय प्रसिद्धवैचित्र्यानुपपत्तिः ये

चज्ञानविषयं
मेकं

नो.

य

देय

इश्व.
प्र.भि.
३६

न किंलायमनुपाणिनः तदस्य सुकृतान्तरात्तद्व्यतिरेकः येन किंलायमनुपाणिनः स एक
एव भगवान् न च तद्व्यतिरेकेन बहुरस्य निजं किंचन तस्य सुकृतं पृथगुक्तं ॥ अत्र कालिका
दसभा द्यसापेक्षाः केचन कुविने आभासाः अन्यथा न्यवर्था धनममादिषु विशेषो र्थावभासस्य सत्तायान्
पुनः कुविने विकल्पे सुभवेद्वा विभवद्वा तर्पणमिषु ॥ केवलमेतावता आभासानां भेदेन पुनरर्थावभा
सस्य सत्तायान्तरः कुविदपि भेद इति श्लोकद्वयस्य संमीलितस्य संबंधः यस्मिन्नेव काले स आभास आभाति
नन्वालो एव भवति यदसामं च बाह्येन्द्रिय प्रत्यक्षं नाम आभासांतरं पश्यामीत्येव तदप्येतास्ते
ह्यामिषाः कुविद आभासा भवन्ति यत्र स्फुटता व्यवहारः अंधविषयो धकारस्य प्रमादविषयः पुनर्यो
न्यो व्यवहारोः स्फुटता मयस्तत्र ने आभासः अन्यथा तस्यादि जात्यस्य बाह्येन्द्रिय प्रत्यक्षं तद्वत्त ए
आभासांतरं नेवास्ति इष्टं नस्त्वभीभूतस्य संतप्तस्य स्थितस्य च तात्कालिकं तज्जाति अपितु प्राक्तनमेव
बाह्येन्द्रिय प्रत्यक्षं तद्वत्त संयते तस्माद र्थावभासस्य केचुचिदपि विकल्पे सुसत्तायां स्वतः विशेषोऽस्ती
ति संभावना न कर्तव्या ते हि विकल्पा भावि च त्रुता गामिने वा भविष्यान्निष्ठा वा भवन्तु वर्तमान निष्ठा वा
अतीतवस्तु विष्ठा ता वा एतदुक्तं भवति नीलमिदं पश्यामि संकल्प्या मयि हे स्तरा मिकरो मि वचीत्ये
वमादौ नीलाभासो हो सत्यतो नूनाधिकः एवं पश्यामीत्यपि यः पीतादिषु ते पुनराभासाः स्वातंत्र्ये
ण यदा भगवता संयोज्यंते त्वेयो ज्यंते च तदा घं स्फुटता व्यवहारः नीलमिषाभासस्य त्वेद इत्याद्या भा
सांतरं व्यवहरे देन पश्यामीत्याभासव्यामिष्यतां स्फुटता व्यवहारः एवं त्रैकालिक व्यवहारो वैचित्र्यो
पपत्तिः परमेश्वरस्वरूपा तर्भूतते पुनराभासानां न कुतश्चिद्वा वच्छेदेन केनचिद्व्यामिष्यते ॥

४५३

३६

नन्वेत नीलादि सुपयशतां च त्रैकालिक व्यापारोऽस्ति सुखादौ तु तदभावात्कथं वैचित्र्यमित्याशंक्याह ॥
सुखादिषु च सौख्यादिहेतुषु च वस्तुषु अवभासस्य सत्तायान्तरं तज्जातिः तात्कालिकमिति गान्मुद्रितमिति तु वि
कल्पेन सुखादिके तस्यास्ति तत्त्वस्य स्फुटता मया पल्लवता ॥ सुखे सत्तदनादिके च तज्जाति
रोडु विप्रदिकं ठकादौ च तद्वेता अतीतेना गते वा यद्यप्यसः स एव तस्याप्यतीतमिदं नागतमिदमित्याभा
सांतरं लयतो व्यामिष्यता अनुभवा मीत्याभासाच्च यतो व्यवहरे देन विद्यमाने घटिते पुनरस्य प्रमातृत्वेन
प्रकारेणास्थितिर्भवति यथा सर्वमभूदहमपुना सुखी दुःखीति समर्जिततन्निमित्तसामग्रीकोवेने यदा
तु विकल्पेनेतानि वस्तुनि गान्मुद्रितमिति ततः योनः पुनर्विषयः सुखे तद्वेदे लेखनाभिधानकारणाभासा
नुपवेशादाभासांतरं व्यामिष्यता तन्मेना तेनेवास्मद्वेदेन प्रकारेण न पुनरनेन तथेति सुखं ह्यमित्यादिके
नास्थितिर्भवतीति संभाव्य उचितमतत् यतस्तदानीं स्फुटता भासामिष्यता सुखाभासमुपलक्ष्य तस्य अतीतं य
दभाविनोपपल्लवताम् ॥ नान्यथा किमुक्तं भवति बाह्यरूपाः समादयः सुखादिहेतवो वा घटजानि
ना सुखादयः सुखादिति अभिमाने हेतव इति ततश्च बाह्यत्वाभावे च न तथेत्पुनस्तत् तत्र च तत्त्वतः के
चित् ततश्च कथमुक्ते अर्थावभासस्य सत्तायान्तरं तात्कालिकमित्याशंक्याह ॥
भावाभावावभासानां बाह्यतोयापिरिच्यते तात्मा सत्ता ततस्तदामांतराणां सत्ता ॥ इह सविमलममदुखं
नास्ति ममेतिये भावाभासा अभावाभासा अनेयां वा द्यत्वेनामात्मा स्वतः न भवति न हि सविमलस्य स्वतः बा
ह्यमिति वदामाति सख्यसि सखिमेव स्वतः केवलं बाह्यत्वेनामाभासांतरं मीश्वरेण स्वानं च ब्रह्मादेव यदा
तत्र सुखाभासमिष्यता भास्यते तदा तज्जातिः तात्कालिकमिति गान्मुद्रितमिति तु वि

४५४

उत्तर

तज्जातिभावे

इश्व.
प्र.भि.
३८

नीलाभासाभावेऽन्यस्याभासस्य न किं विदुतं स्वतन्त्रपतेराभासाभावेवाप्ररुधाभासस्य तथा बाधनाभासाभावे
 पिसुवाभासस्य उःत्वाभावावभासस्य कानाभासस्य च न स्वतन्त्रः काचन हानतेति आन्तराणां सदेव स्थितिरे
 घाम् ॥ इहातः करणे बुद्धिर्दृष्टान्तात्मनि नीलादीनामवभासानामांतरत्वं मण्डलितं करणमध्यमेव तत्वात्
 बाधनमपि प्राधान्यं प्रमातृविज्ञेदेनावभासात् बाधनं च केवलं बाधप्रत्यक्षता, अत्र बाधस्याद्वयेऽपि अर्थ
 क्रिया ममीकृत्येव अंतर्गताने स्वविषयं यत्पुनः प्रमातृतादात्म्यलक्षणा मांतरत्वं तत्रामीकस्यान्तर्काविदयं
 क्रियाविदधीरन्वितांशक्याह ॥ आन्तरत्वात्प्रमात्रेणैव नैकाभेदनिबधना अर्थक्रियापि बाधने साभिन्नासमभेदः ॥ भा.
 प्रमात्रेका इति तन्निमित्तकं यदांतरत्वं तस्मादेतरेखाभासानामर्थक्रियानर्कं विदस्ति साध्यं क्रियाभेदे सति भवति
 सहिनीलाभासः पीताभासाद्यतेभिद्यते यत्प्रमातृभिद्यते ततः स्वसाध्या नियताभिन्नार्थक्रिया तस्य प्रमातृः कुर्यात्
 न चैष तदाभेदोऽस्ति प्रमात्रेक्यात् साध्यं क्रियाभासभेदनिबधना तथा च कानाभासस्य बाधनेऽपि सत्याभासांतरस्या
 लिंगान्तरं लक्षणस्य व्ययगमेहरी भवतीत्यमिति च भासांतरस्यापगमेऽप्येव प्राक्तनाह्लादविषयीता इत्यनेनैव वि
 द्या अत आभासभेदाभावः यतः प्रमात्रेक्यकृते आंतरत्वे तस्मान्नार्थक्रियेति अर्थक्रियाभासोपि चाभासांतरमेवेत्यर्थ
 क्रियाकारित्वमपि न भावानां सत्त्वम् येन तदभावस्तद्वत् एवाऽभावः स्यात् ॥ ननु च बाधभासव्यतिभेदकाले आन्तराभासो विरोधादि
 शांण्यं आभासस्य सदेव तत्परिहरति ॥ चिन्मयत्वेव भासानामांतरवस्थितिस्मदा मायया भासमाना नां बाधन्याह विदुतं इति कथमिदं सु
 हिरण्यसो ॥ इहावभासानां सदेव तत्ताभासतदभावयोरेव प्रमातृप्रकाशयत्वा स्थितिः यत एते चिन्मया ॥ ततो
 तस्य विरोधः अन्यथा नैव प्रकारेण त्रित्युक्तं यतः यदा तु माया प्राक्त्या विज्ञेदेनावभासतस्मात्तत्र इत्यया बाधनमेवा
 माभास्यते तदा तदवलंब्यावभासमाना नामसो स्थितिर्विहरितं यतः पीनाय संतराभासो बाधनस्य विरोधी प्रत्युत सर्वा

राभासो विरोधादि
 विदुतं इति कथमिदं सु
 ततो

३८

भासमिन्निभूतोऽसौ तत्त्वविरोधश्चिद्युक्तं सदेवांतराणां सत्तेति ॥ ननु बाधनस्यार्थक्रिया तच्च बाधेऽपि यमयत्नं
 च विकल्पोऽस्ति विवृतानां तत्त्वमवति तत्त्वममीषामर्थक्रिया स्यात् इत्यनेन विकल्पोऽस्ति विवृतः पिशाचादिस्वासादि
 विधायीत्याशंक्याह ॥ विकल्पोऽयमस्ति सः सोऽपि बाधः प्रत्यक्षः प्रमात्रे कात्प्रमातृत्वं ततोभेदोऽस्ति चिन्मया ॥
 विमर्शविशेष इत्येव विकल्पतानेय उल्लिख्यमानः कानाचोरादिरर्थः सोऽपि बाधः न केवलं बहिरवलोक्यमाणो यस्मा
 त् सोऽपि प्रमातृस्वकांशात्प्राप्तः यमिति यच्च प्रमातृत्वं दृष्टित्वेव विप्रान्तत्वं तदांतरत्वं अंतरातिरिक्तं तच्च किं विदयेदप्य
 पेक्षणीयं सर्वत्र प्रमात्रे वापेक्षणीयं तदाभावे तत्प्रमातरि निकटतादात्म्यं प्राप्तेवेति ततोऽपि विदुतं इति कथं
 वेति युक्ता उल्लेखस्याप्यर्थक्रिया ॥ ननु कर्मकारादिव्यापारेण चटादेरस्तु बाधनस्य संतकरणगोचरस्य तु किं क
 तंतदित्याशंक्याह ॥ उवाच स सावदेष्टु प्रकाशो बहिरात्मना ॥ इहातो भर्तुरप्यदहपोदादि भवा यथा ॥
 अंतर्विकल्पप्रतिबिंबितस्य नीलादेर्यो बहिरात्मना प्रमातृविज्ञेदेन स्वभावेन प्रकाशः स भर्तुरंतराभासान्निभूतो
 बहिः सृष्टिं च पुस्तक इश्वरस्येव च्छुवा यथैव चक्षुरादिविषयभूतानां प्रत्यक्षज्ञानपादवाच्यं बाधना प्रकाशो नीला
 दीना एतत्तत्त्वमवति कर्मकारव्यापारो नाम परमार्थत ईश्वरे च्छुवतदवभासितकायस्य न्याय्यं तान उ नरन्यः कश्च
 न सः तत्प्रत्यया ईश्वरे च्छुवा प्रकाशादबहिर्भूता अयिनीलाद्या बाधकरणा गोचरी भूताः काल्पेता त्प्रमातृविज्ञेदेन
 पेक्षा बाधनेन भासते तथातः करणगोचरी भूता अपीति कोविशेषः सखडः खप्रायास्तु भर्ता युक्त रूपाः स्वायित्वाभिवा
 रिद्वारतिनिर्बेदादयोतः करणे कगोचरा बहिरात्मना भाति संकल्पे सुयद्यपि देवत्वे वस्वातं अंतर्थापि चित्तर
 मर्थताया नृगावायितुम प्राक्यत्वादीश्वरस्यैव तत्त्वमुतः यथोक्तं प्रथक्तेव यद्यप्यर्थस्थितिः प्राण पुष्टकनियं ॥
 विते जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता तदात्मनेव तस्य स्यात्कथं प्राणेन यं वरोति यत्र त्वनिज्ञेदेव दोषस्तस्य

यत्

॥ ३८ ॥

इष्टवः
प्र. मि.
३५

सवादिद्याहोपसारासांकल्यिकीरुहिः तत्रस्फुटईश्वरस्येवव्यापारः तस्मात्सांकल्यिकानामपि तद्विभविपरमेश्वरेह्ये
वदेतुरितिसिद्धांतः ॥ अथनाश्वर्वाक्तमेक्यमाहेश्वर्यचनिगमयति ॥ तदेक्येनविना नस्यात्सर्वविदा लोकपद्विनिः
प्रकाशेक्येनदेकत्वमातेक सइतिस्थितम् सखविमयात्वेननियतेनमहेश्वरः विमर्शएवदेवस्यपुत्रुद्भूतानक्रियय
तः ॥ यदेतन्पूर्वोक्तनप्रयेनापयादिततदितितस्मादेतैः संविदांरानानामेक्येनविनालोकपद्विति लोकमागः
सर्वाव्यवहारनसंभवेत् संभवतिचायतस्मादेक्यमासा नयेतडैर्द्युत यतोविषयप्रकाशएवसंविड च्याते केवलंवि
षयापरागमहिन्नाबदिमुखतयानीलप्रकाशात्वाः पीतप्रकाशाश्चान्यः परमार्थतत्त्वप्रकाशस्यदेशकालाकारसको
चैवेकत्वादेकत्वमेवेत्येकएवप्रकाशोऽन्तर्विप्रान्तः सएवचप्रमातेच्यतेइतिस्थितमिदानीमुपपन्नितः नचास्यासौप्रका
शलदाताः स्वात्मानानीलाद्युपरागपुपरागमर्शनमून्यएवास्तेस्फटिकमणेरिवअपितुसेदेव विमृश्यमानरूपइतिविमर्श
रूपत्वमनवाङ्मिन्नविमर्शता अनन्योत्पुखत्वमानैकैक्येनत्वमेवास्यमाहेश्वर्य सएवह्यद्भुतमात्मविमर्शोदेवस्य
कीडादिमयस्यपुंड्रपारमार्थिवयो रानक्रियेप्रकाशतपता रानेतत्रैव स्वातयात्माविमर्शः क्रियाविमर्शश्चातः कृतप्र
काशइतिविमर्शएवपरावस्यायांज्ञानक्रियेपरापरावस्यायांतुभगवत्सदाशिवमुचिइदंतासामानाधिकरणपञ्चा
हंताविमर्शसभावेअपरावस्यायांचमायाएदेइदभावप्राधान्येनवर्त्तमानेइतिविशेषः सर्वथातुविमर्शएवज्ञानेते
नविनादिजडताऽस्यस्यादिपुत्रे सएवचक्रियेतिभाविनः क्रियाधिकारस्योपदोषकरोजीनिशीवम् आदितः ८८
इतिश्रीमदभिनवशुक्लाचार्यविरचितारायामोक्षप्रत्याभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामाहेश्वर्यनिरूपणमष्टममाङ्गिकप्रज्ञानाधिकारः
समाप्तः ॥ ३० पितनविशदस्वान्माहेश्वरस्यशक्तिरसोऽजुल्लप्रकटयति योमानस्वाशप्रमेयतटह्ये लुद्धतरभवङ्गीधूमि
क्रियासरितेपराप्रकटयतुनः श्रीमानोरीयतिः सञ्चतपरम् ॥ यत्रविप्रानिमासायाचिंङ्गीडाविजृंघिते क्रियाशक्तिः प्रि
यात्वेनदर्शयेत्तस्माशिवम् ॥ अथक्रियाशक्तिसूत्रयत्वेनन्यानिर्णेतुमार्थिकारातरमारभ्यते तत्रश्रीका
नसक्रमत्वाऽक्रमत्वविवेकः ततः श्लोकत्रयेणक्रमस्वरूपनिरूपणम् ततः श्लोकद्वयेनसक्रमत्वाक्रमत्वया
निर्विषयविभागः विषयविभागेयसतिवस्तुतएकत्रैवतयोर्विप्रान्तिरितिश्लोकेननिरूप्यत इतितात्पर्यमाङ्गिकस्य

[illegible]

श्लोकार्थस्तुविभज्यते ॥ तत्र पूर्वोक्तेरज्ञानशक्तिसमर्थनोपयोगिनिप्रमेयेसिद्धे प्रमेयांतरसम्पद्यन्तः सिद्धमित्यधिकर
णसिद्धानदिशादर्शयति ॥ अतएव यदयुक्तं क्रियानेकस्य सक्रमा एकेत्यादिप्रतिक्षिप्तदेकस्य समर्थनात् ॥
यत्रावउक्तं ज्ञानान्येवानुभवविकल्पेनैव पाणिभिन्नानि तेषामाश्रयोस्ति न काश्चित् संस्काराश्च स्मृतिः सिद्धाज्ञाने च जडं
चेन्नार्थस्य प्रकाशः अजडं चेद्देशकालसंकोचैवेकस्यादात्मतत्त्वादभिन्नमिति तत्रावत्यतिक्षिप्तं भिन्नानामनुभवादीनाम
नुपपत्तेर्विनश्यदर्शितत्वात् न च संस्कारमात्रात् स्मृतिरित्येतदयुक्तं अजडमेव चासंक्रियित इयं ज्ञानं तस्यान्त्यावभासित
ज्ञेयोपरागवशाच्च स्य संकोचावभास इत्यपि दर्शितं यतः न केवलमनेहेतुकस्याज्ञानशक्तिवोद्यानि निवारितानि या
वत्क्रियाशक्तिविषयाण्यपि इष्यन्ति अतएव हेतुजातादयसा रिता नीत्यपि साक्ष्यार्थः एकाक्रियाक्रमिका कथमाश्रयस्यैक
स्वभावत्वे सति चट्टेति यदुक्तं तथा तत्र तत्र स्थिते ॥ द्विष्टस्यानेक इत्यन्वादिन्ये यदुक्तं तदपि प्रतिक्षिप्तमेव यत इत्यतिपूर्व
पक्षे इयदेव जीवितमेकमनेकस्वभावं कथं स्यादिति तत्र चोक्तं चित्तस्वभावस्य दर्पणस्थैवेकता न यथा धर्मेनाभासमेव
संभवेक इव विरोध इति तस्मान्न त्वभिज्ञानबलादेकोपसो यदार्थात्मा स्वभावभेदान्विरुद्धान्वावदङ्गीकुरुते तावत्तैविरो
धादेव क्रमवृत्तयानिर्भासमानास्तमेका क्रियाश्रय संपादयतीति ततश्च संबंधादीनामप्युपपत्तिरिति ॥ ननु च क्रमिक
त्वमेव क्रियायाः स्वइयं क्रमश्च कालकलनादीन्नेचिन्मये भगवान्निनास्ति इति कथमस्य सा भवेदित्याशंक्याह ॥
सकमन्त्रं च लोकि कथाः क्रियायाः कालशक्तिः च द्यते न तत्राश्वत्थाः प्रभत्याः स्यान्प्रभोरिव ॥ उद्धृत्य त्वं दीपति ह
स्तमिनि ये पूर्वोक्तेरेक्षणस्तैः क्रमवन्तः तत्र ये सांत एव क्रियाकारणादानामिव तेषां सा सक्रमा प्रत्यक्षेणैव भाति यत्तु मन्पते
तथाभूतप्रत्यक्षपरिदृश्यमानभेद संपादिकाया सो काचिदतींद्रिया हस्तगता शक्तिर्व्यापारो द्वे धृत्वा नित्यानुमेया तस्या
केवलं पूर्वापरीभूतत्वमनुमीयते इति लोकि कथाः क्रियाया सक्रमन्त्रं कालशक्तेराभासविच्छेदनप्रदर्शनसामर्थ्ये त्वात् पा

इश्व.
प्र.भि.
४०

रमेष्टराक्षत्रविशेषाद्व्युत्पद्यते यातुप्रभोः संबंधिनीतदव्यतिरिक्ताक्रियाशक्तिः प्रापवती अन्यत्र प्राच्यस्वभावा अतएव
कालेनास्पृष्टातस्याः सक्रमत्वसस्तीति संभावनापि नास्ति यथा प्रभोः सक्रमत्वमसंभाव्यं तथा तस्या अपि उक्तं हि हस्तस्य स
क्रमत्वेन हतापि क्रिया तथा स्यादिति ॥ ननु काले विशेषणताभावमुपगच्छन्मावंसेन द्योरावच्छिन्नानि तत्र को सौ का
लो नामेत्याशंक्याह ॥ कालः सूर्यादिसंचारस्तत्तन्मुखादिजन्मवा प्रीतोमेवाथ तत्तद्व्यः क्रमयत्सतत्वनः ॥
येऽयत्रयापरिनिहिताश्रमासाः सिद्धास्तद्यथा चंद्रसूर्यादीनां सहकारमस्तिका कुटजादीनां प्रीतोऽस्मादेः परभूतमद्विस्तृ
तादिः न एव कालः यतोयुरिनिष्ठितं गमनपटुतादितैरियत्रयापरिनिहीयते परिवर्तकेरिव कनकं सद्यस्त्वोदीनास्वभा
वविशेषस्तत्वनः परमार्थक्रमः नान्यः कश्चित्कामो नाम क्रमएव च कालो नान्योसौ कश्चिदिति एवकारोभिन्नाभिन्नक्र
मो योज्यः यौगपद्यमण्याभासयोरपराभासापेक्षयाक्रमएव विरदिप्रादिधीरपि विततान्यत्ववशादाभासभेदेक्रमद्वय ए
व परत्वापरत्वबुद्धिरपि स्फुटतादिना तत्रैवेति तेन तेन प्रतिमानवर्तकतुल्येन सूर्यसञ्चारादिना सरूमीयमानो हेम
स्थानीयो देवदत्त भास वैविध्यभेद इत्युच्यते दिवसंगच्छतीति ॥ नन्वेवं कालो भवैस्वभावभूत एवास्वकासौ काल
शक्तिरित्याशंक्याह ॥ क्रमेभेदाश्रयोभेदोऽप्याभाससदसत्त्वेनः आभाससदसत्त्वेन विनाभासकानः प्रभोः ॥ ॥

कलमुद्रुली रहस्वभावभेदमात्रं यदि क्रमात्मा स्यात् तस्मादहरणभासस्य सद्भावः स्फुरप्रभाञ्जस्य चासद्भाव इत्येवंभूतोयोभेदश्चाभासस्य
मध्यमं विमुद्भावासद्भावभ्यामनुप्राणितस्तत्कृतः क्रमः कालात्मा तौ चाभासानां भावाभावो न बाधहेतुकृताविति विस्तार्योपपा
दयमिति विमुद्भावादितमिति यत्तदसंवित्सुभावश्चात्मा स्वप्नसंकल्पोदोऽत्राभासवेचित्रानिर्माणे प्रभुः प्रभविस्तुरिति ससंविदितस्तत्तत्त्वं
लंछयेत् तौ भवतः स्थान्मानिनीलादीनाभासानां भासयाश्चिञ्चतया यद्विमेयया भासयति तथा हिलोद्दिता भासं च यथा भास
उन्नताभासश्च लोभासश्च सामानाधिकरण्येन यथा भासं पटाभासं च घण्टाभासेन अन्योन्यात्राभासाभवेन स्वात्मानि

तेकरसेनाभासेनइयतिनचक्रमस्योदयः यदातशरदाभासेहेमंताभासेनचसर्वयैवशून्यमाभासयति हेमं
ताभासेचशरदाभासेनतदाकालात्माक्रमविद्यतेतिसेयमित्युक्ताभासेवेतिप्रश्नशक्तिर्भगवतःकाल
शक्तिरित्युच्यते विद्याभासकृतमेवमुदयति ॥ श्रुतिवैद्योक्तोदेशक्रममाभासयत्यसौ क्रियावेतिप्रश्ननिर्भा
सात्कालक्रममपीप्सरः ॥ यदार्थस्यस्वरूपंश्रुतिः तस्यायदेतिप्रश्नविभेदः तद्यथाश्रुतिमन्यन्स्वरूपं प्रांगन
मित्यन्यद्विषयिणिरित्यन्यदेवक्रममित्यपरमुद्यानमित्यन्यत् प्रणयमिति तदुच्यतेतत् तस्मादेतिप्रश्नादाभासमा
नादेशात्रोपाहृताद्विनततत्तावितनत्तादिक्रमोभगवताभासते यदातगाहंशून्यमिहाप्रकाशवत्तानदेवेदंहा
स्वरूपंश्रुतिप्रतीतिर्भवेत्युच्यतेतत्तादिक्रमोभगवताभासते यदातगाहंशून्यमिहाप्रकाशवत्तानदेवेदंहा
भवतिरित्युच्यते तस्यायदेतिप्रश्नपरिमित्यापरिमितत्रयात्मकतदेकानुसंधानेनफलसिद्ध्यादिनिवृत्तनवशायथा
रुचिचर्चितेननिर्भासयत्कालत्रयंक्रममवभासयति नचैतदाद्यम एकस्वरूपस्यकथमन्यदयद्रूपमिति यतोनासौक
श्विज्ञावायपवविकल्पाने संविदेवहितथाभानितथाभानमेवद्विवास्याप्येवमनदिभासनेविरोधः कश्चित्प्रभवति
सादिसावडः एतादेर्भासनकृतयव तथाभासनाभावएवद्विविरोधतत्त्वंपतदपिशब्देनेश्वरशब्देनवदर्शितम् ॥
नचैवमाभासविषयाभासेवकालदेशक्रमाभ्यामवितव्यम् अनाभासश्चप्रमाता सादिकस्यविद्याभासते तस्य
सर्वमाभासितयतः ततश्चनोप्रमातरि रूपंदृश्यते अभावमदंभवामिभावितास्मातिशब्देतिष्ठाग्रलेखदेवशब्देतिचकिं
चस्वरूपंदेशकालक्रमस्यनस्यकिंहरंकिमंतिकंकिवर्तमानेकिमतीतंकिंभावीतिप्रमात्राश्रयाभावेष्टपिक्रमानुगतः न
चप्रमातृनिरपेक्षेष्टपितेषुस्वात्मनिहरत्वाद्विभूतत्वादितानदेतत्समर्थयितुमाह ॥ सर्वत्राभासभेदोपिभवेत्ता

इ.
टी.
पर

[illegible][illegible]

३.
दी.
४३

नीयते तस्यास्वामिनश्चात्मसंस्थास्येत्युक्तं नीत्याविश्वमेवांतरैः सदेकम् तदेव सांतर्विपरिवर्तिनः भयेंद्रियवेद्यत्वमि-
ति वक्ष्यमाणकार्यकारणभावतत्तद्व्याप्येन्द्रियवेद्यतायामनेकदेशाद्याभासमिश्रणादित्येकत्वमासांतरानामिश्र-
तायामंतःकरणैकवेद्यत्वे विन्मात्रतायोश्चनेकत्वे पुनराभासांतरमिश्रताया सुभयकरणवेद्यत्वे चिदतिरिक्तता
भासने चेति स्फुटो विषयभेदः तस्मैव च तस्यान्तमिति परमस्य वस्तुदेवकारणकारणवद्व्यादानसद्वकारिव
त् प्रथमपदेशमात्रमेतत्कारणमकारणं चेत्पादितदिहाप्येकमनेकमिति व्यवहारमात्रं नीलेपीतमविक-
ल्पसविकल्पकमित्यपि सर्वमायायदेववहारमात्रमिति सर्वसमानम् तस्मादेकत्वानेकत्वविरोधो न बाध-
कः तदेतदेवकारणेण कम् तत्रेति तेष्वाक्रियादिषु यदांतरं तत्रेति ते देकेन तत्रेति ते देवेन्द्रियवेदनीयतां प्राप्य देशादिभे-
देनानेकतां यातीति संबंधः तत्रेति सत्यत्वे स्थिते तयोर्वाप्येकत्वानेकत्वयोर्मध्ये एकत्वमेव मनेकत्वमेवमिति
योजना नन्वेवं विषयभेदेभ्युपगम्यमानेयदेके प्रतिभाते भवति तदो ननेकमनेकप्रतिभासे चनेके प्रतिभातमि-
तिकथमनेकानेकत्वं वस्तु स्यात् तथा हि वास्तवेन्द्रियेण चेज्जो विविचदेशकः परमनुभूयते नन्वनेकाभाससं-
मिश्रीकारे वास्तुं द्रियजस्याविकल्पकस्यापारस्मिद्विद्विषयवलोत्पत्तेरविचारकत्वादिति स्याद् विक-
ल्पेनापि मानसेन तज्ज्ञातवस्तु नैव स्पृश्यते इतिकथाधियावस्तेकानेकत्वं स्पृश्यते इति परव्यामोदनिवर्हण-
याद् ॥ तत्रयात्वेनानापतामनोनुयवसायिसत् करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ॥ इहा-
तानमात्रायाश्चतःसूत्रकल्पः स्वसंवेदनात्मा प्रमाता जीवितभूत इत्युपपादितं प्राक् सच स्वतंत्र इत्यपि निर्णी-
ते सच विषयद्वयभावः शिवात्मा मायायदेतसंज्ञचितस्वभावः पशुः तदस्य मनः समुद्रासावसरविकल्पा

४३

भूमिकायाः स्फुटोच्चासः पेंद्रियके निर्विकल्पके सदा शिवे स्वरूपाभ्युपगमात् अविकल्पकबोधावर्धितवि-
मर्शव्यापारस्य पञ्चाङ्गाविनेत्यवसायनिश्चयात्मकविकल्पमनुयवसायशब्दवाचा विदधतः करणमन्ता क्रि-
यासंबंधादिविकल्पान्त्सादयति ते च विकल्पास्तद्वयमेकत्वानेकत्वत्रयमवलंबेते न द्विविकल्पो प्रतिभास-
मानमवलंबतदिति युक्तं प्रकाशने वस्तुत्वमिति न च विकल्पस्य प्रकाशने त्रयते सुत्कारोपपत्त्यावसायाभि-
मानादिना मधेयव्यापारांतरं युक्तं ततो वास्तवात्ममारोपयंतीत्यादिवचो वस्तुशून्ये तच्चेत इत्थं प्रतिवेचाव-
सायस्येत्यत्र प्रथमव्यापारो यदीन्द्रियज्ञानेन प्रकाशनीयं स्वलक्षणं तत्कथं विकल्पः स्पृशेदिति भवेदेवं य-
दिविकल्पानामस्वतंत्रो भवेत् यावता प्रमातुरसो व्यापारः प्रमाता च पूर्वा न भवतः स्वसंवेदनत्रयः तस्य चाय-
मेव पूर्वा न भवसंस्कारो यद्विकल्पनव्यापारकाले पि पूर्वा न भवतात्मन्तमनु तत्रैवास्ते ततः पूर्वा न भवो यावत्स्वा-
लक्षणं प्रकाशात्मा तावत्पूर्वा न भवतादात्मापि तत्र प्रमातृ तत्तव्यापारोपिविकल्पस्तद्विषय एव अत एवोक्तं
यं च पूर्वा न भवसंस्कारः प्रमातरयमेव सः यदयो ह न काले पि स पूर्वा न भवः स्थित इत्यादि तस्मात्प्रमातृयो-
व्यापार एकत्वानेकत्वसंवेदनात्मा स एव प्रकृतो यत्र तादृशी क्रियादिकल्पना एकानेको वस्तुविषयायता इति
ग्रहणकवाच्यं सूचितमन एव करोतीति स्थितं यद्यपि विकल्पे पि सामान्यायवभासो वदमात्रावभासादोत-
थापि न तदा सामान्यादि स्फुटं समानोपेक्षकत्वे संबंधिदयो जेदे कर्मकक्षणसंतानात्प्रागेव यवकदवकसी-
कारव्यवधि मित्यपि यहा दो सामान्यसंबंधक्रियाद्वयदिगादिपदार्थस्य परमार्थतः स्फुरणादिति मानसवि-
कल्पग्राह्या एकानेकत्वा सामान्यादय इति स्थितम् एवंच संबंधिर्विकल्पवदिसत्ता प्रोच्यतां संहतिसत्त

ल्या

यं

५३

इ. टी. ४४

सुखस्यैव प्रकास्तदिनिदिचेद्वादि वसन्तसमया तत्र चायंसे विद्वत्तरणकमोयनिकियाशक्तेरेवायंसेवी विस्फारस्तुत्रापि
 संबंधवत्सुलभतसयादि समानानांयदेकभातिनत्तामान्यदेवदत्तस्ययदेतत्साक्रियाप्रवयवानांयदेकवेतनत्वा
 हेप्रातः सोवयवीरममवधिकृतायमिभ्यंततोसायंपुरस्तादिर्दिक अस्यायंक्रियाप्रतानःसहभावेनास्तेविनाभावे
 तवेतिवर्तमानादिःकालःयावद्विप्रातिपदिकार्थस्यप्रवृत्तिवपुर्भाति तदितिरिक्तसंबंधसंबंधवेतिकास्का
 णामपिसंबंधरूपेतेवकेवलैकविदसोसंबंधोयपदेशांतरयंशिसहते यथा साम्राजिमत्तंसंबंधोगाव इत्येक
 व्यपदेशासहिःसुः तत्रसामान्यादिव्यवहारः व्यपदेशांतरयंशिभेगतसंबंधवाचेयुक्तिरेवप्रनवसुधियुस्थापा
 लादिप्रमाणपरिमाणेत्सातत्रयंतत्रांतरगतोवाणमदहादिमात्राप्रयुक्तादिव्यवहारसंबंधसंबंधवेतिकास्का
 पि सामान्यादिवत्तत्रसमंसततेपितत्रसमवायसमभ्युपगमः जीवितत्वेनसमवायसमबंधात्मातदनुशासोवा
 केसाविद्यतश्रुः तंशक्तिंसमवायात्यामवग्रहणातिसंबंधरितियदीपचकारकतदपिचक्रियामुलप्रेतिसापिका
 लंप्राणेश्वरसाश्रयति सोपिक्रियादारेणसर्वभावात्मापिसंबंधमुद्रयतीतिसंबंधार्थिनेवचित्रलोकयात्रा तदादावा
 र्यएव भेदाभेदात्मसंबंधेसहसर्वार्थसाधितलोकयात्राकृतिर्यस्येच्छयेति अतःसंबंधमेवप्रथमंनिरूपयितुमाह
 ॥ स्वात्मनिष्ठादिविक्ताभाभावाएकप्रमातरि अयोत्याल्ययत्रेकयुजःसंबंधधीयदम् ॥ राजापुरुषश्चवहिस्र
 दस्योस्वात्मैकपरिसमाप्रमातृभूमौयदेकगच्छतः नैवेकमात्रतयोर्विगलनायनेः अपितपरस्पररूपेष्टेषात्मकं
 गुणपदेवनिमज्जन्मज्जन्नेवाभेदकोटिद्वयदोलाहोहणलक्षणमन्वयत्रपंतदातावेवसंबंधधियग्राहंवनंभवतःगा
 तःपुरुषश्च तयाहिराजायदापूर्वधियाश्रयतेतीपनस्वात्मविश्रोत्यातम्यनितदात्रपंतरेणप्रसाक्षेभजकांताथीः

त्यादि

सु.

४४

कृ

भवति पुरुषोप्येवं सचेष्टरूपेष्टेषकएवोभयोः चिदात्मनितयावस्थानत्रयःपूर्वप्रतिलचसेवित्यनिष्ठेततएवाधि
 कामाविमज्जनादनाभासमानप्रयभवन्नलक्षणस्वातंत्र्यविश्राम्यतीनितत्रेवनिर्भासते समास्कृदितपुरुषपरमा
 र्थोपिबतंवहिरनेकता अंतस्तपरस्परसंश्लेषेणैवामितिसंबंधस्यत्रपम् ॥ एतद्व्यावभासानोवहिरप्येकत्रयतां
 व्यक्तेकदेशभेदवाण्यालेवतेविकल्पनाः ॥ जात्यवभाससावभासमानरूपायाजानेः आदिकायाःकल्पना
 स्नानकेवलसंबंधवदंतरेकत्रयतावद्विज्ञानेकत्रयतामालंबते यावद्वहिरपिब्यक्तिभेदलक्षणमनैक्यवहिरैव
 चतदनुसृततात्रयामेकतामालंबनत्वेनयति गावश्चिद्विप्रतिभासेष्टयुक्तावद्विद्युत्तयोभाति येनवक्रवचने
 युज्यावासांभानिवपुःततएकप्रातिपदिकार्थपरामर्शानुगमाः अभ्येक्षतद्वहिरैव आश्रयगुत्यानिर्देशात् केव
 लेवासत्त्वमपिस्थितेपरमार्थप्रकाशांतर्भावे इतिनतत्रभेदाभेदो ह्यखणचित्रसंबेदनरवप्रनेनद्रव्येण रकारक्ता
 दिविरोधःकृतप्रतिविधानः अंतरैतत्संबंधद्वारेणतद्वदेवसर्वत्रएवमवभासमानस्यवदत्यवयविद्रव्यसा
 ग्रादिकायाःकल्पनास्नानकेवलसंबंधवदंतर्हीउपतयापकानेकविषयायावद्वहिरप्येकनिःसंबंधत्रपतेनाभि
 त्रवावयवलक्षणे कदेशद्वारेणस्वीकृते वदश्चितिःसंबंधिवंधनेकचक्रात्मावितनत्रयप्रभातीति ॥ क्रियावि
 मर्शविषयःकारकाणांसम लयः अवयवपिमज्जवान्नयालेनादिगादिपीः ॥ कारकाणंकर्तारिशत्ताभारा
 णोद्व्यालान्योन्यसंभवयोदृश्यते यथासातमेयमानानामिष्टःसोतलीनप्रमात्मकक्रियाविशेषपरामर्श
 कनिमित्तकः नदिप्रमाणपरामर्शमेतवेतिनेविद्वयवस्तुनोः साक्षादन्वयोत्रसंबंधेप्रनन्यत्रभावत्रपनानिमित्तता
 त्रविषयार्थः कारकशक्तीनामपिः स्वाश्रयेसंबंधःसोपिक्रियापरामर्शनिमित्तकः इत्याणचशक्तीनांच

जाति

३.
ली.
५५

क्रियया सा के सा ता संवेद्यः इतीये क्रियेव भगवती यता वदिजेति संवेद्यमा विभावयति इस्मादिदेवैर्पदं हेतु
वेवदिभिर्ज्ञतयापरा मुप्रमानयो जवयो रेत सेद एव के भेद व मरी मध्य मभेद विज्ञाने च यद्वयमा मुप्रपते तदिगा
दीत्युच्यते अत्र दितयो मुवाद्यवयव विशेष परामर्शगदरस्तसम्पत्तिवपरा मुवत्तादिनिश्चयः संयोगः संयुक्तः
संयोगाल्पतादिपरिग्रहोपयोगी कालयशमर्शस्य एव परादिश्यते जन्मास्थित्यल्पतादिविमर्शः। चिरदि
प्रादित्रपते च पक्षपतियत्तपादी दित्यादौ तसे भावितस्य स्यादस्य स्यादभूतपूर्वस्यात्मीय संवेदनस्य दितप्राणा
दित्यादिक्रियांतरस्य फलविशेषस्य चोदनादेः यशमर्शश्चाप्युच्यते एवं संख्यापरिमाणप्रयुक्तसंयोगविभा
गाप्रवृत्तिषु संवेद्यत्रपतेव वाचा सर्वथाय संलेपः यत्र पदार्थावभासस्यात्मा विज्ञात्या संतोषमपुष्टा तत्राभा
सांतरपरामर्शविज्ञातिसाकांक्षतया स्वयंपरिनिष्ठा तत्र संवेद्यत्रपतेव क्रियाशक्तिविज्ञेभामयी तत्राभिभावो
तत्रापेक्षया संवेद्योतरमप्यस्त यथा संख्यादौ समवायमन्यते न चानवस्थाभवेत्तपि दोषाय पूर्वापरकल्पस
हानुदस्थेवनतुत्र संवेद्यसंख्याविना पूर्वसंवेद्यावभासेहानिः काचित् येन घृतेक्षतिः शक्येत ॥ एवं सकललोके
यात्रानुप्राणितकल्पानुल्पा संवेद्यवैधुरीभावे क्रियाशक्तिज्ज्ञेभात्मकमभिधाय तस्यैवोपयोगो पूर्वसूचितो निरू
पयितमाह ॥ एवमेवार्थसिद्धिः स्यात्सातरर्थक्रियार्थिनः भेदाभेदवत्तार्थेन तेन न त्र्योतिरीदृशी ॥ इहमा
वा नोन सता संवेद्यः सन्नमवापकत्वा नवस्थावैयक्यदिदोषात् नार्थक्रियावस्तंतरत्वात् न तत्कारिते सर्वदा
तदावेषादृशेनात् उक्तस्यैव क्रियापिसहजानार्थानामिति तत्कारितस्य च प्रत्यक्षा उपलभ्यमाना कान्तयव्यतिरे
कगमस्या प्रत्यक्षत्वे सतोप्यप्रत्यक्षतत्त्वप्रामेः नार्थक्रियाकरणयोग्यत्वे तस्य सत्यासत्यकेच निश्चयकाले उर

५५

वधारत्वात् अर्थक्रियाकारितोतरपर्येषणे चानवस्था सर्वस्य चास्या प्रकाशमानत्वेन रश्मिगप्रायत्नमर्थक्रियाकारि
त्वांतरपर्येषणे चानवस्थेति प्रकाशमानत्वेनानुमूल्यमानतया चितविमर्शपरिस्पंदभावस्य सत्यत्वात् साव
भेदाभेदवपुषां संवेधादीनामस्तीति निराशंकमेव सत्यत्वमेवोतयापि यदि परोनुवभीयादिहलोकः प्राचुर्ये
णार्थक्रियार्थितत्कारिणिसत्यत्वे व्यवहरति तत्किं संवेधादीनामस्तीति तदस्मरुदयमाशास्यते यदि न कृप्यसितस
र्वत्रैव व्यवहारे यत्रापि सुदा संवेधादिधीनो देति तत्रापि एवमेव इति संवेधादित्रपतया भेदाभेदवत्तार्थे सने
वार्थक्रिया न तस्वात्ममात्रविज्ञातेन काविदपि कदाचिदप्यर्थक्रिया तथा हि सुविज्ञातेन स्मर्यमाणेना
भिलाष इत्यादिक्रमेण सर्वो व्यवहारः सावाभासश्चोनुभूतः स एवाभिलष्यते न त्वन्योननुभूतः स एव च
यदि प्राप्यते तदाभिलषितं प्राप्तमिति तत्रापि यदि च ततदेव तर्हि किमभिलष्यते प्राप्तत्वात् प्रप्यातदेव
तथा हि कथमर्थ्यते अज्ञातत्वात् तस्मादेतदेव भवति यदि तदेव ज्ञातदेव च तदप्यतदपि चेति एवमेव
साधनेषु वाच्यम् तदुक्तमाचार्येणैव इष्टार्थतायामिष्टवा विमृष्टे तेषु कारिवा न चाप्यदृष्टमिष्टयोर
पीष्टादृष्टभोगभूः दृष्टे च सदृष्टे वा विनष्टमिति कारितत्वात् इष्टे केन विमृष्टं तदित्यादिपदे वा भासासत्या
स्मिन्नसंवेद्यमप्याभासांतरसामान्यसंवेद्यत्रपतयानुप्रविष्टमन्येन कथं विद्यवहारः इति सकलदेशा
कालदृशा पुरुषोपयोगी यथेष्टवद्वागेन सत्यसहिंनान्यस्य सत्यत्वे विमः इति नात्रातिरिक्तिप्रमितव्य
मिति शिवम् ० आदितः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामोक्षरत्नप्रभाभिज्ञासूत्रविमर्शि
न्याक्रियाधिकारे भेदाभेदविमर्शेन द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥ प्रमाणानि प्रमावेशे स्ववलाकमणकृमात् यस

रि.
श्री.
धद

वक्रावलोकीनिप्रमेयेतेस्तंमंशिवम् एवंक्रियाशक्तिविकारनित्रपणप्रसंगेनसंबंधपुरःसरंसासायादीनांन
त्रमुपपादितम् प्रभुनातसंबंधतत्त्वमेवैकचनतयाव्युत्पादनीयम् तन्मुद्दिनिधमेवपरमार्थतोज्ञापनाया
कत्वाकार्यकारणताचनत्रपूर्वस्यामानमेयभावादिविंतास्पदभूतायांसंबन्धुत्वरवत्प्रमाणचायनम् प्र
माणधीनावस्तुसिद्धिरितिचतत्रप्रसिद्धेः एवंचप्रकृतसमर्थनीयवत्स्वपयोगितया स्वयंचसंबंधत्रयत
यावश्यविचार्यमानादिस्थितिनित्रपयितमिदमेतादृगित्यादीशादिव्यवहारः प्रवर्त्यते इत्यंतंज्ञाकस
नदशकेनाक्रिकमारभ्यते तत्रज्ञाकद्वयेनप्रमाणतत्फलसंज्ञयनतः प्रमेयस्यस्वरूपनित्रपयितेप्रत्याभा
संप्रमाणस्यव्यापारेनतत्फलतत्त्वकवत्त्वनिष्ठातानियुक्तंनिर्दिष्टतम् प्रत्यवमंशवलेनाभासव
वस्थेतिदशभिः श्लोकेरुच्यते तत्प्रसंगात् मिथ्याज्ञानस्वरूपेज्ञाकेन प्रमेयस्वरूपसिद्धिप्रकृतभीष्मर
कार्यमवलेयचदतेरतिज्ञाकेतोपदर्शयते सर्वेषसर्वप्रमाणतत्फलप्रमेयादिप्रविभागः सतिप्रदर्शितत्र
पेप्रमातरिततो नतस्यप्रमेयता येनात्रापिप्रमाणव्यापारसद्भावः केवलव्यवहारमात्रसिद्धिफलंप्रमाणमे
वेतिज्ञाकत्रयेणोतितात्पर्यार्थः यद्वक्तृक्रियासंबंधादिबुद्ध्योनभ्रातिसुभावाइतितदेवनिर्णेतुंप्रमाणा
तत्फलस्वरूपेतावत्प्रसिद्धमनुवदति ॥ इदमेतादृगित्येवयदृशाद्यवतिष्ठते वस्तुप्रमाणं तत्तोपिस्वा
भासोपिनवोदयः सौतस्तथाविमर्शात्मादेशकालाद्यभेदिनि एकाभिधानविषयमितिर्वस्तुवाधिता॥
यस्यवशान्तामर्थाद्वस्तुनीलसत्त्वादिकंनियतंयवतिष्ठते नियतोप्रकाशमर्थादोनातिवर्तते इदमिति
स्वरूपेणपतादृगितिचविशेषणभूतनित्यानित्यत्वादियंमार्तरयोगेनतज्ञाकेप्रमाणमितिस्थितम् तन्मुवि

धद

वेचकेनविचार्यम् इद्वस्तुनःस्वरूपेस्वात्मवशेनैवतावन्नव्यवतिष्ठतेउत्तात् ममनीलप्रकाशतेचैत्रस्येतिचतदा
कथमवभासः तस्मादन्यवशतव्यवतिष्ठते अत्रापिचेज्जडः तदिदमेधेनोयस्यदस्तादानम् तस्मादन्योसोसंवि
दात्मासोपियदिषुडोनिर्विशेषोनतर्हिनीलमेवव्यवस्थाहेतुर्भवेत् पीतादावपितस्यतथात्तात् तद्वसोनी
पु. लापरतोनीलो एवानीलप्रकाशस्वभावइति आभासः सनीलस्यव्यवस्थापकः तत्प्रकाशस्वभावनैवहित
व्यवस्थापकता सचनीलस्यप्रकाशोयद्यवतिरिक्तस्यतत्पीतस्यापिस्थात् प्रकाशात्मकचित्ततादात्म्या
विशेषात् तेनव्यतिरिक्तीकृतस्यनीलस्यप्रकाशोनीलंवेत्यंतोव्यतिरिक्ताभासयोग्येयदिसोप्याभासत्र
योमदत्तः प्रकाशाद्यतिरिचोत् महाप्रकाशाद्यतिरेकेतस्यततोनीलादिव्यतिरेकाभावप्रसंगात् महाप्र
काशाद्यनव्यतिरेकंकिंचिदपिसदतेरतिवृत्तेप्रकाशेनसंकोचप्राप्तमितिनिर्भासनीयः संविदोवस्तुनोचान्यो
न्यसंकोचनाप्राणोतत्रश्रुतोसोश्रुत्युत्पद्यते संकोचाभासएवचमार्थीयप्रमातरूपान्नप्रत्ययस्य
प्राक्त्याप्रमात्रप्रमाणप्रमेयोज्ञासः परमार्थतः तेनश्रुत्यधीप्राणदेहाद्युपाध्याश्रयस्वीकारात्मकसंकोचा
परिग्रहसंज्ञवितामायाप्रमातरत्नं कालांतर्मुखसंवेदनरूपात्प्रमाणभिमत्तत्राभासोयावत्प्रमेयोस्तु
तास्वभावत्वावत्प्रमेयस्यदेशकालाकाराभाससंभेदवत्तात्तोपिदाणेदाणेत्यान्यरूपः सृष्ट्यः तद्वत्तम् प्र
भिनवोदयइतिप्रभिनवः तणपरिवासश्रान्तापिनकलंकितः तेननवनवोदयइत्युक्तंभवति सोपितयाभूतोय
दिमायाप्रमात्रलगतंभवन्नतोममनीलावभासोयस्यतस्येवपीतावभासोममेतिनस्यात् आस्तिचेदंस्वसंवेदा
नयत्सर्वत्रैवाधमानेत्येवस्वत्वेनभासमानोयश्चाभासोनवनवप्रमेयोन्मूल्यान्नवनवोदयः सप्रमाणयत्तःप्र

वा

३.
प्र
दी.
५०

मांविद्यते कसौप्रमाणफलसमावेतिवेत्त आह सपववोपयप्रमाणमितिः प्रमाणफलमितिसेवयः नन्वे
वैपरीयसमु क्रमवेत्त नतफलस्वरूपमाह वाप्येत्सुखतयाप्रकाशप्रयुक्ततत्रतत्प्रमाणयाततस्यवात मा
त्माविमर्शप्रपताप्रगुण्यादित्ता तत्त्वभावनकेवलविषयदशासंज्ञितनसपदलोपः फलं यथाहियस्मि
हंसपवविजयीत्येकनिष्ठेष्टूरतविजयितेविवेकवतादेतफलभावेनयवस्थाप्यते यतोह्यहंष्टूरस्ततोह
विजयीति एवंयतोनीलेप्रकाशस्ततोनीलमिदमितिपरामर्शइत्येकत्रपत्तेपिदेतफलभावोयथाक्तंतह
प्राप्तव्यवस्थानादिति किंचइहवापारप्रमेवफलवापारश्चवाप्रियमाणद्वयापार्यमाणद्वान्त्याकार
एवमिदइत्यभेदः प्रमाणफलयोः विमर्शवलेनचयतः प्रमाणविमर्शश्चाज्ञातविताः आहप्रमाणसांतरे
देशकालादित्रयेरनाद्येएकत्रेवाभासमात्रेनाभासमात्रेवाप्रवर्तते चइतिहोदितइतिततोदेवाका
लाभासयोः स्वलक्षणत्वापेणप्रवणयोस्तामिच्छणत्वात्तान्मायमानेप्रभासेप्रमाणप्रवर्तते अयमित्यपिहव
भासप्रभासांतरानामिच्छेष्टुरेवस्थिततावभासमात्रेइत्येकंश्रीमदाचार्यपादेरेव नियतेष्यमित्येवपराम
र्शः पुरःस्थिते सर्वभावगतेदेतासामान्येनैवजायतेइति ततएवाभासमात्रेइत्यस्वलक्षणतदाभाससा
मानाधिकरणभासप्रमाणभासांतरमेकमन्यदेव तत्रचष्टयगेवप्रमाणं तत्परमिष्टीकार्येषुतेषाभासेषु
गृहीतयाहिनप्रमाणमित्येवमविद्याति अथवसायस्यास्मदुक्तनयेनशब्दप्राणितस्यप्रत्याभासविश्रान्तोतदा
पेक्षसपिप्रमाणंवदताप्रत्याभासनिष्ठमेवप्रमाणमुपेत्यमित्यास्ताकिमवांतरेण ननुयदिविमर्शः प्रमाण
वापारः सतर्हिदिचंद्रेणसि मेवस सदिहंसंस्कारयोगादात्मानमभिमतप्रसिद्धार्थक्रियाप्राप्तियर्थतमनुवा

५०

नयन्नव लितवृत्तिः स्थिरसंस्तथाभवति मध्येमनुरुन्मूलनेचेत्सहतेततर्ह्येतथाविमर्शः पूर्वमपि एकेनोतर्मुवे
नवमुषापूर्वमेवतस्यनिर्गलनात् स्वसंविदत्रवसात्तिणी तदेवेदेनरजतमितिहृत्पूर्वमेवविमर्शस्याविमर्शीकर
णसंवेद्यते उक्तेचैतदाथविचारे वस्तुतेच रजतेकाविमर्शइत्यत्रएवंस्थितेदिचंद्रेपिवावत्परकृतहलसंपादनमा
र्थक्रियासम्मतमपूर्ववस्तदर्शनयाचिकीर्षति तावदवतोपदासप्रणोकादिविवक्षापर जनवचनाकर्णनेनसमु
न्मूल्यमानेप्राच्येदिचंद्रेयमितिपरामर्शस्वसंवेदनादेवाभिमन्यते नन्वेवयत्रार्थक्रियानास्त्वितितत्रकथंवा
थावाथव्यवहारः माभूत्किंनस्यदिते प्रहृतिदिनसर्वतः प्रमाणतयवकिंतर्दिक चनसंशयतएवाथयत्ताथि
कादर्थित्वतारतम्यादपिवाक्यप्रादोसविषयान्नभाजनेनिश्चितसंभावितदृष्टप्रत्यवायेचोयादोप्रहृतिदर्शनात्
तदर्थित्वानिप्रत्यः प्रहृतोतावन्निबंधनलोकस्य सचप्रहृतः क्वचनावन्मूलितप्रमितिकः प्रमाणताप्रतिपद्यते
कविदम्यथाभवतिपर्ययमित्येवमाजन्म यतोनेनाभ्यस्तप्रापूर्वजन्मशान्तेभ्योपिवाप्रमाणप्रमाणप्रविभागा
स्ततोमणिप्रकाशिवत्स्वरूपमापातमात्रएवविलक्षणमीक्षते अस्तिदितस्यपरमार्थतोवैलक्षण्यकारणभेदादि
कृतं ततश्चात्रिणमितोह्यभिमन्यते ततएवाश्रितमहाग्रहेणयुजतत्रनप्रयततदाविसंवादभीरुनिश्चितप्रामा
ण्योद्वाधादहंइहपिवाप्रवर्तमानोनविसंवायतेइतिसंप्रदापूर्वकारोभण्यते तेनेलोकिकप्रमाणस्वरूपेप्र
दितेसामान्यसंबंधादितानेयिमोहादप्रामाण्याशंकाशमयितम् एवविभागविशेषलक्षणपरीक्षाभिरिहा
नायासितोलोकः यद्यदवाथितस्यैर्यमतएवाप्रतिदत्तानुवृत्तिकविमर्शफलविधने तत्रह्यत्रपवोपयनिष्ठ
प्रमातृस्वरूपविश्रान्तप्रमाणमिति तच्चैरिथिकेवोयेसत्वादिसंवेदनेयोगितानेवाविवादमेव सुख्यतयेव

ई.
टी.
५८

प्रमेयद्रोषाभासे साक्षाद्विश्रुतेः अनुमानजातप्रतीतिराभासोत्तरात्कार्यरूपात्त्वभावभूतादाभासोत्तरे प्रतिपत्तिः व
स्त्वितरस्य च तेन साकं कार्यकारणभावनियमस्यासाक्षादधिकरणनियमस्य अपरनियतिशक्त्युपजीवन एवावधार्य भवति
नान्यथा तेन यावति नियतिर्ज्ञाता तावति देशकालेवानुमानं प्रमाणं आगमस्तनाम **अतः प्रमाणं नान्यथा**
तः **प्रमाणं नान्यथा** समविमर्शनात्मावित्त्वभावस्य ससंज्ञातरं एव व्यापारः प्रत्यक्षादेरपि जीवितकल्पः तेन यय
यासुष्ठं तत्र येव यथानेतद्विषयं मारयति गरुडवाहमिति तत्र नुतथा विधेशब्दनात्मनि विमर्शं आनकृत्य यो भज
तेशब्दराशिः सोऽपि प्रमाणं यथा वेदसिद्धांतादिः अन्योऽपि बाधोपागमादंतादिः तेन हियत्कृत्य नमुत्पादितं ज्योति
ष्टोमकोऽप्येह स्वर्गं गतेति दीक्षितो ह मधुन रात्रिभागीति कारुणिको हं बुद्धपदं गतेति गाढं शसादिसरदं प्रहंस्य
दं प्रपन्न इति तत्र न विपर्यय उदेति तदाश्च स्वस्ववत्तानुष्ठानयोग्यत्वात् अन्यस्या तद्वत्प्रतिपत्तिरूपत्वाभावात् अ
प्रमाणमेव तस्या विमर्शनात्मकं प्राह नमु ननु **वेदेवशासकं चित्यतिप्रमाणं कंचित्यतिनेतेन** न चेत्युक्तम्
प्रपत्तयानि तात्प्रमाणस्येति अतस्त्वस्मिन् प्रतीतिरूपस्य तथापि नोपेक्ष्य सप्रपत्तयानि प्रमाणमिति कोस्य वचनस्या
र्थः किं देकस्य नीलज्ञानं प्रत्यक्षरूपं न किं सर्वस्य नीलभासयति धूमज्ञानं वाग्निम् तत्रातर्निधिमनेन विधिना लब्ध्या स
इति वयसिद्धादेशरूप आगमः सकिसंवेदप्रतिप्रमाणम् अथ कस्यापि कदाचित्किंविन्नशास्त्रापि दृढविमर्शनरूपेण
हनमासमेतादर्थं गमयतीत्यागमसंतकं प्रमाणं सर्वस्य तावन्न वतितत्र यथा मिथ्याज्ञाने सहायतां भजमानमालोकं द्वा
यादिकमप्रमाणात् सविमप्रमाणं न चैतावता सम्यग्ज्ञानरूपस्य प्रत्यक्षस्य काचित्प्रपत्तयानि ता तथा स एव ज्योतिष्टो
मादिशब्दः श्रुतादेरदृढविमर्शनात्मक एव वा प्रमाणं आगमाभासे साक्ष्यं विदधत्पि दृढविमर्शनात्मकसत्यागमश्च

५८

पशुलक्षणप्रमाणपयोगितायां प्रमाणं भज न प्रपत्तयानि तापत्तयानि दोषप्रतिक्षेपयोग्यः सर्वव्यापारमो नियताधिका
रिदेशकालसदकार्यादिनियंति तमेव विमर्शविधये **विधिद्रोषादिति नियतिमत्तमं** विधिरूपो नित्येष्टात्मा
वाप्रत एव प्रसिद्धिरविगीतादिसत्यावागेऽपि मत्तातयेति श्लोकेऽयं देत्युक्तम् तेन प्रत्यक्षागमो बाधकावनुमानस्येति
तत्र भवद्वन्द्वरित्याय भाष्यकृत्य भूतयस्तस्मात्प्रमाणलक्षणे ताते सर्वप्रमाणस्वरूपेतातं भवति किं विशेषलक्षणैः य
स्तुतिसंवादकत्वं तस्य लक्षणमाह तेनापि प्रापकत्वं प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तियोग्यशक्यप्राप्तिकवत्स्वरूपदर्शकत्वं प्रमाणल
क्षणं ब्रुवता न किं चित्प्रमाणं भिमत बोधविश्रुतं स्वरूपमुक्तं तच्चेदनेन लक्षणं निर्वह्यते तत्रिच्छा भवत्यन्यथा
मुखभंगमूर्धकं पांगुलीमोदनादिमात्रतत्त्वतदित्यलं विसरेण ननु च क्वचिन्मिथानविषये मितिर्वस्वनीति य उक्तम्
तत्रैकमभिधाने बाधेऽस्त्वलक्षण एव प्रवर्तते यदि तत्कथमुक्तं प्रत्याभासे प्रमाणमाभासमिच्छीकरणभासस्तत्त्व
क्षणमित्याशोको प्रशमयत्यमाणेत्यमेयं तत्तु रमार्थतो निरूपयिनुमाह ॥ यथा रुचिरयार्थित्येयथा बुत्पत्ति
भियते आभासोऽप्यर्थकस्मिन्नुसंधानसाधिते ॥ यद्यपि वदति बहिःपरिदृष्टपक्षेः तथापि न तावानेवा
सौम्यपितृपुत्रादिभिर्यमानतामपि सदते तथा हि स्वतंत्रं वा विवेचनमर्थित्वानुसारेण वा पूर्वप्रसिद्ध्युपजीवनेन वा
तत्र विधापि विवेचने क्रियमाणेऽप्येव भाष्याभासाः नन्वेवं चेत्कथमेकं स्वलक्षणम् उच्यते तेषां प्रमाणसमाप्तानां
मप्याभासानां यो विमर्शो नुप्राणितभूतः सकदा चित्तस्याभासमेव विश्राम्यति तदा परापरसामान्यवधारः
कदाचित् न गूणप्रधानतापादनेन अत्रेदमिति व्यामिश्रणप्राणविमर्शः तदा तदेकं स्वलक्षणं अपि भिन्न
रूपः अनुसंधानेन मिथ्याविमर्शनेन साधितो योऽप्येकोऽर्थः स्वलक्षणत्वात् तत्रैकस्मिन्नापि सति रुचिस्वातेऽमर्थ

३.
टी.
५५

क.

क.

तमर्थक्रियाभिलाषवशात्तद्युत्पत्तिरुदयवहारशरणतोचानतिक्रम्यभिद्यतपवाभासः कथयेतिनिदर्शयतमा
द ॥ दीर्घह्रस्वोर्ध्वपुरुषप्रमचंदनतादिभिः यथाभासाविभिद्यतेदेशकालादिभेदिनः तथेवसद्वद्वयकोचनोक्त
लतादयः आभासभेदाभिन्नार्थकारिणस्तेपदभेदे ॥ इदंतावदेकस्मिन्नपिचेतनतयाप्रसिद्धेपुरुषस्वलक्षण
वितनदेशाव्यापितोदीर्घतामेवकदाचिद्विश्रुति यातनणामप्यस्ति निःसंधिवेधउपतोवाहनेतोयाशिलाभा
मपिसंभविनीरुधिरिगाक्रमणरूपोवाकुर्यतोयास्याणोरपिसंबंधिनीगमनागमनादिस्वतंत्रभासयोग्यताउपपुरुषत्वे
यदन्यपुरुषसाधारणम् तथाहि स्वतंत्रयावाहयारुविपयापवमुक्तम् यथाते यातया लेपसारताज्ञेता
सःस्वरसोद्गताप्रति वितनदेशाव्यापिनपवाश्यातिरोधिलक्षणमर्थक्रियामर्थयमानोविभजेदेवेववहारेहृदोही
टादीर्घनामगीयतेइतिव्युत्पत्त्यमानोव्युत्पादयितमिच्छाविभागंक्रयान् इत्येवतत्रभासानोभेदः एकस्वलता
एतत्तएकस्मिन्देशाभासेकालाभासेचविज्ञातेः देशकालाभासावेवहिसामान्यउपलब्धप्रयोजकव्यापितानि
त्यल्लवडनाविधानसविधहृतीविशेषउपतंवितरनः एवंपुरुषत्ववदन्यपिवास्तव्यभावभासाप्रतिनिष्ठाः एवमत्र
तावत्प्रसिद्धतत्रभासभेदेजज्ञउसाधारणवद्वतर्धमीस्पदतात् अनेननिदर्शनेनधमेपिधमत्वचंदनत्वचौकेवसे
तचेदनोहिततादयः प्रसिद्धाभासभेदाविभजनीयाः अनेनतत्रप्रसिद्धेनदृष्टोतेनाप्रसिद्धभागोपियोचदस्तत्राण्या
भासभागभेदोभवति तथाहि किंचिदुपपन्नानास्तीतिरुद्धंगमिवाप्यायमानेवटे पश्यन्नस्तीदमितिस्तत्ताभासमेव
पश्यन्तिप्रपरानाभासात्राप्रपित्तनादियते तथा दकादरणशीलताभासम् स्वतंत्रनयनानयनयोग्यवस्तुशी
द्वयाभासमूलायशीकोचनावभासम् रुयताशीगोचत्वलाभासम् आदियहणत्र तत्रभावाशीदाह्याभास

५५

७५

७५

येन

न

मित्यादिदृष्टव्यम् एवेकविव्युत्पत्त्योरपियोजनीयम् एवमेतेषाभासभेदाएववस्तुभासमानतासारताहस्ततायाः
योप्याभासस्यप्रणभूतोविमर्शोसापिप्रत्याभासमेवशास्त्रस्याभिज्ञत्यात्मनोबोधोविनप्रत्यक्षप्रत्याभासमेवविश्रु
तः सद्वेलेलोहितइत्यादि प्रथमक्रियाकारित्तमप्यन्यव्यतिरेकाभ्याप्रत्याभासमेवनियतंसदाभासेनरुद्धेयपरि
हारमात्रस्यसंघादनम् तत्रभासप्रवेशोपेक्षासाप्रत्याभासनाथक्रियायासाध्यायोमात्राभासस्येवतदाभा
सनांतरीयकत्वेनाभासांतरस्यापिप्रनियतस्यापेक्षणात् एवंयेनमुविनाशोविचार्यते तेनतेनाभासमात्रा
त्मेवतथैवप्रतिभासनादिसमर्शनादर्शक्रियाकारणाच्चेतिप्रसिद्धम् एवंप्रसिद्धतरप्रसिद्धाप्रसिद्धताश
येनेकोप्यर्थोप्यकारेणत्रेधनिश्रुतिः दीर्घह्रस्वेति भ्रमेति सद्वेलेनित् नत्वेवप्रत्याभासमेववस्तुत्वपके
चटात्मानवस्तुस्यादित्याशेकाह ॥ आभासभेदादस्तुनोनियतार्थक्रियापुनः सामानाधिकरणेनप्र
तिभासादभेदितम् ॥ आभासस्यमिश्रयद्रूपतत्रावश्यंकश्चिदभासः प्रधानत्वेनात्याभासानोविश्रुति
एदीकर्तव्यः सतेषाममानमधिकरणेतेनसद्वयस्तेषासंबंधस्तत्सामानाधिकरणम् तेनोपलक्षितोयः प्र
तिभासार्थोभावः प्रकाशस्तवनुप्राणिकश्चकश्चनपदात्मापरामर्शः तस्यसर्वस्यैकाभासविश्रुततानि
यमात् तस्मात्तेसामानाधिकरणभासंसमनुप्राणयतिवाक्यात्मावाक्यार्थपरामर्शरूपोविमर्शोद्देहानी
मेववदोस्तीत्येवउपः तनोद्देतोयभेदिनः एतस्मलक्षणताप्राप्ताः नवस्वरूपभेदमुच्चतस्तेषामन्याविशि
ष्टार्थक्रियासमुदितरूपार्थक्रियाप्राभासविमर्शभेदपुनरन्यानियताएकेकमात्ररूपाभासप्रतिभासभेद
प्रह्लाभासूत्रविमर्शोणादितः मतव्यः पुनःप्राज्ञाविशेषयान्तकः ककादिवडभयत्रयोऽप्यः वरुवचननपका

३०

ई.
ही.
५.

पिस्वत्रपभेदापरित्यागः। तत्रैवैवावभासेपरतंत्रंमप्यक्तंयदाभासानोत्तदासमानत्रपव्यक्तुपरंजकतेनया
रमार्थिकेसामान्यत्रपत्वम् चदाभासस्यतद्वत्स्वतंत्रपरमशोयोग्यतामात्रेणसामान्यत्रपतातवस्ततःइत्या
दयोहिसर्वःपदार्थःपरतंत्रतासारःएवमेकोपिचदात्माइत्यपिसत्यमेव आभासविमर्शार्थक्रियावलेनतः
णावस्थापनादिति नवनेकेनएकार्यक्रियातत्रापित्ताभाससमुदायात् अर्थक्रियासमुदायःआभासाश्चभिन्नाः
अपियथेकामर्थक्रियाकर्तृमिष्टोभवेति तदाकलेषोऽयतावधिमित्तोद्यमयवदति ॥ एषादीपप्रकाशा
नोत्पत्तिसागरेयथा अविरुद्धावभासानामेककार्यतथैकार्यः ॥ एषावर्तितोयाःप्रदीपस्यप्रभाःसू
क्ष्मतरायावलोक्तसामर्थ्यादानलक्षणमर्थक्रियानकृतवत्तस्मादेवकभवनाभ्यंतरसंमूर्च्छितात्मानोवि
दधते तत्रार्थक्रियाणोसमुदायोस्ति सागरयतिनानिचसोतांसिबहुतरतरंगारंभाथक्रियाकारीणितह
द्वयाःकांचनोत्पत्तिस्ततोयथावलिगणिरःसमावर्जनोचितसलिलाहरणार्थक्रियाचितोद्वहमात्रवती
उपतीतिलक्षणार्थक्रियाकारीतिमिदमेकार्यक्रियाकारित्वम् यत्पुनराभासानोमिष्टोकासीमिति तत्रोच्यते
येषांमविरोधस्तथाभासामिष्टोभवेति नहिउपाभासोमारुताभासेनमिष्टोभवतिविरोधात् सोपिचनिर्या
तशक्त्यापितः एषायेदीपप्रकाशलेषोसंबंधियदेकसागरेसोतसोयदेकैवल्लतेनकार्ययथायेकधी
स्तथाअविरुद्धायेप्रवभासावदलोहितकांचनोत्पत्तिस्ततोसंबंधियदेकैवल्लक्षणतत्कार्ययेकधीरितिसंबंधः ये
काधियाप्रतिभासोविमर्शार्थक्रियावेतिस्वीकृतम् नत्वेवंप्रत्याभासप्रमाणस्यविश्रान्तत्वादप्याभासोपेतानेप्र
माणे भ्रमज्ञानंनभ्रमाभासमात्रेकार्यकारणभावाभासोपितवत्तात्रेततश्चभ्रमाभासोप्याभासेव्यभिचरेदि

५.

त्या

त्यादिवक्तृरोपप्रवप्रसंगइतिशोकोव्यपोहयिष्यमाह ॥ तत्रावसिष्टेव^{त्या}दौकार्यकारणतोसता तत्रकदाश्चा
तथात्माप्रमाणदेकतोमतः ॥ तत्रेतिप्रत्याभासप्रमाणविश्राम्यतीत्यस्मिन्नपियत्नकश्चिदोषः तथाहिप्र
विशिष्टोयद्यपिवत्ताभासोदेशकालाभासप्रमुखैराभासेरसंकीर्णत्वेनसामान्यमात्रेणत्रयापिसपदाभा
सोयावद्विराभासे रविताभूतोभगवत्यानियतिशक्त्यानियमितस्तावतोवभासात्स्वीकृत्येवप्रमाणकृतोतिष्ठ
यपदवीसवतरतिततश्चवत्ताभासंनकार्यताभासेनभ्रमकारणताभासेनोत्पत्तस्वभावताभासेनचस्वभा
विकाच्यभिचरितसादृश्यःप्रतीयमानोविश्वंवेवसदेवचतयाप्रतीतोभवत्येकत्वानस्य अस्वाभाविकोपियः
स्वभावःपुरुषकृतसमयादिमुखप्रेक्षीतयथापिशाब्दवाच्यत्वेचदृष्टान्तिपत्तिकारित्वमित्येवमादिःसोप्येकप्रत्या
क्षादेवनिश्चीयते तस्यादिप्रमाणःकृत्रिमेणेतरेणवात्रेणभासोतरनोत्तरीयकतयासवत्ताभासःसंविदितः
सर्वदेशकालगतः तथेवासंविदितइतितत्रकिंतस्यप्रमाणेतरेण तस्यतस्ययथेकपुरुषसमयेननियुज्यमा
नस्यशब्दसाधोमेज्वलद्वास्वराकारआभासइत्यनेननियतिशक्तिरेवसर्वत्रपारणमितिपिपुनयति एतदुक्तंभव
ति यत्किंचित्कृत्रिममितरत्वाभावाभासस्याभासोतरेणनोत्तरीयकत्वेप्रतिभातितत्रनियतिशक्तिमात्रमेवपरं
वित्तंभते तन्ननियतिशक्तिरूपेणैवापरवित्तकालेऽयनकार्यत्वेभ्रमकारणत्वेऽसस्वभावत्वेचावभासमानेभ्रम
तिविस्कालतवद्व्यादिशाब्दवाच्यत्वाभासादावितिविशेषः ततश्चवियतिशक्त्युपजीवनेनभ्रमाभासोप्याभा
साव्यभिचारीतिनकश्चिद्विषयः कार्यकारणतोसताचतुष्टयतस्यशब्दसाधोतातत्रकृद्वाभिधेयता आदिग्रह
णाद्वयसम्यक्त्याभुर्धदिक्त्यागिताजलविरोधिताचरन्त्यवभूतोप्यात्मास्वभावोवह^{त्या}दौसपकस्यादेवप्रमा

एतन्मतेः संविदितरतियावत् अर्थेच्छेदशक्तिकाव्येयसमयः नगंशे इति द्वितीयतृतीयपादयोस्मासु पद्यदोषः
पृथग्भावप्रत्ययप्रयोगो वस्तुतयापेक्षानपेक्षानः कृतकत्वाकृतकत्वाभावावर्गभेदसूचयितुं एवंभावस
भावव्यवस्थापनप्रत्याभासे विस्मृतिनेकेनैव प्रमाणेन क्रियते तेषामप्याभासानां यथाचित्तयदत्तान्
नोत्तरीयकत्वं तदेकैव संवेदनरूपेण तदनेकप्रमिताभासविषयपूर्वप्रवृत्तसंवेदनकलापानुप्राणकोतमु
खस्वरूपेण निश्चीयते तच्चैक्याभासमात्रेण संधानत्रयप्रमाणं अनुसंधीयमानेषु त्वाभासेषु गृहीतग्राहि
त्वादप्रमाणम् तत्रतत्रत्येकप्राच्यमेव प्रमाणम् भावस्य भावव्यवस्थापनात्मकमानसप्रवृत्त्यतिरिक्त
कायप्रवृत्त्युपयोगस्तथा प्रमाणविषयस्तप्रकोरदर्शयितुमाह ॥ सातदेशादिका धत्तांतरभिनेस्व
लक्षणैतत्कालिकी प्रवृत्तिः स्यादर्शिनः ॥ बाह्यानावदशक्रियास्वलक्षणतः स्वालक्षणे च देशका
लाभासयोजनस्यैवांतरगतम् तत्रापि च विशेषरूपतापि परामर्शवितान किंचित्परामर्शद्वारेण तत्प्रमा
तरिविस्मृतांती प्रमातः संवेदनैकप्रमादेशकालयोग्येनेक्यादभ्युज्ज्वत्येव विशेषरूपतामिति सर्वत्राहं
परमार्थतः तस्यापि तु या विशेषरूपताभाति तस्यापरमेश्वरस्वातंत्र्यमवनिमित्तं यत्र न्यायाशक्तिरित्युच्यते तत्र
विशेषसाध्यार्थक्रियाविशेषेण योर्थात्तस्यास्वलक्षणतस्मिन् विशेषरूपेणैतत्कालभाविनी वामनः कथ
प्रवृत्तिस्मादेशादिग्रहणात्कालेस्वरूपान्तरेस्वरूपानुसंधानादौ यान्यधत्तांतराणि बहूनि प्रत्यक्षाणीते
घाभिनेभेदे निमित्ते सति भवति तान्यप्यानयैकैकतः प्रमाणत्वात् प्रवृत्तिरपि तत्प्रमाणसमूहादेव समूहता
च परस्परनापपन्ना अस्माकत्पकस्व संवेदनविस्मृतिमयी सांयुज्यतश्चुक्तप्राक् न चेदंतःकृतैत्यत्र इयमे

वचसा प्रमाणानां योजनाच्च योजिकायुक्तिरित्युच्यते गंधरूप्यादियुक्तिवत् एवं प्रत्यक्षसमूहादेव प्रवृत्तिरिति तात्
र्थम् देशादिकेषु पद्यदोषेषु देशभासादियोजनायामप्यतः प्रमातस्त्रिभिन्नैस्तत्स्वलक्षणेनैव तिसृणां संगतिः देश
दिकैरप्यधत्तांतरभिने प्रत्यक्षीभूतैराभासांतरभिनेस्वलक्षणे निमित्ते सति प्रवृत्तिरिति वा योजना अत्रापि प्रमेयवत्
त्वनिरूपणं दिशतद्वत्तया यित्तेनाभिधीयमानः प्रमाणसमूहे निमित्तत्वेनोक्ता भवति ॥ ननु किं
प्रत्यक्षामेव प्रवृत्तौ प्रमाणसमूहप्रयोगीनेत्याह ॥ अयमुक्तानतः ॥ न केवलं प्रत्यक्षतः प्रवृत्तिदेशादिका
धत्तांतरभेदप्रमाणसमूहनिमित्ताया वदनुमानतोपि तथैव प्रमाभासमात्रेण प्रत्याभासमात्रेण प्रमाणभा
साव्यभिचारित्वेनैव ताभासचयानि प्रत्यक्षांतराणि यच्च तद्गृहीतानि तिरिक्ते प्रयोगव्यवच्छेदप्रतिशेवैव भूते पृथ
गनुमाने प्रमाणतत्समूहादेवार्थिनस्तत्कालिकी प्रवृत्तिरिति संबन्धः एवं विमर्शवलादेव भेदाभेदव्यवस्था
नदेव हि परमेश्वरस्य स्वसंवेदनात्मनः शिवतायस्य सानेयशक्तिवित्ताभूते तत्प्रत्यक्षेणैव इत्युच्यते इति तत्कालिकादायस्य
भेदशक्तिदण्डपयते न तन्मया कथंचिदिति निरूप्यते ॥ इति तत्कालिकादायस्यैव तत्कालिकादायस्यैव तत्कालिकादायस्यैव
दोषेयं जकस्याप्यापि वा भिन्नावभासक्यानामपि मुख्यावभासतः एकप्रत्यक्षमशाख्यादेकत्वमनिवारितम् ॥
प्रतिभासमात्रेण व्यवस्था कृतं कथं दृशदृशयोर्वस्तुनोरभेदः प्रतिभासस्य सकलावृत्तानावृत्तादितया यथा कथं
चिदपि भेदात् ननु विमर्शापि प्रत्याभासे तथैव भिन्नः सत्यम् तथापि तयोरोयो विमर्शः सपदायपदायं त्येकप्रत्य
क्षमर्शस्तेन प्राणिनकल्पेन वा समं तात्त्राया न प्रशन्नं यस्यावभासस्य एकप्रत्यक्षमर्शवभासस्य एकप्रत्यक्षमर्शत
इति तयोपि तस्यैव एकवभासः आभासविमर्शयोरन्योन्यमवियोगात्तस्मान्मुखावभासादेकत्वमप्रतिहतमासे

३.
टी.
५३

सेविमर्षानुवृत्तिवावर्तनेवाचम् तदेतदाहृदयेचंद्रेणिनकेतलेस्तपवभउनिदेशविशेषः कश्चिदन्त्येति हि
चेडावरुडोयोवमृष्टः सनतयेतिवाधकेनोत्पलितप्राच्यविमर्षानुवृत्तिकः क्रियतेति एवमाभासास्तुनेलनेच
नियमावृष्टाणीतमित्येतावदेवप्रमेयं एतान्येवहिप्रागमेतज्ज्ञानिवदपते वस्तुतत्तप्रमेयमितिपर्णयाः तथा
चकारित्याभासउत्तिष्ठिषीलोहिताभासउत्तिष्ठेतेजश्चमेलनाभासोऽजः सन्निवेशस्तुनियतिरूपोनियतिर्दिनिय
माः सचाभासप्राणभावस्फुरणमेवचपृथिव्याभासस्यविचित्रतयाचकासत्पुत्रभोदराकारताभेदाभासश्चमाया
तत्पृष्ठसत्यप्रकाशभावश्चाशिवत्तमि त्वास्तावदयेभविष्यतेतत् सर्वथातावदप्रमेयंभगवतएवभेदेने
चभेदेनेचस्तातश्च चद्याताभासभेदाभेदहृष्टिरेवचपरमार्थादयदृष्टिप्रवेशोऽप्यायः समवलंबनीयोनतयवहारो
प्ययपरमेश्वरस्वरूपावृष्टावृष्टाविशेषीतिप्रतिपादितम् एतदेवस्फुटयत्सकलप्रमेयसिद्धिः परमेश्वरवाचनेति
निर्णयति ॥ गुणैः शब्दादिभिर्भेदोजात्यादिभिर्भिन्नता भावानामित्येकत्रप्रमातृपुण्यते ॥ इहानुवृत्ता
द्याहृतंचवकासदस्तकतरेणवपुमानसत्यमुच्यतामुभयत्रापिवायकाभावात् सत्यनोदियदिवायकपकतरउत्था
नउभयेसयवभागापुनरुक्तजनसद्विस्तारहितोविद्युदिलायेविलीयेतनेवेवम् अतएवभेदाभेदयोर्विशेषः स
मर्थमभिमन्यमानैरेकैरविद्यानेनानिर्वाच्यतमपरैश्चाभासलभनयासाहृतत्तमभिदधद्भिगतापरश्चवेचितः से
वेदनविष्णोतेतद्वयमपिभातिसंवेदनस्यस्वातेत्यात् सर्वस्यहितिरश्चोपेतत्त्वसेवेदनसिद्धयत्तंविदेतविष्णोतमे
कतामायमानंजलजलनमणविरुद्धततएवोक्तम् अतएवयथाभीष्टसमुल्लेखेति अतश्चगुणैरुपाधिर्नयेः विशेष
द्याभायितयाविवक्षितैः शब्दादिभिर्वादेदृष्टादिभिर्वायोभेदोजातिवत्साहृष्टपात्रेदाग्रहणदायश्चाभेदोभावाना

५३

मित्यमित्युक्तनीत्याक्रियासंबंधेत्यतः प्रभृतिनिर्णयितः स एकत्रप्रमातरिमकलप्रमाप्रमाणसंयोजनवियोजनदिवि
चित्रासंख्याकृतप्रपंचोचितस्वातंत्र्येभगवतिप्रसदीयरुदयेकातशायिनिशिबशब्दपदेष्वस्युपपद्यते नान्यथावि
शेषणान्येवचभेदकानिश्चितिकिमेतरेत्येविशेषः अयसपरमाण्वयतवेष्टादिविशिष्टवृत्तारंभणकालेयश्चातनसंचरि
तद्याणकारंभकालेएवंमिलितः अयसश्चात्मायाः पुरास्वर्गसदनेसुरयोषितमिमामित्यपरिहृद्वानितीयैवयोमिस
वृत्तादीनांसिद्धः परमाणवात्मादिषुभेदावभासउत्पलमवांतरेण सिद्धतावहेदाभेदरूपप्रमेयरूपेतत्त्वमेकप्रमातरवि
श्वांत्यानिशंकतोऽप्यतीति ननुएवंभूतोययप्रमातानत्रैवतर्हिप्रमाणोपन्यासेप्रयतनीयम् नप्रमेये यदाह प्रथा
नेहियत्तः पलवानिति तदेतदाशेकाप्रथमोपक्षिप्तमेवप्रमेयंस्मारयत्याचार्यः तथाहि अजडात्मानिषेधवासिद्धिं
वाविरधीतकइतियद्वस्तुतदेवेदानींज्ञातेप्रमाणस्वरूपेपरमेश्वरस्वरूपेचनिर्वाहणार्थमेवभूतर्हिप्रमाणतदेवभूतेभ
गवतिकथंक्रमतामिति तदेतत्स्फुटयितमाह ॥ विष्णवेचित्रवित्रस्यसमभिभितलोपसे विरुद्धभावसंस्पर्शोप
स्मार्थसतीश्वरे प्रमातरिपुणोत्तमर्वदाभातविग्रहे किंप्रमाणंनवाभासः सर्वप्रमितिभाणिनि ॥ परिमितप्रमातृ
लघोनवनवशाभासः प्रमेयोऽमुत्रः प्रमाणमित्युक्तं तत्रप्रकाशवपुषिप्रकाशमात्रस्वभावेपूर्वसिद्धेकः प्रमाणस्यापये
गः संभावनावा तथाच पूर्वप्रसिद्धेप्रमातरिमिति तत्रप्रकाशातर्भूतविमर्शमयीमभूतएवोप्रमेयस्यसिद्धिवितरति
प्रमाण प्रमातृश्चादिसिद्धस्यकिलशासिद्धिरस्तु विष्णवेचित्रवित्रस्येश्वरेप्रकाशेकात्मनिसतिभातियथाचित्रंभितोर
दिहिनीलपीतादिकंपृथगेवपराशृष्टेन तदास्वात्मविष्णोतेषुतेषुतथेवान्यान्यविषयेजडांधधिरकल्याणि ज्ञानानि
स्वविषयमात्रनिष्ठानि विक्लवाश्चतदनुसारेणभवंतस्तथेवेतिचित्रमिदमिति कथंकारप्रतिपत्तिः एकत्रनिष्ठातता

३.
टी.
५४

दिरहितेभिन्नलेखविभक्तनिष्प्रोत्रतादिविभागजुषिगंभीरताभिरुन्नतस्त्रीयमिति विवाभासोयुक्तसद्वदेव प्र-
काशमिन्नित्यनेन वैविद्यात्मकभेदोपपत्तिरिति भावभेदगृहणप्रकाशमितेरनुपायिनी प्रकाशनामाह तत्र स्वप्रका-
शोक्तिप्रमाणेन प्रयोच्यते पूर्वमस्य प्रकाशो न भवति तर्हि स एव नास्तीति स्यात् प्रकाशमात्रपत्तात्तस्य न चास्या-
नास्तीत्यभावेन स्यात् उपपन्नो यतो स सावेव परमार्थतः सत्यकाशस्यैव सत्तात्तत्तस्यासङ्गपत्तायोगात् प्रयोच्यते
इत्युक्तान्तस्याप्रमिताप्रमास्यते तदपिनयतो सौ प्रमातृत्वेनैव च कस्यात्कस्यायमुद्यमः चकास्ति चेत्तर्हि प्रमा-
तृत्वेनैव स्वरता तदाह ईश्वरप्रमातरि सर्वदा भातविग्रहेति विशेषणप्रत्यतेति विग्रहो माधारणं स्व रूपम् अतएव स-
तत्र प्रकाशपत्तादभावस्य प्रयोगे अभिवाचनप्रवेशनेनयः कालव्यवहारः सोऽनास्तीति पुराणेऽत्यक्तम् तत्र
किंप्रमाणं कुतः प्रयोजनात्कस्त्वप्रमाणस्योपयोग इति तत्र च किंप्रमाणं न किं विडम्बयत्ता सटतेत्यर्थः यतः
प्रमाणं नामाभिनुवाचभासत्रयप्रमातरि प्रमितिलक्षणं विज्ञानं विदधत्यमाणं भवति प्रमाता चाविक्रिवावभा-
सः सर्वाश्च प्रमितीः स्वात्मन्येतर्मुत्तरे भजते तन्मस्मिन्कथमभिनवप्रभासः तत्प्रमितिश्च उच्यते विज्ञाप्यते तस्मादेह
प्राणपुर्यष्टकस्य प्राय एव प्रमातरि प्रमाणमुच्यते तत्रापि चेदेया श्रेयदिना मननकथंचित्संविदंशे तत्रापि वि-
प्रयोन्मुवेतत्तपवसं कुचित्वादिभिनवाभासे संकोचविहीनसत्यमातृत्वप्रताये हया कथ्यता स्वसंवेदनं प्रमाणं
सो गतेनापि समेदज्ञानमिति कल्पितप्रमातृत्वमेव तदप्येत्यम् न त्वपरमार्थप्रमातरि प्रमाणेन किंचित् उक्ते
मया यत्प्रमेयीकृतोऽस्तीति सर्वाप्यात्मनिलज्जने कथं प्रमेयीकरणं सद्गतो न त्महेस्वरः १६ न त्वेवैयदिभगव-
ति प्रमाणमनुपयोगि प्रत्ययपत्तिचकिमर्थं तद्विषयं शास्त्रम् तदिप्रमाणमेव परार्थानुमानात्मकं दिशासं तत्र

५४

च प्रमाणद्विषोऽप्यपदार्थतत्त्वमयत्वमेव परमार्थः यत्तु सौगतैः पञ्चावयवत्वादिदृष्टाने तदाग्रहमात्रम् षोडशासदि-
पदार्थेषु निरूप्यमाणेषु सम्प्रतिपाद्येपरः प्रनिययते हिताहितप्राप्तियरिहारयोरित्यादिना च ग्रंथेन परस्परकिंप्र-
योजनं तद्विपरस्परप्रतिपक्षे सा च परार्थानुमानात्तत्र च प्रतिज्ञादेरुपयोग इति तत्परिपूर्णपरप्रतिपत्तिकारिपरमा-
र्थतः सकलमेव शास्त्रपरार्थानुमानमागमव्यतिरिक्तं न्यायनिर्माणवेधमाश्रयत्वादेन निरूपितमिति अत्रापि
वोक्तमेव किंतु मोहवशादिति स्मारयितमाह ॥ अप्रवर्तितप्रवोत्रकेवलं प्रवृत्तावशाच्च शक्तिप्रकाशेनेशा
दिव्यवहारः प्रवर्तते ॥ इह परमेश्वरस्यैव परं स्वातंत्र्यं यदस्मादृशपशुदशाविशेषासंभाव्यमानातिडक्करवा-
स्तुसंघादनेनाम इतश्च किमिति डक्करं भविष्यति यत्प्रकाशात्मनि प्रवेडिततादृश्य एव प्रकाशमाने प्रकाशन-
निषेधावभासः प्रकाशमानः तस्मात्परमेश्वरस्यैव तत्परं स्वातंत्र्यं यत्र शावभासने पशुपतावभासनेनामग्राहको-
शसमुत्थापने तद्वारेण च शास्त्रोक्तासनमपि सैषा भगवतो मायाशक्तिरुच्यते यथोक्ते मायाविमोहतीनामे-
ति तदेवं भूतान्मायाशक्तिरूपात्ता तं आद्यामूढताविनष्टपूर्णचेनता स्वात्मवर्तिन उक्तासंदोदयस्तुटस्तु-
रितविस्मभावनिर्भरितात्मनः पूर्णतत्त्वस्य स्मृत्यादिशान्तात्मनः स्वातंत्र्यस्य देशकालसंकोचवैकल्यादयस्तस्मिन्
वैभवानित्यताधर्मस्य च प्रकाशमानस्यापि यदप्रकाशमानतया भिमनने तस्मावशात्तामर्थ्यात्सर्वयोनप्रवर्ति-
तः समनेतरश्चाकदयोक्तस्व रूपे प्रमातरि भगवति ईश्वरतादिना उक्तेनैव पूर्णतादिना व्यवहारोयः त्वत्त्वहमिति
भातिसपूर्णः स्वतंत्रो विभुर्नित्यः इत्येवमादि रूपं प्रवर्तयतु व्यवहारलोकरूपेतेन शक्तीनामिच्छातानां क्रियाणां

५४

३. प्रकाशकेन प्रत्यभिज्ञा रूपेण व्यवहारसाधनपर्याप्तमात्रात्मना साक्षात्कारेण तस्य व्यवहारप्रवर्तयतो तत्समर्था चरणः
 ४. क्रियते प्रवर्ततेति द्वौ द्वौ केवलमिति न तत्किंचिदप्येव क्रियते नापि तत्र नो प्रकाशमाने प्रकाशते प्रकाशमान
 ५. एवयत्र प्रकाशने इत्यभिमतं न तदप्यस्यार्थं तदप्यस्यार्थमेव हि परमेश्वरतालाभो मुक्तिस्तदनप्यस्यार्थं च संसा
 ६. २. अभिमननमात्रस्यार्थं हेतुं यम् उभयमपि वेदं भगवदिति भिन्नमेव एतदुक्तं भवति यथा भोतस्य भासमाने य
 ७. कात्मनि प्रयत्नहारितो ह्यमिति मोहान्मन्यमानस्य मोहोपसर्गं कः खलु ज्ञेयस्येदं वसे मारमीदृशमिति चेत्
 ८. पश्य तदस्ति भवत इति पुनः पुनरभिदधता तच्चाप्याप्येवं किंचित्तरचितं तस्याप्युक्तोक्तस्य भासमाने एवात्मनि ना
 ९. ह्यमीश्वरत्वादि मोहादिभिर्बद्धयतो मोहोऽप्यपोह्यते यो हितान क्रियास्वाते प्रयुक्तः स ईश्वरो यथा सिद्धे तपुरा
 १०. णादिषु प्रसिद्धस्य च त्वमिति यदि वा यस्मिन् दायत्रे स तत्रेश्वरो राजेव स्वमंडले तथा च त्वयि विश्वमिति ई
 ११. श्वरता व्यवहारो दिनान्यनिमित्तक इति व्याप्तिः यत्तु बलुयल्लये भाति तत्रेण निधानमिव मणिमिस्तत्त्वमंच वि
 १२. श्वमिति यस्य यदंतर्वाति स तावति व्यापकः समुद्रकश्च मणिपुत्रयि च संविद्वेथ रादिसदा शिवांतं प्राप्तिप्रक
 १३. योक्तं विश्वमिति यस्मिन् स्थिते यदंते न लीयते च तत्र स्पष्टं परभागाप्यपि यथा भूमावेकः तथा च त्वयि प्रकाश
 १४. ये विश्वमिति एवमन्येपि यमांसहस्त्रेणोष्णमादिसिद्धा योज्याः तदेवं योऽपि तेन मोहोऽस्थिते पितृत्वं स्कारमा
 १५. त्रविभूतेशरीरादौ अनात्मत्वाभिमानपुरःसरे एवात्मताभिमानो च दृष्टो च प्रकाशमाने एवानात्मताभिमानो
 १६. तातेऽज्जालतस्य पश्यतोऽपीदं जालं यथा न तत्र नो व्यामोहस्य प्रत्यभिज्ञा तात्मस्वप्नततो निवृत्ते प्रया

प्रापितव्यं ते देहे परमेश्वरतेव शुभासभावनावलेन तत्र शिवशक्तौ पदितेन देहचटादावेव परमेश्वरता समावे
 २. श्मभिनिविष्टपश्यत इहेश्वरीरेण परमेश्वरता साधनोद्भूतः न त्वस्तुतः एतेनादेहत्वे सैव संकोचनप्राणसंगल
 ३. ने यथा स्थित विश्वात्मकतापन्नः यस्य तस्य व्यवहारसाधने हेतुकलापेयसिद्धताभिमानस्तत्रापि व्यवहारसाधने रव
 ४. व्यामोहोपसर्गः यस्य तस्य सर्वशाना पसरति तत्रेश्वरशक्तिवलात्मुद्रितैव तस्यापि कर्णपश्य गमनात्संस्कारया
 ५. केतावप्रपक्वा विद्विष्यति एवं संप्रपलाभति तदेवं कर्तरीत्यादिशो कडयेन यदुक्तं तदेव विश्ववेद्येन्यादिशो
 ६. कत्रयेणोपकृत्य पुनर्निर्गमितम् एवं भूततावत्प्रमाणं तदेवं भूतभगवतिकथमुपपद्यताम् तत्रेश्वरशक्त्युक्तेश
 ७. सादा विनिर्भरणे रणीदानीं तदेव निर्वाहितमिति शिवम् ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिता यामी
 ८. श्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे मानतत्फलमेव निरूपणं तृतीयमाह्निकम् ३ भावानाभासय
 ९. क्तानिर्मले स्वात्मदर्पणे कार्यकारणभावं च यच्चित्रं तत्तमः शिवम् ॥ क्रियाशक्तिस्कारप्रायसंबंधाभिधानप्रा
 १०. संगात्ताप्यतापकभावस्य तत्र प्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्र प्रसादयितं शोके कविंशत्याह्निकांतरमारभ्यते
 ११. पश्येत्यादि एवमिहैव हेतुता कर्तृता क्रियेत्यंतम् तत्रेश्वरकेन स्वमतकर्तृकर्मभाव एव कार्यकारणभाव इत्य
 १२. पक्षिष्यते ततः शोके त्रयेण जडस्य कारणत्वं पराक्रियते तत्रेश्वरकस्यैव कर्तृता त्रयाकारणता प्रसा
 १३. प्यते ततः प्रसंगादनुमानेनियतशक्तिरवश्याप्यजीवोति शोके त्रयेणोच्यते सौगतोक्तः कार्यकारणभावपरमा
 १४. र्थापि अस्मत्पक्षमेवालेवते नोचेन्न किंचिदिति त्रिभिः शोके सांख्यपरिशीतोपि कार्यकारणभावं नोप

३.
टी.
५६

पद्यते इति यद्यस्मिन्नेवेतनस्य कर्तृत्वेनोगीक्रियते इति विभिः चेत्तत्स्यात्तु नीम्भरत्तायां नैतद्बुद्धते इति द्वाभ्यामि
तिसंक्षेपार्थः श्रेयार्थस्तथा व्याख्यायते एवं क्रियाशक्तिमुत्वेन प्रमात्रेक इत्येतां भगवति यवद्वर्तव्यां प्रसाध्य कर्तृत्वं
तापितत एवायं तन्मिदं इति दर्शयितुमाह ॥ एष चानेन शक्तित्वादेव साभासयत्यमृत भावानिच्छावशादेषा
क्रियानिर्माणतास्य सा ॥ चोवधारणेनैव पुराणः प्रमाता मून्भावानाभासितपूर्वा नाभासमानानाभास
यतिप्रविच्छिन्नैः प्रवर्धेन कथमिच्छायां शीतुरभिन्नाया अविकल्पज्ञाया अक्रमायावशेन सामर्थ्येन क्रियास्य
तेभावाः स्थिताः आह अनेन शक्तित्वादिति विषेदिभावस्तस्यैव शक्तिरूपत्वेन स्वरूपात्मत्वेन स्थिता इत्युक्तम्
स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य तत्र यदेतदाभासनेया सा विज्ञा क्रिया सा भगवतो निर्मातृत्वम् ननु बीजादेर्जर उद्भव
नृश्यते नचात्र कश्चिच्चेतनो नु प्रविशन्त्यस्य सत्त्वमेतदुक्तमित्याशंक्याह ॥ जडस्य तनसा शक्तिसंज्ञायद
सतः सतः कर्तृकर्मत्वतैव कार्यकारणताततः ॥ जडस्य बीजस्यैव भूते सामर्थ्येनास्ति यदसद्रूपं सद्रूपं
वा जरे परिहृण्यमानसत्वावतं करोति बीजादेर्जरो जायते इति हि नांजरस्य महिमा असत्त्वान् अजरो जायते इति
च महिमा कथं बीजस्य ततो जरादयन्तात् यन एव तस्मात् कार्यक्रियाशक्त्याभासमानं कर्म वेति ह्येतैव वा
विहृतं कार्यतेनैव कर्ता त्समर्थ्यवरणेनेति कारणमपि कर्तृत्वेन विज्ञायति असतः सतस्य सद्रूपस्य स
तस्यार्थः वार्थो वात्र गभीरतः असतो रस्य सतो वा बीजस्येत्यं रस्यैव सतो सतो वा इत्येव वा ननु जडस्य कथं ॥
मेधाशक्तिर्न भवतीत्याह ॥ यदसत्तदसत्त्वानासतः सत्त्वज्ञेयता सतोपि न पुनः सत्तालाभेनार्थाय ॥ सदाका

यु.

चोचते.

५६

यमसत्त्वसंभाव्यते उभयात्मकमनभयात्मकमनिर्वाच्यमिति तत्स्वर्वाचेव विरुध्यते तत्किमनेन यद्यसद्बुद्धः त
द्विदस्यासद्रूपेतेव परमार्थ इति कथं स्वरूपविरुद्धे सत्त्वमभ्युपगच्छेत् नदिपादपतनशनेरपि नीलमात्मनिर्णीतिमा
नं मृष्यते अथ सत्त्ववद्वत्सर्वादि किमन्यदयथा चते दंडचक्रसूत्रात् अभिव्यक्तिविषयत्वस्फुटत्वादयोपि सदसद्र
पतया चिन्त्याः तत्वेवं तस्मीमास्यताम नैतदपि युक्तमित्याह अथ चोचते कार्यकारणतालोके तदवश्यस
मर्थो यमर्थ इति यावत् ततश्चेत्यमुपपद्यते इति दर्शयति ॥ सात्त्वविपरिवर्तिनः उभयेंद्रियवेद्यत्वेन स्पकस्या
पि शक्तिः ॥ ऊंभकाररुदयेतर्मनो गोचरत्वात् पूर्वमपि स्वसंविदेकात्मतया विचित्रत्वेन विषयसंभेदाभेदा
त्मना परिवर्तमानस्य सन्देहेन स्फुरतो यदंतर्द्विस्फुरणद्वयवेद्यत्वं माभास्यते एषैव सा कार्यकारणता उभय
ग्रहणमुपलक्षणं यस्य यावति पूर्णार्थक्रिया समाप्तिरिति यावत् सत्त्वादीनामंतःकरणे कवेयतायादना
मेव निर्माणम् नच ऊंभकारे प्राणपुरीषकबुद्धिश्च देहप्रायेतदेतत्स्थितं तस्यापि जडत्वात् ततः संविदे
व स्वात्मनि विषयसाभासयति शक्तिवैचित्र्यात् स्पकस्यापीति पूर्वमुक्तस्या चिन्त्यापयनयोऽप्यमहिम्न इत्यर्थः नच
वाच्यमभयेंद्रियवेद्यत्वं मपि सदसदेति यावत् यमत्र परमार्थः यथा दर्पणत ऊंभकारनिर्वर्तमानचटादिप्रति
विवेदर्पणस्यैव तथाभासनमहिमा तथा स्वप्रदर्शने संविदस्तथापि तन्महिम्नैव पतेनेदं वदिः स्फुटद्रूपे क्रिय
ते इत्यभिमान उद्भवति एवं संविन्महिम्नाभिमानो जायते मयेदं कृतमनेनेदं कृतं मम रुदये स्फुरितमस्य रु
दये स्फुरितं इति तत्र तडस्य सुदादे हरायेतोभिमान इति संवित्त्वभावे कर्तृत्वेन व्यवस्थाप्यते ननु भावद्रूपमेव

कार्यकारणतालोके

ऊंभकारिदंड
चक्रादौ वरे
वस्थितेन मदि
५७

ई.
ली.
५८

स्वतेत्रविष्णुत्मात्तात्रययावस्ययामृदादिसंस्कारोपेक्षयाप्रदर्शितनियत्यभिधाननिजशक्तिविज्ञंभातोचा
दंजनयेत् अथयथाचेतनामृदादयः कथंजंभकारेणामनुरूपेण तंतवोपिवापटसंपादनेच्छाकिंनारिये
रन् तदेतदणुकमनेनैवसूत्रेण तथाहीति ननुपवंजंभक्तोनास्तिकर्तते इतिसमुत्सीदेडर्माधर्मस्यव
स्या यदिप्रत्येयिचुक्तागमयोस्तदेवमेव तथापिसमस्तैरनिर्माणमप्यपवेदमपिपरमेश्वरेणेवनिर्मितंय
द्विचलस्तस्यजंभकारपणोर्मिष्ठाकर्तृताभिमानः प्रतिभुवश्चाधर्मताभिमानः जडहेतवोवीजभूमय
अतनप्रेरितमवित्तमंहेतिकायांरंभकत्वात् योयोजडःकायांरंभकः ससचेतनप्रेरितः यथासृदादिः तथा
चेतसृदादयःकायांरंभकत्वाभिमानाः यदिपुनरेस्वरस्यैवेयमीदृशीसास्याभिमानोयमुद्गमंदिती तदा
ना सौकर्ताकश्चित् तदिदमणुकंसूत्रेणेवतथाहीतिजंभकारस्यामृदादिसंस्कारक्रमेणकिंचदंजनयाम
हमृतनतनयामीत्रियएकपक्षनिश्चयायसंप्रज्ञात्माविचारःसंस्वरसंवेधिनएवविविधानस्वरूपावच्छादनत
त्प्रकाशनरूपादवस्थानादितिसंप्रश्लिङ्ग तस्मादस्ततईश्वरएवसर्वत्रकर्ता अद्वैतसपदेतिनपरिमितेक
र्ता अपित्तसर्वत्रकर्ता इत्येतावतिसंवेद्याहृदेयनावधानमितिस्थिते दृष्टपतेचास्यचेतनस्यस्वातंत्र्यमेवसर्व
त्रजंभमाणं जडानपियत्त्वात्मतामापादयति नतजडानांवल्लंतराविक्ररणे सामर्थ्ये इतियडं तत्सर्वथादि
प्रसिद्धिदर्शनेनदृढयति ॥ योगिनामपिमुदीजेविनैवेच्छावशेनतत्त वदादिजायतेतत्रस्थिरस्वार्थक्रिया
करम् ॥ यदिहचेतनप्रेरितकारणमितिप्रसिद्धेसृदादि यश्चतदनपेक्षेवीजादिवदादेरकृतादेश्चजनकेतदेव

५९

५८

समा

यदिपरमार्थतःकारणस्यात् तत्रह्यतिरेकेणचटोङ्गरादेः कथंयोगीच्छामात्रेणजन्मस्यात् अकारणत्वप्रमे
गापनेस्तेषांवाकारणत्वापनेः अथोच्यते अथेवचेतने चटोङ्गरादयोमृदीजादिजन्याः अथेवचेतनयोगीच्छादिजन्या
इति तत्रापिप्रबोधमे विमर्शभेदाभावभेदरतिप्रवमेवोक्तम् तत्रापियोगीच्छाप्रतिहतेस्तस्यचेत्काता
होवचटोभवत् योमृदादिकृतजंभवभूर्यशक्रियाकरणचतरह्यतिरिति तदेतदाह तस्यतस्यास्थिरमार्थः
क्रियोतरानुवेधिनः कालोतरानुवेधिनश्चस्वस्यात्मीयमार्थक्रियाविशेषस्यकरणहेतुतत्कीलाचकूलत्र
पेवदादिजायतेइति येत्ताहुः नोपादानंविनावदायुत्पत्तिः योगीच्छयापरमाण्वन्यप्रपत्संच दयनी
तिनेवाद्याः यदिवस्तुन्ययतिरेकागमादिपरिहृष्टः कार्यकारणभावोयोगिषुनविपर्येतीतिरुदयः
मावर्जयतिवः तत्किंपरमाण्वग्रहणेन नोवेहृष्टकपालादिशरीरस्यास्वावयवास्तेषांनिजंनिजंप्रसिद्धे
तणशस्त्रिलशेषिप्रुयथाभवनमसहमानेलौकिकमेवकारणमिति चटोमृदेउचकादिदेहेसीपुरुषसंयो
गादि सर्वमपे द्वेपरिहृष्टदीर्घतरकालपरिवासमिति योगीच्छासमनेनरोदितचटोदादिसंभवोडःसम
र्थएव चेतनएवतत्तथाभवतिभगवान्भूरिभर्गोमहादेवोनियत्यनुवर्तनोत्तंनचनतरस्वातंत्र्यइत्या
त्रपदेनियत्यनुवर्तितिलौकिकेप्रसिद्धेकार्यकारणभावेस्वातंत्र्येतड्वेचनमादियमाणस्यतयोगिप्रायप्र
सिद्धेलोकोत्तरेतिनकश्चिद्विरोधः इयोश्चलोकएव परमार्थतस्तसपवक्रमाक्रमरूपविष्णुसृष्ट्यादिकृतपे
चस्वभावःप्रकाशते चेतनोदिस्वात्मदर्पणेभावात्यतिविंबवदाभासयतीतिसिद्धांतः यदाहपर्वगुरुः नि

कप्रपंच

ई.
ही.
५५

रूपादानसंभारमभिजावेवतन्त्रे जगच्चित्रेनमस्तस्मेकलाञ्छाद्यायशूलिनेति ॥ ननुयदिप्रदकारणो
ल्लेचनेनापितत्कारणजन्यकार्यविशेषतुल्यवृत्तान्येवकार्याणिजायन्ते भग्नसंस्तुमानकथाः तथाहि क
थमन्यदन्यत्रनियमवद्देवदित्याशंक्याप्रामाणिकतरंमेत्यादात्मनइत्यत्रनियमनिदानमुपगते नदि
निःस्वभाववस्तुभवति नापिभिन्नस्वभावोऽस्ति स्वभावभेदेनभेदात्पर्यायशस्त्वभावद्वयाभावेचनिःस्व
भावताप्रसंगात् एवंनिर्देतकेचकार्येवाच्यम् उभयत्रापिहेतुकृतैवव्यवस्थास्वहेतुतएवदिशिंशापाहृत
स्वभावाभिचारिणीजाता स्वहेतुतश्चक्रतभुग्भूमजननस्वभावस्तदिदानीनियमसंज्ञविनिकार्यकारणभा
वेसर्वमिदंविद्यतेन योगीश्वरादिशिंशापाहृतस्वभावोवाभवेत् भूमेतुदिगणेचोयम् अग्रादिसामग्रीयो
गीश्वोद्भूताभूमंनजनयेत् योगीश्वरावातप्रिकेभूममिति नस्यादनुमानम् अस्तिचतस्रोकेऽन्याशोकाद् ॥
योगिनिर्माणताभावेप्रमाणान्तरनिश्चिने कार्यहेतुःस्वभावोवातएवोत्पत्तिर्जले ॥ योगीश्वरपिसर्वा
यातादृशमेवतत्तद्विष्णुकगोमयादिसंभूतवृष्टिकादिन्यायेनकथंविदुस्वीर्यादिनाभिन्नंकार्यंजनयतीति
यत्कथितमतएवास्मादेतोः कार्येवाभूमाद्यन्यायनमानेशिंशापाहृतादिस्वभावोवाहृतत्वाद्यनुमानेएवहेतुर्भव
ति यदिप्रमाणान्तरेणलोकप्रसिद्धायोगिनिर्माणतस्याभावोनिश्चितोभवतिनान्यथा अतएवानुमानेजन्मो
तराभासलोकप्रसिद्धादिकम वरणेपरोक्षम् साचक्रतानुमानप्रत्ययोवीजमितिचक्रेतेभराविषयमुवाच ५५

भिन्नहेतुके

पतंजलिः अन्येचयोक्तिकायोगिप्रत्यक्षकल्पप्रत्यक्षसद्भावेसमस्तवस्तुग्रहणयकल्पितवतः साव्यवहारि
केचप्रमाणेनास्माकंभरः प्रकृतंस्वस्माकमीश्वरज्ञंननुस्वप्रकाशमेवात्यप्रमेयोपरोधेपिनोपरुध्यतेऽस्तुतम
सकृत् ननुस्वभावहेतौकिमनुयाचितयाद् वृत्तत्वाद्यभिचारिण्याःशिंशिपाया अन्येयन्मूलकारणेततप
वहिसतन्मात्रानुबंधीस्वभावोजायतेइति ततश्चएकस्वामग्नधीनस्यरूपादेरसतो गतिः हेतुधर्मानुमानेनभू
मंथनविकारवत् इतिस्वभावहेतुन्यायः ननुवृष्टिकादीनांकीटगोमयाद्यनेककारणत्वेतावहृष्टंरसवीर्यादि
भेदस्तत्रेत्यन्यदेतत्तद्योगिजन्यत्वमवक्रिकस्यापिभूमस्यसंस्तुमान स्वभावस्यनकथंविपर्ययासंभावना
नदिनीलंसदेवानीलंयोगीश्वराभवतिइतिकश्चित्प्रामाणिकःप्रतीयान् उच्यतेइहदिविधः स्वभावहेतुरंत
लीनकार्यकारणभावस्तदिपरीतश्च वक्रिमानयंपर्वतोभूमवत्तादिति अनित्योयंकृतकत्वादिति तत्रायस्य
तावत्कार्यकारणभावपदमूलंइतिकिंतवोच्यते अपरस्तुविचार्यते यदितावत्कृतकत्वस्यकारणवत्तत्वंनाम य
स्वभावःकथमभवनपरिच्छिन्नभवनस्वभावतातामानित्यत्वंस्वभावःस्यात् आभासभेदान् अभेदेताभासस्यदे
तसिद्धावेव साध्यस्यसिद्धत्वादिपरंयवहारः साध्यतेऽनुरयंवृत्तत्वादिति न्यायेनव्यवहारश्चतानाभिधानात्मा
कार्यएव तत्रैवनियतिशक्तिरंगीकृताभवतापितस्मात्सर्वेषुस्वभावहेतुस्वाभासभेदेविनाव्यवहारमात्रसाध
नमेव हेताभासमयत्वादेवानीधकोहितवसाध्याभासः व्याहृतीनामेवैववार्ता सामान्यानामियमेवसरणिः ५५

५५

य

५५

३.
टी.
६.

तस्मान्नियतिशक्त्यायतः शिंशपाभासवद्भासयोः पूर्वनीत्यासामात्राधिकरणभासो हेतवत्तावत्तः स्वभा-
वोयेहेतुहेतुसद्भावमूलपवतस्सामान्येनेदमुक्तं दृष्टये सर्वः स्वभावहेतुरुत्पत्तिमूलजइति प्राभासपववस्तिनि
समर्थितं प्राक् ततश्च शिंशपायामेकस्यामेव सत्त्वमानायां शाखादिमदर्थान्तराणामसंघेः वद्भासस्य सामा-
न्यात्मनः साध्यस्यतामापि नास्तीति संभाव्यते एव यन्नुतदेकशेषं विशिष्टं वृत्तत्वं तत्त्वत्वं शिंशपात्वमेव न
असिद्धमिति न साध्यम् कारणयत्तमिदमित्याभासेपिन स्यादित्यत्राभासः एवमर्थक्रियाकारित्वाभासोपि
क्षणिकत्वाभास इति नियत्यपेक्षयेव सर्वस्वभावहेतवो नान्यथेति एकान्तपक्षः ॥ नवाभासवत्त्ववादे प्राभा-
सयोरेव कार्यकारणभावः अनाभासस्याप्येव सत्त्वमित्यनाभातेन कथं भूमाजन्त्यते ततश्च भूमादयेः कारण-
स्य कथमनुमानमित्याशंक्य समर्थयितुमाह ॥ भूयस्तत्र त्वमात्रेकवद्भासादितो भवेत् परोक्षोदात्तपि
पतेर्भूमाभिचार्यस्य लिंगम् ॥ एकवारेतावत्तद्वानुमेप्रत्यक्षानुपलेभवेत्तत्त्वत्वाभासा-
भासभूमाभासयोः कार्यकारणभावोऽस्तीति अत्र वितानवादिनोदशनेप्रतिसंज्ञानमन्यञ्चान्यञ्चाभासइति
स्वाभासयोरेव कार्यकारणताऽस्तीति न तस्मान्नानंतरगतयोः तदीयवृत्तान्तस्यासंवेदनात् ततश्च दानीमनुमा-
नेन भवेत्त्वसंज्ञानगताद्भासात्किमिदं सर्वं तादिप्रमात्त्वसंज्ञानानंतरनिष्ठस्याभासस्येति निश्चयः इदं तद-
र्शनेत्यामिश्रहणवस्यायां यावत्तत्त्वदेशसंभाव्यमानसद्भावाः प्रमातारस्तावतामेकोसौ भूमाभासश्च वद्भा

६.

भासश्च वद्भासये इव तावत्तितेषां परमेश्वरेणैकनिर्मितमिति ह्यक्तम् ततः स्वपरसंज्ञानविशेषत्वागेन भूमाभास-
मात्रं वद्भासासमावृत्तकार्यमिति व्याप्नोऽस्तीति यां भूयोपि पर्वतेयो भूमाभासः सोपि वद्भासादेवेति व्याप्ति-
स्य तावत्त्वमिमीते अत्र पर्वतेष्वन्याभासइति तावत्तिभूमाभासविशेषे प्रमात्रं तैः सदैकीभूयवद्भासासमा-
न्योपरोक्षरूपं शासदिते विशेषाभासानंतरविविक्ते प्रमात्रं तैः स्माकमेकीभवतीति यावत् भूयइति व्याप्तिं शा-
हीत्वा भूयोपियो भूमाभासः आदिग्रहणदं क्रूरभासादिर्गृह्यते सोप्याभासो नूतनो पूर्वो न तत्त्वमवदप्रत्य-
यः सचाधिपतेरसंवेद्यमानादहं भासादीनां भासादेरेव वा भवेत् तत एव जनिर्मुंशक्तेति नात्यतः शा-
किलिङ्गः सचाभासस्तेषु प्रमात्रेष्वेक एव अनेकत्वेन न युज्यते एवेतदित्याशयः यत्तत्त्वमप्येकोपि पतिश्च
वद्भासाभासो भूमाकारणं ततो भूमाभासोऽप्येवाभ्याभासस्य अर्थभिवारितं कादं लिंगं योगिकृतत्वाभावेति
अनेकसंज्ञितस्मात्कार्यान्तानुमीयते यतः परोक्षोऽप्यधिपतितादेव ॥ तत्त्वैव गोपालवदिकोऽनंतरविरोधित
निर्गतादपि भूमाभासादहं भासानुमानमित्याशंकाह ॥ अत्र प्रमात्रगान् तदाभासस्तदाभासादेव तत्त्व-
पिपतेः परः ॥ परो नूतनादप्योयो भूमाभासः स भूमाभासादेव प्रमात्रं तद्वर्तिनोधिपतिरूपात् परोक्षोदादिति
नया भूताद्भासात्कथमकारणस्याभूतो वद्भासाभासो नुमीयतामित्यभिप्रायशेषः ऊशलाश्रुलक्षणेन
वविवेकं अर्थार्थस्यानुमानिकवद्भूतवद्भासोपयोगिनो यत्त्वेन न युज्यतेः कार्येन्याशयेन नूतनमिति

३५

इ.
ही.
६।

यदेव सूचितं तदेव व्यवक्षेयं दर्शनद्वारेण स्फुटीकृतं ॥ ननु चैवं प्रमाभासो ब्रह्माभासादित्येगीकृते चेन्न हि चेत्तन
स्यैव कर्तृत्वमिति यदुक्तं तत्कथं तस्यादिर्वाजे सत्यं ऊरो भवतीति यदेतदुक्तं प्रमाभिवदेव तत्कथं सनादरास्य
दमित्याशङ्क्याह ॥ असिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणतापि साप्येदाविहीनानां जज्ञानोपपद्यते ॥
एक एव भावः तावन्न कार्यकारणभावो भावद्वयमपि न च युगपद्भाविकार्यकारणस्यैव दृष्टवत् क्रमभावापि ना
नियतक्रमसु नीलपीतादितानवत् नियतक्रमकत्वेपि न पूर्वभाविकार्यमुत्तरकालभाविकारणमित्येवं नि
यतपूर्वभावं कारणं नियतपरभावं कार्यमिति परस्परतावन्मतम् तत्र स्वदृष्टादन्धिकाचेत् पूर्वतापरताच
न ज्ञावद्वयमात्रं सच सचेति चार्थोपि वानकश्चिन्नसाप्येदापत्तात् समस्येव हि साप्येदापत्तात् पूर्वतानामप्रयो
जकसत्ताकत्वम् परताचप्रयोज्यसत्ताकत्वं तर्हि दीजस्यो ऊरुप्रयोजीसत्ताप्यो ऊरुविश्रोताप्यो ऊरुतर्भावमात्मन्य
नयतीति प्रयोज्यभावे प्रयोक्तृत्वमात्रं स्यान्न दपि न किंचित् अन्योपेक्षितानस्य एवं प्रयोज्यसत्ताकेपि वक्तव्यम् ए
वं न केवलं भावमात्रमेव कार्यकारणताभ्यामदयः पक्षानोपपन्नाः यावदसिन्सतीति भूतविभक्त्या समस्याप्रयोजकस
त्ताकमित्येवं उपापि कार्यकारणतासापिनोपपद्यते प्रमाणेन न संभवति जज्ञानास्य अन्योन्यापेक्षापत्रतीव्रितं
साच्च जज्ञानो न संभवति कथमिति चेत् उच्यते ॥ न हि स्वात्मैकनिष्ठानामनुसंधानवर्जितासु सदसजापदेषु
सममर्थः प्रकल्प्यते ॥ जज्ञाकितान्योन्यप्रमनुसंधानमप्रभविसवः अन्योन्यानुसंधाने रपत्तेजःविरुद्धे

६।

न चैतन्येन व्याप्तम् अनुसंधाने चापेक्षा चेत्तन्यस्वरूपमेव अन्यत्र तसोपचरितानो न संधानविहीनताज्ज्ञोभावः
स्वात्ममात्रविश्रोतिसंतोषसंक्रवितशरीरः कथं परत्र प्रसरेत् ततश्च यदि जीसदेऊरो सन्नयापि विषयः उभय
मपि वासयदिवसदशाप्येकं सोपाख्यमन्यत्रिरुपाख्यद्वयमपि वासोपाख्यनिरुपाख्यवातयापि प्रातिपरिका
र्यमात्रं धर्मांतरेण समुच्चयादीनां पनालिंगितमवतिष्ठते तस्य समस्तस्य धर्मस्योपेक्षापत्तेन चैतन्यविश्रोतता
त् ॥ यस्मादचेतनेषु नापेक्षापपद्यते ॥ अतएव विभक्त्यर्थः प्रमात्रेकसमाश्रयः क्रियाकारकभावाख्योक्तो
भावसमन्वयः ॥ सममीत्राणां विभक्तेरन्यस्यापि वाच्यः क्रियाकारकभावलक्षणः स एव तावद्भावा
नो समन्वयोनान्यः शुक्लः कश्चित् सद्यदि स्वतंत्रे विद्रूपे भावद्वये विश्राम्यति तदोपपद्यते अन्यथा तनक
थंचित् तथा हि विकल्पेनाप्यसौख्यवक्रिषमाणेन वस्तुनिष्ठनयोपपद्यते वस्तुनसरणप्राणेदिविकल्पे
न भवानुसारितयेव भवति साचेह नास्ति वस्तुप्रभवत्वेन वस्तुनसारीत्यनुभवः वस्तुच स्वात्मनिष्ठमित्युक्तम्
तस्माद्दीजे सत्यं ऊरो वक्रो सति भ्रमश्चित्तवस्तुतत्र विद्रूपप्रमात्रविश्रोतत्वे सर्वमेतद्युज्यते नान्यथेति ॥ ननु प्रयो
ज्यप्रयोजकसत्ताकत्वलक्षणापेक्षापरिस्वात्मैकनिष्ठतेनोपपद्यते तर्हि कार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनो मा
ख्यानां मते सा संभवत्येव तर्हि चैतन्यविज्ञं भात्मककर्तृवादसमर्थतेनेत्याशङ्क्याह ॥ परस्परसंभावनेका
र्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि नेवा न्योन्यस्वरूपता ॥ यदि जीजः स्वभावसंघर्षे ऊरुपवदितवीजे

स्या

३.
टी.
६२

स्यात् किंचिदादिपर्ययोवास्यादिनि किंचाकारणं किंचाकार्यं अथात्तदीजमन्योऽङ्गरस्तर्दिनपरस्परान्तकत्वे भे
दाभेदोत्पेकदेकदेशविषयो विरुद्धावेव । नत्वेकमेव बीजमङ्गरादिविविचित्रपमवभातं दीर्घदीर्घपरामर्शशालि
भिः सोतोवदविच्छिन्नस्वरूपमेव निर्वाच्यं प्रत्यवमृश्यते तथा चक्रगतं बीजमिति एषेव कारो भवेति ननु विज्ञत
मङ्गरात्मना वर्तते अङ्गीभूतमयमङ्गरस्तर्दितेव प्रधानं महदादिधरोतीभूतयावदिभवीभूतमनंतसर्गप्रलयपर
स्परान्ततां प्राप्तिमिति विज्ञततत्तादिणी प्रतीतिर्भागाभिनिवेशवशात्तु कार्यकारणतापरिकल्पने तस्यैव भावस्यावि
श्रान्ततायामित्याशंकाह ॥ एकात्मनो विभेदश्चक्रिया कालक्रमानुगा तथा स्यात्कर्तृत्वे तैवेतन्त्यापरिणामत
या ॥ इददीर्घदर्शनाप्रत्यक्षानुमानागस्यात्तमप्रमाणमूलं प्रत्यभिज्ञां प्राप्तिन्यातदेवोदंसावदः एवमोदसा
म्यमनेन प्रकारेणैव स्यात्तल्लेवनेन विष्णीभूतमिति समर्थतेन प्रत्यभिज्ञानवलेन यदेकात्मकमेव सभावेतस्यो
भेदो न्याय्यरूपता इयमेव सा क्रियोच्यते यतः काललक्षणो नक्रमेणानुगताते सत्यान्यस्वभावाग्रगण्यं भातिपूर्वापरी
भूतरूपतैव क्रियोच्यते यत एव क्रियातयेति तेन प्रकारेण प्रधानादेः क्रियावेशलक्षणेन कर्तृत्वे वस्यात् नतशुक्ल
कारणतामात्रम् यतो हेतोस्तथेति तेन तेन महदादिप्रकारेण सततमेव क्रमिकान्तथाभासनरूपोपरिणामलक्ष
णा क्रियामाविशतः परिणामता किंचिद्रूपपरिवर्त्तं तत्काव्यावर्त्तमनुवर्त्तयितव्यं च व्यवस्थाप्यनिर्वर्त्तमानत्वा
त्तयैव प्रकृताप्रधानादेस्तथा हेतुभूतया ७ ननु प्रधानं परिणामक्रियायां कर्तृरूपमियता समर्थितमिति को दो

६२

६२

षः नदिपुरुषवदस्याकर्तृत्वमाशंक्यते इत्याशंकाह ॥ नच युक्तं तदस्येव भेदाभेदविरोधतः आभासभेदादेकवचि
दात्मनित्युच्यते ॥ एवमिति प्रभिन्नरूपस्य धर्मिणः सततप्रवहन्तुतरधर्मभेदसंभेदस्वाते शलक्षणे परिणामन
क्रियाकर्तृकत्वे यदुक्तं तत्प्रधानादेरयुक्तं जडत्वात् जडोदिनामपरिनिहितसंभावः प्रमेयपदयनितः सवत्रपभे
दादित्रोद्यवस्थापनीयः नीलपीतादिवत् एकस्वभावताश्चाभिज्ञेयमिति नीलादिवत् नतस एव
स्वभावोभिन्नश्चाभिन्नश्च भवितुमर्हति विधिनिषेधयोरेकत्रैकधा विरोधात् कश्चित्स्वभावोभिन्नः कश्चि
ज्जभिन्नश्चित्तेत दोतदीमोस्वभावावेकस्य स्वभावस्य भवेताम् तच्चैव युक्तम् भेदाभेदव्यवस्थेव सक्किना स
र्ववस्तुवित्तिन्यायात् एवं जडस्येदमिति परिनिहिताभासतया सर्वतः परिक्षिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदयनित
स्यागोस्वभावभेद एकत्वे सत्प्रपद्यते यत्प्रमेयदशापतितेन भवति किंतु विद्रुपतया प्रकाशपरमार्थ
रूपे चिदेकस्वभावे सत्तत्र भेदाभेदरूपतोऽप्यलभ्यते अनुभवादेव हि स्वच्छस्यादर्शादेरविदितस्वभावः
स्यैव पर्वतमते गतादिद्रुपसहस्रसंभिन्नवपुरुषलभ्यते न च रजतदिवंशदियथाशुक्तिका एकचंद्रसवत्रपति
रोधानेन वर्तते तथा दर्पणे पर्वतादिन दर्पणस्यादिनयावभासे दर्पणत्वे वसत रागुन्मीलति निर्मलो यमुक्त
ष्टोयं मुडोयं दर्पण इत्यभिमानात् नदिपर्वतो वा ह्यसत्संक्रामति स्वदेशात्तागप्रसंगादस्य नचास्पृष्टेसो
भातिदर्पणानवभासप्रसंगात् तवमप्येति विड्कवितमप्रतिवसभावस्य तत्रानुप्रवेशसंभावनाभावात्

३.
टी.
६३

नपञ्चातडादर्शनात् दूरतयापवभासनात् नचतन्निपतनोत्कलितप्रत्यावृत्ताश्चात्तसामग्राः पर्वतमे
वृद्धाणिति विवृतिविंवयोरुभयोरपिपर्वतपार्श्वगतदर्पणावभासेवलोकनात् तस्मात्रिमलतामादा
त्पमेतद्यदनतावभाससंभेदेऽकतानताच गिरिशिखरोपरिवर्तिनश्चेकत्रैववोधेनगरतपदार्थसदृसा
वभासइति विद्वपस्येवकर्तृत्वमुपपन्नंभिन्नस्यभेदावेशसहिसृत्वेनक्रियाशक्त्यावेशसंभवात् १५
नत्वेतावताविज्ञानमेवब्रह्मरूपमिमांविश्वरूपतावैविंशीपरिशृङ्खलान्तकिमीप्सरतापरिकल्पनयेत्या
शक्याह ॥ वास्तवेपिचिदेकत्वेनस्यादाभासभिन्नयोः चिकीर्षालक्षणैकतयामंशविनाक्रिया ॥
विद्वपस्येकत्वंयदिवास्तवं भेदः पुनस्यमवियोपप्रवादितिउच्यते तदाकस्यासाववियोपप्रवर्ति न
मंगलत्वे ब्रह्मणेद्विवेकत्रयस्यकथमवियात्रपता नचान्यत्किंचिदस्तिवस्तुतोजीवादियस्याविद्या
भवेत् अविद्यायेयमवियोतिचेत्कस्यानिवाचेतिनविद्यः सत्रयेणवभाति नचनिवाचेतिकिमेतत् युत्या
नोपपद्यतेइतिचेत् संवेदनतिरस्कारिणीकाबल्युक्तिर्नाम अनुपपत्तिश्चभासमानस्यकन्याभविष्यति स
द्वपमेवब्रह्माभिन्नवकास्तिअविकल्पकं विकल्पवलात्तभेदोयमितिचेत् कस्याविकल्पनव्यापारोनाम
ब्रह्मणश्चेदविद्यायोगः नचान्योस्ति अविकल्पकंवसत्तविकल्पकंचासत्यमितिइतिउक्तोविभागः भासमा
नत्वस्याविशेषात् भासमानोपिभेदोवाधितइतिचेत् अभेदोप्येवभेदभासनेनतस्यवाधात् विपरीतसंवे

६३

दनोदयएववाधोनान्यः कश्चित् वायोपिचभासमानत्वादेवसत्तायः तइतिभेदोपिभासमानः कथमविया
भासनमवधीयीतमेकप्रमाणेकोयमभेदइतिचेदागमोपिभेदात्मकएवावस्तुभूतः प्रमात्प्रमाणप्रमेय
विभागश्चेति नकिंचिदेतत् तस्मादास्तवेविदेकत्वमभ्युपगम्यापितसकृत्तलक्षणभिन्नरूपसमावेशात्
काक्रियानोपपद्यते परामर्शलक्षणंस्वातंत्र्यंयदिभवति तदोपपद्यतेसर्वम् परामर्शोद्विचिकीर्षात्रये
ज्ञानस्यावसर्वमंतर्भूतनिर्मातव्यमभेदकल्पनास्तेइत्युक्तेखामिनश्चात्तसंस्थस्येत्यत्र तेनस्वात्मरूपमेववि
श्वसत्यत्रयंप्रकाशात्मतापरमार्थप्रवृत्तिप्रकाशाभेदमेवसत्यप्रकाशपरमार्थनेवभेदेनप्रकाशयतिमदे
प्सरइति तदेवास्यातिउर्वटकारितलक्षणंस्वातंत्र्यमेवमुच्यते आभासभिन्नयोरिति क्रियापेदासंवे
धसामान्येष्वपिपञ्चायचोचितंविभज्यते आभासेनभिन्नोऽजडाजडाभासोऽजडोऽवदादिः कर्मरूपः विदाभा
सः कर्तृरूपइतिनयोः क्रियैकस्यक्रियमाणत्वंपरस्यकर्तृत्वंनभवेत् चिकीर्षात्रयेणनिर्मातव्यभाववर्गाभेदपरा
मर्शात्मनाविनायकाचासोक्रियाकथंभिन्नयोः स्वभावभूताभावेत् कार्यकारणताप्रस्तावात्कर्तृकर्मणीउक्ते
कारकांतराण्यपित्वेककर्तृत्वानुप्रवेशीनिपरमार्थतोमयाकरणदोभिन्नेकारकत्वात्कथमभिन्नासायदि
वाआभासेनयोभिन्नोऽजडचेतनोतयोर्वाचिकीर्षाएकस्यमाणतापरस्येवितृतातत्त्वभावमेकत्वपरामर्शः
विनेति यदाभासभिन्नयोरदमिदमितिः परामर्शएकविश्यातिरूपः चिकीर्षात्मातेविनेतिआभासभिन्नयोः

३.
ही.
६५

एकपरामर्शविनाचिकीर्षीलक्षणकथंक्रियेतिवा एवेक्रियोवाचिकीर्षोवापरामर्शवायेत्यवष्टीनित्यसापेक्ष
ताञ्चसमासः २. एतदुपसंहरति ॥ इत्येतथाचदपद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेवमिच्छेदेतत्ताकतता
क्रिया ॥ यतोतज्जडस्वकारणतानकर्ततानथानीश्वरस्यचेतनस्यापिइत्यनेनहेतुप्रकारेणोदजातेयत् यपवत्
याविकीर्षुस्तस्येवसाविकीर्षोवदिष्टंयत्ताप्रामात्रियेतभिधीयते सेवकर्ततानदेवहेतुत्वम् नान्यत्किंचित्
तेनचटस्तिष्ठतीत्यमर्थः चटात्मनातिष्ठासः स्वानंज्जात्स्यानमभ्युपगच्छततज्जडमसहमानोयेमहेस्वरः
प्रकाशस्ततिष्ठतीतिचदपद्याभासइत्येयत्तिलजगत्तदात्मना यस्तथेतितेनतेनतज्जगद्गतज्जन्मास्थित्या
दिभावविकारतद्देदक्रियासहस्ररूपेणयः स्यात्तुमिच्छुस्वतंत्रस्वस्याएवमितिबिबिधरूपाश्चासेवक्रि-
याइतिसंबंधः तेनमहेस्वरएवभगवान्निष्कर्ताइतिशिवम् ॥ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिताया
मीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्योक्रियाधिकारेकार्यकारणतत्त्वनिर्णयेचतर्थमात्रिकम् ॥ ५ ॥ समाप्तश्चा
यंक्रियाधिकारोद्वितीयोविमर्शः २ यंप्राप्यसर्वागमसिंधुसंवः पूर्णत्वमभ्येतिहृतार्थतांच तन्नोस्पृहंशोभव
तत्त्ववितारतौवसारंपरमागमाधिम् श्रीमत्सदाशिवोदारप्रारंभेवसुधांतकम् यदंतर्भातितत्त्वानांचकृतंते
स्तमःशिवम् ॥ एवमधिकारद्वयेनज्ञानक्रियास्वरूपवितत्यनिर्णीतम् अथेदेवकथंक्रियानामविश्वयदा
शीवभासनालक्षणेत्यक्तं समनंतरमेवकेवतेविश्वेयदार्थ्यइतितत्राभासरूपाएवजडचेतनलक्षणाःपदार्था

६५

३.
४.
५.

जेचक्रियतात्रेणसंश्लेषेते नदिप्रत्यक्षमायाप्रमानुस्सर्वत्रक्रमते अनुमानमप्येवे नदियद्यदस्ति तत्रतत्रलिंगव्या-
प्यादिग्रहणसंभवः आगमस्त्यपरिच्छिन्नप्रकाशात्मकमाहेस्वरविमर्शपरमार्थः किंकिंनपश्येदिति तदनुसारेण
पदार्थनिर्णयेविश्वप्रमेयीकरणप्रतिलयतद्विद्योतीर्णप्रमातृतापदरुदयंगमीकरणभिप्रायेणानिरूपयितमा
चार्यशागमाधिकारेतृतीयमारभते तत्रश्लोकेकादशकेनएवमेतर्वाद्विद्विन्निरिग्यादिनास्पृलसूक्ष्मत्वभेदनइत्यं
तेनागमसिद्धंशिवादियरणीप्रोक्तमेकैकाभासरूपतात्सकंदर्शनांतरेसामान्यमितियद्यवदतेयस्यसामानाधि-
कारणयोगादनेतस्वलक्षणवभासनवद्विद्विन्नोशेषसर्वकस्मस्योयंशरीरभुवनादिविभवसंपारमे-
श्वरागमसिद्धंयुक्ताप्यवगतं प्रोक्तं सत्त्वग्रामंदर्शयतीत्याक्रिकतात्यर्थम् तत्राधिकारसंगतियोजयन्एव
पक्षप्रतिक्षेपंचोपसंहरंशिवतत्त्वस्वरूपमेवदर्शयितमाह ॥ एवमेतर्वाद्विद्विन्नः क्रियाकालक्रमानुगा मा-
तुरेवतदन्वोप्यावियुक्तेज्ञानकर्मणी ॥ एवमितियतः परदर्शनोक्तः कार्यकारणभावोज्ञातत्रप्रतिष्ठानकथं
विदुपपन्नः किंतुविदुपपन्नं तर्वाद्विद्विन्नताप्रकाशपरमार्थतापिवपुषातथाभासनरूपेणवर्तमानः कालक्र-
ममादियक्रियाभिधीयते तस्यप्रमानुरेवज्ञानशक्तिवपुषोपमंस्वरदितितस्मादन्योन्यमवियुक्तेज्ञानंक्रियाचता
नंविमर्शानुप्राणितंविमर्शएववक्रियेतिनचज्ञानशक्तिविहीनस्यक्रियायोगइति तदेतदवियुक्तज्ञानक्रियाइ
येक्रियाद्वारेणसकलतत्त्वशिशिगतसहस्रसंहारशतसहस्रप्रतिविंबनसद्विस्तृत्यतदुपदेशभावनादिषुतथाभास

३.
टी.
६६

मातरिपुत्राधिकरणतमहमितिशादकेरुदमितिचशाखेतत्रिरासेनैकस्मिन्नेवाधिकरणेयत्संगमनेसंबा
धत्तस्वप्रथमंनतत्सतीशुद्धविद्याप्रशुद्धविद्यातोमायाप्रमातृगतायाप्रत्येवतत्रयदाहमित्यस्ययदधि
करणंविन्मात्रप्रयंतत्रैवेदमंशमुक्तासयति तदास्यास्फुटत्वात्सदाशिवता अहमिदमितिइदमहमितिनु
इदमित्यंशोस्फुटीभूतेधिकरणेयदाहमंशविमर्शनिषिंचितितदेश्वरतेतिविभागः ननुकस्मादियंशुद्धवि
देत्यतश्चाह ॥ इदंभावोपपन्नानांवेद्यभूमिमुपेयुषाम् भावानांवेद्यसारत्वायथावस्तुलोकनात् ॥
अतलोकनंप्रथमंवेदनंविद्यायथावस्तुतंवस्तुसारित्वंचतस्याशुद्धिरविपरीतता वेद्यदशांवेद्यगतव
तोअंगीकृतवतांअतएवेदमितिपवंभूतेनोदितेनपरमर्शेनोपपन्नानांपरमृश्यमानानांवेद्यएवप्रकाशा
त्मासारयंवस्तु प्रकाशाश्चातन्योन्मुखविमर्शत्माहमिति तदेवोद्यदेवपारमार्थिकंयंतत्रैवप्रशुद्धत्वात्
हमिदमित्यस्यशुद्धवेदनप्रपत्तम् अथिष्टात्प्रपादेवतादयान्तस्यरूपंविभक्तमित्येवंभेदाप्रतिपादयेत्या
गम्यवहारेण ॥ अत्रपरत्वंभावानामनात्मत्वेनभासनात् परताहंतयाच्चादात्यरापरदशादिसा ॥
परत्वंपूर्णतमनन्यापेक्षाहमिति अपरतमपूर्णताप्रत्यापेक्षताइदमिति अत्रचतस्रद्वयेभावानांयामला
यामलत्रयाणांमुभयोप्रासृशत्वात्परतमिति वेद्यभावनिष्ठादृष्टान्तस्वरूपा तदवभासयित्वा
मेत्रेष्वरादिशुद्धप्रमातृसंवेद्यवस्तुसारायाततत्रिष्टासंवेदनदृष्टासाशुद्धविज्ञानतत्प्रमातृवर्गाधिष्ठातृत्वं

भावनो

६६

६६

श्रीसदाशिवेश्वरभट्टारकरूपतेतिसंदेयः एवमेकेषामनेशुद्धमित्याह्लादकोयोभागस्तत्प्रथाप्रधानाशुद्धवि
द्या अन्येतमन्यतेयेसाविदेभागश्चाह्लादनीयस्तस्ययदवभासनेतत्प्रधानाशुद्धविद्याअन्यथादिसइदमं
शःकेनभासताम् मायायास्तज्जाभावात् भावेवाप्ररोहप्रसंगात् अतएवेयंप्ररोहासदिसंयतइदंभा
संति ततःशुद्धाभासनाश्रवियेति ततएवाप्रशुद्धमायाकल्पतात्महमायेयंश्रीरोरवादिगुरुभिरु
पदिष्टातदेतदाह ॥ भेदपीरेवभावेषुकर्तुर्वीधात्मनोथिया मायाशक्त्येवसावियेत्यन्येवियेश्वरा
यथा ॥ मायाप्रमातरिपुत्रादित्रयेणचलमितेचिन्मात्रएवप्रमातरिकर्तरिचसतिचिदेकत्रयेष्वपिभा
वेषुयदचिद्रूपतयाभेदप्रकाशनलक्षणंस्वातंत्र्यंसाशुद्धविद्यामायाशक्त्यातल्पावेद्यभागेभेदप्रकाशा
नात् नचमायैवशाहकस्यविन्मात्रताभागेतावदविपर्ययसनात् येनप्रकारेणवियेश्वराभगवंतोने
तायावतंततेतेदिशुद्धविन्मात्रप्रदीताहंभावाःस्वतस्त्रभिन्नवेद्यंप्रपति यथादेतवादिनामीश्वरः ए

वैशाखके प्रथम श्रुतमन्त्रपात्रपरमार्थत्रयेण सविपर्यासनाशक्तिः ॥
हविषाविद्येष्टराणो परेशाः भगवतः परमाशिवस्य प्रकृतभेदा
वभासने सदाशिवेष्टरता तत्रास्पदतेष्वाशक्तिरीश्वरस्य व्यापि
यते स्फुटते तानशक्तिः प्रकृतभेदेण सविपर्यासेऽपि ग्राहक
विन्मात्रतायां विद्येष्टरेषु क्रियाशक्तिः ग्राहकग्राह्यविपर्यास
इयप्रकृतमायाशक्तिः सा च पञ्चप्रमातृषु ग्राहकग्राह्योभ
यविपर्याससंस्कारेण निवृत्तेऽपि यदेतदस्त्वपरमार्थप्रधानं तत्र वि
द्याशक्तिव्यापारो योगिज्ञानिप्रभृतिष्वप्यप्रमातृषु तदेतदर्थयति

तापरमाण्वेव

तस्यैष्वर्यस्य भावस्य पञ्चभावे प्रकाशिका विद्याशक्तिः ॥ पञ्चभावे विपर्यासैकरसत्तल्लोपाशानीयते प्रस्तुतं तदेष्ट
इष्टादृशं न भेदे सत्यपि ज्ञाने एवाकृत्युक्तिवलेन यदेतदेष्ट्वर्यमुक्तं तस्या प्रकाशिका परमेश्वरशक्तियं ह्यशक्ते विदेवैता सु
कीरादृत्य तदा स्फुटयः कृतिना भवन्ति सा विद्याशक्तिः अयमेव च श्रीसुखसारादिदृष्टोपस्थाचार्यस्फुटयमावर्तः
यनिपत्तः अनेन नुक्तेः तयतदानं तयो विद्येन च माया तत्र निरूपणम् तदाह ॥ निरोधान करीमाया भिधा पुनः
मायाशक्तिः पुनः अविद्येष्टरेषु दौ प्रमातृताभिमानं प्रकृतं दत्तीभावानपि विन्माया ज्ञेदेनाभिमानयेती सर्वथैव
स्वतन्त्रं निरोधने प्रावृणते विमोदिनी हिसा निरोधानमत्र न विलयये मंतव्यम् यत्कल्पयेचकमथे प्रागमेष्टराण्ये
दीक्षितस्यापि गुरुमंत्रादि विंदनप्रायमपि ॥ ५ ॥ निरोधानमावरणरूपं स्फुटयति ॥ भेदेनैकरसेभाते दंतयानात्म
नीक्षिते पून्ये बुद्धौ शरीरे वा मायाशक्तिर्विहंभते ॥ सप्तमे प्रलयेनेत्यभावसमाधौ च तावत्पूतमाकाशकल्पम
नात्मरूपं वेद्यभावोचितमहमित्यात्मकत्वेन वीक्ष्यते ॥ सननिष्पसनादौ बाहसुक्ष्मसिमिति सिसिमीति प्राणो वायु
कल्पः स्याद्वरजं गमति च त्सा मन्त्रप्रज्वलनादौ वा प्राणो वनेजः समुपहृदितः स्वच्छेदकाशय कल्पावेयप्रतिबिंबन
वती बुद्धिरभिनिविश्यते अंतरहवे द्विडः त्वहमिति चिंतायवस्था स शरीरमेव तदपि वी प्रायं ह्यशोहमित्यादिद
शास्त्रहमित्यात्मतया भाति सर्वं चेदं पून्यादिवस्तु तस्मिन्मात्रसारमेव माययैव तावदविद्रूपतया भासितं तथा विध
मेव तं सदहमिति संविद्रूपताभिनिवेशस्याने संपादितं अग्रशतजडभावमेवेति उक्तरतमवसंसंपादनाप्रतीचान
रूपा परमेश्वरस्य मायाशक्तिरित्येतद्विहंभते उत्पन्नेन दर्शितं मुदाग्रहणेन वेद्यरूपाणो सतथन दारादीनामप्य
हंताभिनिवेशविषयतमसंख्यातं सूचयति ॥ तत्तद्विद्रूपत्वाद्दनात्मायादिसूच्यादिः तदात्म

३५

३. तयासा विभक्तिविषयमानाद्वयपदेनिसर्वतत्त्वकर्तृत्वादिविष्णुदैश्वर्यधर्मवस्यादित्याशङ्काह ॥ यच्चप्रमाता
 ४. श्रूत्यादिः प्रमेयेत्यतिरेकिनि मातासमेयः सत्कालादिकपंचकवेष्टितः ॥ स्यादैश्वर्यधर्मयोगः श्रूत्यादेः घट
 ५. मिभिविषयमानोपिजह्यात्तमेयताम् तथाहि सतिप्रमेयमण्यनीलादिव्यतिरिक्ततयानेवभासते यावतायाः
 श्रूत्यादिः प्रमाता कथितः स्यादवेदस्वयंपाद्यातिरेकाभिमतानीलादौप्रमेयेमातातावेदस्वयमपिमेयभूत
 एवसत्काला मेयं हि भीयमानत्वात्परिमितमिति तादृशादेवमेयांतराडपपत्रयतिरेकं नत्वेव विष्णुमपरिमितत्वा
 त् परिमितत्वेव श्रूत्यादेरहंभावस्यपत्रदेवकालादिपंचकम् तथाहिकालः क्रममासत्रयस्यमातरितुंभमाणस्तद
 नुसारेणप्रमेयेपिप्रसरति योदेहकशेभवंसस्थलोवर्तेभविष्यामिस्थलतरस्येवमात्मानंदेहपंचक्रमेवतमिवपरा
 श्रूत्यास्तत्सदचारिणप्रमेयेपिभूतादिरूपंक्रमं प्रकाशयति अस्याश्रूत्यादेर्तदुस्यविद्याकिंचित्तत्त्वोत्तमीलनरूपावृद्धि
 र्दृष्टासंक्रान्तभावराशिनीलसत्त्वादिर्विविक्तं कलाकिंचित्तत्त्वोत्तमीलनमयीकार्यमुद्भावयति किंचित्ज्ञान
 ३. नामकिंचित्तत्त्वोत्तमीलनं चोत्तमीलनं किंचित्तत्त्वोत्तमीलनं किंचित्तत्त्वोत्तमीलनं किंचित्तत्त्वोत्तमीलनं किंचित्तत्त्वोत्तमीलनं
 गुणधारेणमयस्वरगोत्याप्रियते नवतद्विगतमेवेरागमेव तद्विस्थलेवृद्धस्यप्रमदायोनभवेदपिरागस्तभ
 वत्तेववृद्धिधर्माष्टकेवृद्धोभिरंगः प्रवेवचकस्मादभिरंगस्तयमर्थानियत्यातियस्यते इत्येवकालवियाकलारा
 ४. गतियतिभिरंगप्रोतोमाययापरुतेधर्मसर्वस्वः सत्यनरपिप्रतिवितीर्णतत्सर्वस्वराशिमप्यगतभागमात्रः एवंभू
 तोयमितः प्रमाताप्रतिभाति इदानीमिदं किंचित्ज्ञानानन्दं कर्वाणेवरेकोवेवचयः सोहमितिपञ्चविभक्तविषय

६३

त्वमपिभवति कदाचिद्यथात्रकोतियत्यात्कार्यतेतिपतेचप्रमातृत्वप्रतयेवभातीतिनस्येवशक्तिरूपाः
 प्रतिप्रमातृभिन्नाएवकदाचित्तुनदमल्लप्रेक्षादावीप्सरेक्षयाएकीभवेयुरपिनलोषामीप्सरेक्षानिरिक्तंनिजेकिमपि
 जीवितमस्तीतिप्रसक्तुक्तवद्व्यनेच ॥ यदुक्तमिदमित्यत्रप्रमेयेत्यतिरेकिणमातेतिनत्रतत्रतत्त्वमेयंदर्शयति
 त्रयोविंशतिधामेयंयत्कार्यकरणत्तकम् तस्याविभागश्चैकं प्रधानंमूलकारणम् ॥ यत्कार्यकारणरूपं
 त्रयोविंशतिरूपंयत्तत्त्वमूलभूतकारणंसर्वकार्यकरणविभागश्चैकं प्रधानं नामतत्सर्वमेयमितिसेवधः योगि
 मंत्रतदीप्सरप्रभु तीनोद्भिन्नतत्त्वात्रकरणप्रधानवशीकारयोगित्वात्सर्वमेवप्रमेयंसंसारिणामप्यनुमानागमा
 दिदिशाप्रमेयमेवेतिइत्यमेयम् कालादयस्तत्त्वप्रमेयाप्रपि प्रमातृ बलमितिप्रमातृशक्तिस्त्वभावत्वात्त्रप्रमेय
 त्वेनेहावसरेमायाप्रमातृव्यतिरिक्तप्रमेयप्रस्तावात्मनिगणिताः वस्तुतोषुत्रयोयंप्रमानायिप्रमेयएवसनुप्र
 मात्रीकियमाणश्रुत्यादितप्रमेयताकश्चोचते ॥ नन्वत्रयोविंशतोकिंकार्यकिंकारणमित्याशङ्काह ॥ त्रयोद
 शाविधाचात्रवास्तवःकरणवली कार्यवर्गश्चदशथास्थलसूक्ष्मत्वभेदतः ॥ प्रमातृः पूर्वकरणेययोगादित्यादौ
 त्रयोदशकरणानि तत्रबुद्धिरयवसायसामान्यमात्ररूपायादृक्शालाभिमानरूपोदकारः संकल्पादिकरणमनः
 इत्येतःकरणविधाबुद्धौश्रुत्यायवसायरूपायामपयोगीनिबुद्धीद्रियाणिपंच आत्रेत्तद्वर्जित्वात्राणामितिकर्म
 णिरूपयोगीनिपंचकर्मद्रियाणितयादित्यागोयदृक्शालाहयमितिबहिर्विषययत्रत्रयायः पाणिः पादरत्निकरणानि
 तदेवातः प्रालयेनक्रियतेतदागिंद्रियम् तत्त्वतोभप्रशान्ताविश्रान्तिक्रियोपयोग्यस्यः सर्वदेहव्यापकानिचकर्म

३.
ही.
६५

निर्याणिप्रहंकारविशेषात्मकानितेन किञ्चिदहंसावाक्यभावाद्यतः पाणिनेवावृत्ते एवमन्यत्वे बलतत्र तत्फ
टपूर्णवृत्तिलाभस्यानन्तान्वागुलित्वापमधिष्ठानमस्योच्यते इत्येवंकरणानि त्रयोदशपञ्चाकार्यतेषु साधारणे च.
नकरणात्तेन व्यपदेशः स्थूलकांर्येण विधीयात्तेजोवायुः नभ इति पंचभूतानि सूक्ष्ममेवांमेव रूपं गंधो रसो
रूपं स्पर्शः शब्द इति तत्रैकैकगणमाकाशादि एकैकवृत्तगुणं वेति दर्शनभेदः इति न विवेचितो नुपयोगान्न त
त्र स्थूलविभक्तमविभागस्यावसायकमिति स्थूलरूपो एकममुक्तम् तत्र एषिव्यायाभासा एव मिश्रीभूय च द
द्विस्त्रलक्षणीभूताः कर्मन्वियेरुपमर्पिता बुद्धीद्विये रालोचिताः प्रेतः ~~कर्म~~ करणेन संकल्पिता भिमत निश्चित
रूपया विद्यया विवेचिताः कालादिभिरनुरजिताः प्रमातरि विष्णोः स्तीति तात्पर्यम् एतच्च विस्तरतः तत्र तथा
नेषु तत्रा लोकसारादिषु मयानिर्णीतमिति ३ नुपयोगाच्च विज्ञानितमिति शिवम् ॥ ६ ॥ इति श्रीमद्वाचार्थीभ
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनां प्रागमाधिकारे तत्र निष्पन्नं प्रथममाह्निकम् ॥ अत्र वि
तस्वभावोपि विविचो मातृकल्पनाम् स्वस्वमेतत्त्वचक्रेयः प्रययेत स्तमः शिवम् ॥ एवं तत्र राशो निरिति विद्या
तदेतन्मावेतोक्तमपि साव्यतया निर्णेतव्यं प्रमातृ तत्वे विनित्य निर्णेतं तत्रैतन्मातृतामात्रेण दिव्या नो विष्णात्मकः
परश्च तैर्विशत्यांशैर्कैराह्निकं प्रस्थयते तथाहि प्रमातुरत्र स्वरूपप्रत्यभिज्ञातं समुपदिश्यते प्राप्ते सहिदेयमु
पादेयं च स्वस्वभावं विद्वान्मोपादेयं रूपं शिवस्वभावं स्वात्मानमभेदेनाविष्णो जीवन्नेव मुक्तो भवतीति तत्रैवा
केन ब्रह्मादित्रयस्वरूपं ततोपि श्लोकद्वयेन देयोपादेयप्रमातृ तत्त्वविभजनम् ततस्तदुपयोगिमलस्वरूपं तत्क

६५

तत्र प्रमातृभेदं श्लोकसमकेन द्वयेन समावेशस्वरूपं श्लोकपंचकेन प्रमातुरेव सप्तप्रायवस्थास्वयेण तासां देयोपा
देयविभागं निरूपयतीत्याह्निकतात्पर्यम् ग्रंथार्थस्तु निरूप्यते ॥ तत्रैतन्मातृतामात्रस्थितौ रुद्रोपि देवतम्
भिन्नप्रमेयप्रसरे ब्रह्मविस्वव्यवस्थितौ ॥ तत्रैते वंभूते तस्मिन्नागमिदेयत्पुनरागते तत्र स्वरूपे सति यदेतत्काला
दिकंचुकवेष्टितं प्रमातृता रूपं तदेव यस्यां पुष्टं उपसंहृतप्रमेयजातं भवति दृष्टायां संहाराख्यायां तस्यामधिष्ठा
तृदेवता तत्तदृष्टासंपादनेन स्तोपासकलोकस्थतदृष्टादानेन तदृष्टाध्यानावेशसमापन्नस्यास्वाभिमुखसंपाद
नेन च भजमानं श्वरभट्टारक एवरुद्रो भगवान्मोमायापदेपि प्राणपानात्मकधर्माधर्मसूर्येन्द्रादिनिशादिविमु
क्तमथ मज्जोतीरूपप्रमातृस्वरूपस्पर्शाङ्गीलिततृतीयनेत्रः भिन्नस्य तत्र प्रमेयस्य प्रसरे संपादने अधिष्ठातृदेवता
त्वं ब्रह्मब्रह्मा प्रसृते भिन्ने प्रमेये तत्संज्ञानप्रवहणलक्षणे प्रसरे अधिष्ठातृदेवता विस्वः प्रतपवतयोः प्रमेयप्रसररूप
स्य देवी लामित्येवं प्रकाशात्मनः प्राधान्यादहं इति प्रमातृदृष्टावेशशून्यात्तात्र तृतीयनेत्रोत्तीलनम् देवतैव देवतम्
प्रसरत्प्राप्तिः संज्ञानम् १ यदेतन्मातृतामात्रमुक्तं तस्य विभागमागमिकं च संज्ञाभेदं निरूपयति ॥ एषु प्रमातामा
याधः संसारी कर्मबंधनः विद्याभिज्ञापितैश्वर्यचिह्नो मुक्त उच्यते स्वांगरूपेषु भावेषु प्रमाता कथ्यते यतिः माया
तो भेदिषु क्लेशकर्मादिकलघः पशुः ॥ मायया यो विमोहितो त एव कर्माणि स्वात्मनो बंधकान्यभिमन्यमानेषु
इतिकालादिवेष्टितः शून्यादिः प्रमाता संसरतीत्यतः संसारी देहोपि स्वयं सादृश्यं बाल्ययोवनादिषु वर्तय
संसरतीव बुद्ध्या देहजन्मा तरेपि संसरणं विद्यया तस्वरूपप्रकाशनशक्त्या प्रत्य विज्ञा पदं प्रापिते मे श्वर्ययस्या

५५

३.
ही.
७१

धृष्ट्याः कर्तारश्च प्रत्ययावधिदिते तथा भूताः प्रकालेन कार्यकारणसंबन्धेऽप्युभवेति यत्तत्संयोगेन केवलमुक्त
 रूपमालव्यमलोयावत्कर्मोपि वासना संस्कारश्चोपधर्माधर्मास्तेव यथेवं भिन्नवेद्यप्रमाणेषां स्यात्तस्य
 संबन्धेऽप्येवमुपपदेयवेद्येन न भवति तेन मायीयो मल एषां विकल्पितो व्यवस्थितविषयत्वेन तथादिके
 पिप्ल्यादिभागविशेषाणां निद्राजरीकृताः अपवेद्यसमुपपदभाजः अन्ये तद्व्यादिनिष्ठाः सावर्तः एवावशे
 षमा मायात्मकभिन्नवेद्यसंबन्धेन योगिनः संबन्धेऽप्युपपदलीनाः स्थूलदेहेन्द्रियात्मका कार्यकरणवियोगश्च
 तत्प्रलयाकललक्षणसर्वेषां तल्पे एवैवातं यस्याप्यवोधनेन यत्संशः स्फुटीकृतः प्रसंगाच्च कर्ममलस्य
 विषयो दर्शितः मायामलस्य च पादिकत्वं मुक्तं प्रभुना पुनरावका मलद्वयाभावे पिप्लुदोस्तिमाया एव
 मलस्य विषय इति दर्शयति ॥ बोधानामपि कर्तृत्वज्ञां कर्ममलत्वेन भिन्नवेद्यत्वे मायामलं विद्येयं रा
 श्ते ॥ येचित्तात्रमेवात्मतया पश्यन्ति अहमिति च मत्कारो ह्यासात्कर्तारस्तत्पवसर्वताः सर्वकर्तारश्च ते विद्ये
 यराः किंतु तत्तत्करणभुवनादियदेष्टां कार्यतया वेद्यतया च भाति तत्कुर्विदपददृष्ट्या भिन्नमेव सदित्यास्ति वि
 येयराणां मायात्मकयोगः अथ मलत्रयस्यापि योगपथेन यो विषयस्तत्प्रदर्शयितुमाह ॥ देवादीनां च
 सर्वेषां भविनो विविधमलं तत्रापि कर्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ॥ इदं विद्येयं सारवित्तानकलास्त्वावज्ञा
 भविनः मायां तादात्मिकमणत्वं प्रलयाकलाश्चपि कंचित्कालमवियमाना भवाः येन ते मायातत्त्वानां लय
 रिवर्तिनो देवादयः स्यावरांताश्च तदंशधाशास्तेषु परिगणितास्ते सर्वे भविनः संसारिणः तेषां च त्रयोपि युगाः

पञ्चमलाः ननु मलत्रयमथेकतमो मलः संसारणमेषां संपादयेत्तथाह तत्रापि तेषु त्रिषुपि सत्त्वका र्मे मलो
 मुख्यतया सन्नियन्त संसारे कारणं यथोक्तं कर्मतश्च शरीराणि विषयाः करणानि च तत्तत्करणविषय
 संबन्धेऽप्यववर्तमानो भविष्येत्यनवरतं प्रवर्तते वर्तमानः संसारणमुच्यते आणवमायामलो न यद्यपि
 तत्तत्कारणं संसारे तथापि कर्म एव तातो देहादिविचित्रभावाभिनिवर्तनशक्तिपूण्या वित्ताना कलादिषु
 निमुख्यं कर्ममेव मलं संसारकारणम् तत्र तत्र शास्त्रे गण्यते अतएव न इदं त्रयं देवदेवतावत्संसारणसो
 पानपदवंधश्चाशयेन कर्मवंधाभिमानपरिहानिरेव यत्तत्तत्संसारणपुराणभारतादिशास्त्रेषु पदि ते
 एवं मलत्रयस्यैकैकभेदोऽस्ति भिदिभेदोऽस्ति भिदिभेदेनैकेनेति सप्तप्रमातार उच्यन्ति तथा च शास्त्रे संकला
 दिप्रियांताः प्राक्किंसेतः सप्तैकं तत्राप्यवोतरेभेदेन गुणमुख्यताभेदेन विकल्पसमुच्चयादिभेदेन चा
 न्नतत्प्रकारत्वमिति १. अथ च मलत्रयस्योद्भवतिरोभावभेदात्संसारिणा प्रकारद्वयमिति दर्शयति ॥
 कालो हलितमेतच्च विज्ञेयं कर्तृतामयं अचिद्रूपस्य पूण्यादेर्मितं गुणतया स्थितं मुख्यत्वे कर्तृतायाश्च
 बोधस्य वत्तिदात्मनः पूण्यादौ तद्वृत्तेन तत्समावेशलक्षणं ॥ एतच्चेति यद्विदशादीनां भविनां च
 तत्तत्कर्तृतांशस्य प्राधान्यात्मात्मनेन संविद्रागस्य निमज्जितत्वात्कर्तृतामयं चिद्रूपस्य तत्संस्वातेऽयं कलात्मन परमे
 स्वरशक्त्यात्मना तत्त्वेनोद्दलितमनुप्राणितं मलं ननु कृतं स होयितं पूण्यादेर्देहपथेन तस्य माया उ
 प्रमातः संबन्धितद्वृत्तेना प्रधानत्वेन स्थितं यतो मितमिदं तापत्रदेहादिपूण्यात्तत्र मेयभागनिमज्जितं

क.

३.
दी.
७२

प्रमेययोगोरोयः सखीयस्त्वधितोयः सर्वपरहितः सोहमितिदिउदंतेवोर्तलीनाहंभावांसंसारिणोपरिस्फुरतिसे
यंजायन्त्वप्रसप्तमरूपासंसा एवस्यायदात्रुक्तगुणपदेशादिदिशान्तेनैवाहंभावेत्तानंयात्मनायापकत्वमित्य
त्तादिधर्मपरामर्शमात्मनिविद्यताततः प्रत्यादेः प्रमेयाइमज्जेवास्ते तदात्रुक्तानीतावस्था यदापिपरामृष्टत
याभूतवैभवमित्यतैश्चर्यादिधर्मसंभेदेनैवाहंभावेनप्रत्यादिदेहधातंतंसिद्धरसयोगेनविध्यते तदास्यातयादा
प्रायांतदपिप्रमेयतामृज्जति इवसेयंहययिजीवन्मुक्तावस्थासमावेशात्सुक्ताशास्त्रेसम्यगावेशनमेवहितउ
तत्रप्रधानम् तत्सिद्धयेत्रपदेशांतराणि यथागीतेमयावेशमनोयेमामिति अथावेशचित्तमित्यादिव
समावेशापन्नवापवचप्रसिद्धदेहादिप्रमातृभाराप्रकीभावभावनानुप्राणिताः परमेश्वरस्त्वितिप्रणामप्रजाधा
नसमाधिप्रभृतयः कर्मप्रपंचाः यद्गीतमप्यभ्यासेष्यसमर्थः सन्मत्कर्मपरमोभवेति देहप्राप्तेतपरमेश्वरपदेक
रमर्शजि ककुत्रकथंसमाविशेत् तदेतदाह यत्पुनः कर्तृतायामुत्पत्तितंत्रांतरीयकश्चप्रत्यादेर्गुणभावस्तस्मिंश्चा
विद्वेषेगुणीभूतेस्तानंयस्याप्यवोयतेतिमलयापरस्यापहस्तनाच्चित्तोयोपरोप्यात्मभागोवोधलक्षणमलेनन्या
कृतोभूतस्याप्यभूतोन्मयत्वेनमुख्यत्वेयच्चतत्कर्तृतायामुत्पत्तितंत्रांतरीयकश्चप्रत्यादेर्गुणभावस्तस्मिंश्चा
तदेतन्मात्मानं समावेशात्तदागंयेनदेहास्थितोपिपितिरितिमुक्त इतिशास्त्रेमुक्तः नत्वेवंप्रत्युक्तमावेशात्मिकान्न
यंतदतीतत्रुपाभवतदशा एषोसकथंसप्तमस्वप्नजाग्रदशाभेदप्रागमेष्टकरत्याशब्दसप्तमस्वप्नमेवतावदावेषे
शोकत्रयेण ॥ प्रत्येवद्यायभावात्मन्यहंताकर्तृतापदे आस्फुटारूपसंस्कारमात्राणितेयप्रत्यता साक्षाणामो

७२

तरीश्रुतिः प्राणदिशेरिकामता जीवनाख्यायवाप्राणेहेतुपर्यष्टकात्मिका तावन्मात्रस्थितौप्रोक्तं सोषुप्रप्रलयोपा
मं सवेद्यमपवेद्यंचमायासल्लयतायुतम् ॥ इहचित्तंस्वस्वयमाकादयत्तेयत्र्येणवुद्ध्यादिनादेहातेनवदादिना
चभासते एकमेवचेदंस्वातेअचित्तंभित्तं नत्तत्रवास्तवः क्रमोवाभेदोवातजापितस्वातंत्र्यात्कुमश्चभेदश्चभासते तदे
वस्थितेयश्चित्तस्वस्वरूपाद्वादनभागाः सएवोत्तरभागांतरासंकीर्णौ यदाविश्राम्यतितदनुदयाहानत्प्रधंसाहा
प्रलयेइवतदना दराहानिद्रासमाधिमुक्तादाविवतत्रैवचाहंताइपं कर्तृतायाः
पदंपरामर्शोस्फुटत्वादत्रुपात्मनासंस्कारेणपुहेनवेद्यपदवीमप्राप्तेनयुक्तोभवति तदासैवावस्थानेत्येवंपरा
मर्शशेषानपेक्षितनिषेधवुद्ध्यादिविषयस्यपरामर्शसंभेदाप्यवश्यभाविनिषेधयोगादकिं वनोहमित्येव
भूतपरामर्शवत्सीकृतसामान्याकारनिषेधानपवसंस्कारोषीकृततेयत्रुपाप्रत्येइत्युच्यते तथाविधेवुद्धादी
नोदेहादिनीलायेतानोप्रभावत्रपेप्रत्युत्तमुच्यते यत्तस्मज्जेयानोप्रत्युत्ताभावत्रुपतासंस्कारशेषता इयमेवा
दिसर्वशभावोनतसतां सर्वात्मनाविनाशः तत्रैवप्रत्युत्तप्रमातरिसमवेताप्राणपानसमानोदानव्यानात्मा
केवायुचक्रेप्रेरणामिकाशक्तिः साक्षविद्याकलयोः प्रपंचभूतोयोक्रमेणवुद्धीरियकर्मन्द्रियवर्गोतयोरोत्तरी
वृत्तिर्वासादितयोः प्रादायालोचनशब्दाभिधेयजनस्याताभिहननादिकावृत्तिः तउक्तंसामान्याकरणवृत्तिः प्रा
णयावायवः पंचेतिपंचप्रत्येवचाहंताक्षवक्रोपोहलितजीवनमिति सप्रत्युत्तपवजीवः संसरतियः यदिवे

प्र

३. द्रियशक्तीनामेवयंतरीसाधारणप्राणनात्मिकाप्राणशब्दवाच्याप्राणदिमारुतविशेषप्रेरणामयीसेव
 ४. दमित्यधिगम्यमानाजीवनम् तदाप्राणएवजीवःसंमारीसएवपुन्यःप्राणश्चसूर्यपृष्ठकशब्दवाच्यः प्राण
 ५. दिपंचकंबुद्धीन्द्रियवर्गःकर्मन्द्रियगणेनिश्चयात्मिकावयवोपीत्युच्यते तन्मात्रपंचकंचमनोहंबुद्ध्या
 इत्येतौ तन्मात्रेन्द्रियत्रयेणमनोहंबुद्धीतिभूमिरापरतिवचदंतःएवंयदभ्यात्मकंसूर्यपृष्ठकंतावत्येवपु
 ह्येयाविश्रान्तिस्तस्यास्त्यायददेता याःसुषुमायाःबोधलक्षणंभावरूपेकर्मचक्रियाशक्तिस्वभावःसो
 सुमेमलेनहिप्रमातासमःकलयात्समसंवाचनत्रिमज्जनेनसुषुसमस्तस्यभावःकर्मवेतितत्रपुन्यसो
 सुमेतकिंचिद्व्यतिरिक्तंवेद्यमितिमायीयमलाभावात्पवेयंतत प्राणसौषुमेतस्यशक्तनस्यसुखः।आदे
 भीवान्मायाख्यमस्मिन्मलमितिसेवेयंतत एवंगाढागाढसुषुमदितयवत्प्रलयोपिमंतव्यः सपरंदेहादि
 प्रधेसावदयकृतश्चिरंतनकालश्चसुषुमेतदेहायनादरकृतमविरकालंचेतिविशेषः तत्रापिप्रमकृतंता
 त्रिराधातदोषकृतंमूर्च्छाव्यकृतमदोन्मादादिस्वातंत्र्यकृतंसमाधिरित्याद्यवंतरभेदाःकेचित्तसमाधिरूपे
 सेवेयमन्यदपवेद्यमितिप्रयत्नाः ॥ ननैवैकस्मदेवेद्यपदविनिर्मुक्तासुषुमावस्यास्तुस्वप्नताग्रदशयोस्तुस्मदे
 यावभासयोगित्याःकोभेदइत्याशंकश्चाकहयेनभेदमाह ॥ मनोमात्रपथेणालिविषयत्वेनविभ्रमात्तस्य
 यावभासाभावानांसहिस्रप्रपदंमंत सर्वाक्षगोचरत्वेनयातवाप्यतयास्थिरा स्रष्टिस्माधारणीसर्वप्रमात्

७३

एणसजागरः ॥ बाह्येन्द्रियाधिष्ठानानि तावच्चक्षुर्गोलकादीनिनिमीलितानितिद्रायमाणस्यलक्ष्येतेचनेषु
 निमीलितेषुबाह्येन्द्रियग्रहणव्यापारोदृष्टः तेनपुण्ड्रपवमनोमार्गेरूपस्पर्शादयोभावाश्चक्षुर्ग्रहणसमुदितेनस्पष्टे
 नवपुष्पाभासनयोग्याःपरमेश्वरेणसृज्यते नत्तणना निष्ठस्येवदर्शनादिष्टस्यापिदेशकालोतरादियोगेनप्रा
 तपवमनोमात्रस्थितत्वादेवनप्रमात्रंतरसाधारणीयंसृष्टिः यत्तुतत्रबाह्येन्द्रियविषयत्वेप्रमात्रंतरसाधारणंचव
 कालि तद्यद्यधियावज्जाति तावन्नशेवतयापुनरकालेषुबुद्धस्यनतयेतिपरामर्शेनतद्वर्णनंलत्वेनावभाती
 तिभ्रान्तम् यानिदिप्रमात्रंतराणिस्रष्टेन्द्रियाणिवभातितानिप्रबोधकालभाविभिरेवचतैरभिज्ञानीतिनि
 श्रयः प्रबोधकालेचनतयेतिनिश्चयानुवृत्तिरपस्तैव तेनोभयमपिभ्रान्तमुच्यते भ्रान्तत्वमेवचास्यैर्यं
 एवमिन्द्रियाविषयत्वेनैवसाधारणतन्मात्रसिं विभ्रमेणैवचास्यैर्यमितिस्वकंवेनतज्जाग्रत्यतियोगिधर्म
 निद्रपणवसरेपिनदर्शितं एवंभूतायास्रष्टिस्मापणोःस्वप्नसमयेभावात्त्वप्रपदंसप्रकालेविषयइतितथा
 भूतविषयेप्रमानृत्त्वपणोःसप्रावस्येतियावत् प्रक्षयग्रहणंबाह्येन्द्रियदशकस्यापलक्षणं अत्रतवाह्यातरा
 त्रविषयंसर्वप्रमात्साधारणनिश्चयानुवृत्त्यावाधिविरहितयापारमार्थिकत्वेनचकालि ततएवस्यैर्यंविष
 यस्यास्रष्टिःपणोर्जागरः तदिष्वप्रमानृत्त्वपणोःस्वप्नवस्येतियावत् यावच्चानुवृत्तिस्यैर्यंनिश्चयस्यचका
 लितावजागरा तन्मध्यपवनिश्चयानुवृत्तिनिर्मुलनात्वप्रत्यवभाससारत्वात्तत्त्वतोस्वमेपिदीर्घयत्रसमा

७४

३.
दी.
७४

नरेसतदेतयाजाग्रदेवजाग्रदभिमतमपिवादीर्घदीर्घकालोतरेनिश्चयानुवृत्तिनिरोधाजाग्रदंतरापेक्षयास्वप्नपदेति
 मंतव्यम् आसोतिसृणोदेयतप्रदर्शनेनतयावस्थानप्रभृतिउपादेयतेसुवयति ॥ देयात्रयीयंप्राणादेःप्राधान्या
 कर्तृतागुणे उदानोपचयप्रायसखडःखदियोगतः ॥ यत्रायेप्रमातात्यागोपादानतद्विद्याप्रयत्नात्मकंयदि
 क्लेशांप्रपतितदेवास्यदेयतयाभातिसवास्पसखडःखयोगवैविध्येणैवकृतः तच्चैतदवस्थात्रयेसंभवति यतः
 कर्तृतात्रपंस्यात्मविश्रान्तनसौम्यलक्षणासानंदैकवनेयस्मिन्मयवसुसुखाप्राणादिहृत्पुन्यपुर्वपृक्
 देहादिभूमिषुगुणनामभेदितदातस्मिन्गुणीभूतेप्राणादेःप्राधान्यंस्फुरति तथाचतस्यचिरूपस्ययथायथाहा
 निस्रयातथाःखोयचयः यथायथाकिंचिदुन्मज्जनंतथातथासखोपचयः तथाहिबुभुक्षाकालेप्राणस्यै
 वोदेकाईःखित्तनोतस्यन्यभावादहंतोदेकेसखमेवेष्टांतस्यमदनेदेहप्राधान्याप्राधान्येमंतयेयस्तसमावेशन
 सतस्यतत्कालेःखानुदयएव यदाह दुर्बलोपिनदाक्रमेति आह्लादयेदुभुक्षाचेतिपंचप्राणादेःप्राधान्येक
 र्त्तायागुणभावेसखडःखवैविध्यशतयोगः प्रयासभूमिरितिजाग्रत्प्रसुप्तेप्राणादिप्राधान्यंकर्तृताया
 भावश्चास्तीति तत्रयंदेयमेव कर्तृताप्राधान्येनैवानुयंत्रपात्यभूतिनत्स्येयीतीतदशांतमुपादेयमेकरसा
 नंदवनखभावलाभेउपादित्सातिहासावैवप्रपरिचमप्रशमादिरितात्ययम् ननुप्राणादिप्राधान्यंदेयता ति.
 योकारणमुक्तंतच्चैजाग्रदादित्रयेएवतर्हितर्यादोतदभावान्नसमावेशेयस्यानानुपतिरितिआकहयेनपरि

७४

कृमयुममने निमिद्वियुधुमेउमेवभाष्टःसोषुभूमिडि उधुपुनयेदुष्टेविमृतिः+

हरतिशंकोम् ॥ प्राणपानमयःप्राणःप्रत्येकंसप्रजायतोः तच्छेदात्मासमानाख्याःसौषुमेविषुबत्त्विव मध्ये
 र्भगाप्यदानाख्यस्तुर्यगोदतभुमंयः वित्तानाकलमंत्रेशोव्यानोविष्वात्मकःपरः ॥ प्राणइतिप्राणनरूपाजीवा
 नस्वभावायेयंविद्रुपस्थितिसातावत्सामान्यपरिस्पंदरूपादेहप्राणादेरचेतनस्यचेतनायमानतासंयादना
 त्तिकाहमितिस्वातंत्र्यारोपसारासतीविकल्पपरमर्शमयीसैवप्राणादिविशेषस्येदात्मनापंचद्रुपतांभजं
 ते तत्रकिंचिज्जहातीकवित्यतंती तदिदंविशेषदयंजाग्रतितावत्फुटमेव देहात्प्रसृत्यविषयेविश्रान्तेस्मा
 तोपिदेहेस्मत्यादौवाधुभ्यंतरएववेयेविश्रान्तेः प्राणपानयोःसस्पृष्टतात् स्वमेपितदयमस्त्येव स्वपतो
 पिदिप्राणपानोनिर्गमप्रवेशात्मानोस्फुटमेवापरेणलक्ष्यते स्वयमेवववेयसंवेदनात्त्यागोपादानरूपा
 स्थितिःसंवेयतएव तेनप्राणनाप्राणपानविशेषदयमयीजाग्रतिनयास्वमेसंप्रसन्नःतदेवतयदासत
 रांप्रसंभवति तदासुषुप्तःप्रमातातस्येदंसौषुमेपदेतद्विविधमपिसमानरूपंविशेषंप्राणोयस्वीकरोति सवे
 येतावत्सुषुमेययपिप्राणपानसंदोलक्ष्यते तथापितयोःमध्येयाविश्रान्तिः कंचित्कालंतदात्मासकल
 रसादिवर्गस्योर्धाधरतिर्यत्समानीकरणव्यापारात्मानतएवरूपमविकासदोनाइतर्पीतजरणकारीसमा
 नोदितरात्रिरूपयोःप्राणपानयोःकंचित्कालेसाम्पादित्छेदान्नुविषुवत्कालतत्पः विषुव्यामिसमानीक
 रणमर्हतीति तदहमिति वतिः उपमानवतेरेवचाययतमुदतोनिवतश्चिप्रयोगात्तद्विद्यायसिद्धेनवाचा

३.
टी.
७५

निके विशेषवादिनाशितरनाधिकतलक्षणं सवतिप्रेत्यतिप्रविरतमिति प्राज्ञरिविषुवत् तत्रचविषुवतिवि
क्षिप्यमानस्यप्राणपानस्य संस्काररूपतया सदावः सैव हि किं हेतुन तस्यैवात्मनानाशोस्वीकृतमसकृतं ततश्च
दानादानयोर्वीजरूपतासुषुप्तेत्यतिच सर्वः प्रलयाकलान्तः पञ्चवर्गः यदा तस्य प्राणनाहतिः वामदक्षि
णमार्गो विलीभायते तीमध्यस्थेण रुधे न प्रवहति तदा तस्य वह्णोः ~~विषुवत्~~ सकलसमभेदस्या
भेदसारदानतालक्षणं विलापनमाश्रयानस्येव सर्पिषो विधुदतीतदानमृत्तिर्वित्तानाकलाहारभ्यसदाशि
वोतम् सावत्तर्यात्मिकादशमायोर्धेदिवित्तानाकला ~~वित्ततः~~ प्रभृतिभेदगलने प्रवर्तते विलीने तभो
दे सर्ववैद्यराशि रूपं भूतभुवनवर्गात्मकदेह्यापन रूपेण द्वे त्रिभ्यान रूपा विश्वात्मकपरमशिबो चित्तान् प्राणः
ती. यान्तरूपा प्राणपवप्रमाता प्राणपानरूपः समानरूप उदानरूपो व्यानरूपश्चेति सामानाधिकरण्यात् वि
त्तानाकलश्चासौ मंत्रश्चासौ वर्गापेक्षया ईशश्च सदाशिवेश्वररूपतया यो सा विनिसनदान एतत्कृतं भवति य
द्यपि तत्र तदतीतयोः पस्मि प्राणानाम्यथा जीवत्तस्य व्युत्थानस्य चानुपपत्तेः स्यादपि भेदोपसंहारेण भेदे वि
श्रान्तिप्राधान्यादनयोः सुखदुःखादिवैचित्र्यायोगादेकजनस्वात्मकपरमानंदमयत्वेनोपादेयत्वेनैव सुषुम्नारो विष्णुभाः
तसंस्काररूपता स्फुटवेद्योच्चासंस्फुटवेद्यावभासरूपस्य भेदस्य विद्यमानत्वादसि सुखदुःखादिवैचित्र्यमिति
देयत्वेनेति युक्तमुक्तं देयावर्गीयमित्यादि भगवतश्च विष्णुशरीरस्य प्राणपानसमानोदानव्यानरूपता एव

उत्प्रेरण

सकलगतोच्चासप्रवेशप्रलयाकलवित्तानाकलादिवर्गसदाशिवेश्वररूपता इत्यप्यनेन दर्शितं यथोक्तं षड्विंशत्य
त्मकं विष्णुशोभोः प्राणदिशक्तय इति ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायाम् श्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्श
शिख्योच्चागमाधिकारे तत्र निरूपणं द्वितीयमाह्निकम् ॥ समामश्चायं प्रागमाधिकारतृतीयः ॥ अनेन मान
सेयादिवैचित्र्याभेदशालितं आत्मानं यः प्रशयते भक्तानां तं स्तुमः शिवं ॥ एवं स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धं
हेष्वररूपमात्मस्वरूपेयधिकार ~~विषुवत्~~ वितन्निर्णीतेन देवसेदोपेण शिष्यबुद्धिषु निवेशयितमागमार्थं
संश्रद्धं श्लाकाष्टादशकेन दर्शयति स्वात्मैव सर्वजंतूनामित्यादिनोपपत्तेनोपपादितेन तेनैकेनाह्निकेन तत्र
श्लाकेन पारमार्थिकं स्वरूपमुक्ता श्लाकेन वकेन वंधं स्वरूपं प्रमातृप्रमेयतत्त्वदर्शनदिशा समकेन प्रत्यभिज्ञा
त्मकं मोक्षतत्त्वं श्लाकेनोपसंहारं दर्शयतीति तात्पर्यम् ग्रंथार्थस्तु निरूप्यते ॥ स्वात्मैव सर्वजंतूनामेक एव
महेश्वरः विष्णुरूपो ह्यमिदमित्याखंडा मशो ह्येति ॥ इह जडास्त्वावज्ञेयतननिमग्रा एव भानि इदमिति हि जडा एव
रामशो ह्यमिति संविद्यगमशी एव विष्णुमिति ततश्च जडानि रात्मान इति जंतव एव जीवाः स्वात्मनस्तेषां च महेश्वर
एव स्वात्मा स एव च महेश्वरो न त्वन्यः कश्चित् यतः संवित्त्वभावो सो संविदश्च न देशेन कालेनैव स्वरूपेण कोपि भेदः
कामं देहप्राणबुद्ध्यादयो भिद्येतां तत्रेजडयस्याश्चेतननिमग्रा एवैत्येक एव चिदात्मा स्वातंत्र्येण स्वात्मनियतो वैष्ण
व ~~तत्त्व~~ भासयति ततो महेश्वरो ज्ञानीतामिदं तां कृत्वा परानुसृत्य स्वात्मविश्रान्तिरूपा ह्येति मशो परिपूर्णत एव स

नि.

३.
दी.
७५

वेततसर्वकर्तृतेनास्ययत्नोपपायेविचित्रबुद्धिकर्मेन्द्रियविषयेद्विधयाज्ञातत्तत्कर्तृत्वेकस्यैवात्मनस्तथाइन्द्रिया
स्थानोपरुद्धेवतसहस्रविषयस्यभावराशेर्यज्ञानेकरांचेतदेकत्रिदात्मनीति । ननुयदेकएवायंमहेश्वरश्च
आत्माकस्तर्हिबोधोयदेवमोचनायायमयमइत्याशंकाह ॥ तत्रस्वसंघेदंभागेवुद्यादिग्राहकात्मना अहंकारण
गमर्शपदंतीतमनेनतत्र ॥ तत्रैवंस्वात्मनिमहेश्वरेस्थितेनस्मिन्नेवप्रकाशरेषस्वात्मदर्पणेतेनैवपरमेश्वरेण
स्वातंत्र्यात्तावत्सुखःसंकोचपुरःसरइदंभागास्तन्मयेयदेतदुद्दिष्टाणंदेहद्रूपमिदंतयावेयंतद्वित्रस्यवेयस्यग्राह
कतयासमुचितमिदंभावाभिभवाप्रभविस्तत्तत्तत्केनाप्येनाहंभावेनपरमर्शेनभासमानंचकास्त्रिदंदेव
दत्रोदं चैवइति २ नन्वेवमप्यस्तथापि कस्यबंधंश्चरव्यतिरिक्तोदिकोन्योस्ति तदेतत्परिहर्तमाह ॥ सस्वत्र
पापरितानमयोनेकःप्रमान्तः तत्रस्वहोक्रियानंदोभोगोऽखसात्मात्मकः ॥ सत्यंपरमार्थतो न कश्चि
दंधःकेवलंस्वस्मादनुभवात्तातंयायदास्वात्मानंसंज्ञचित्तमवभासयति सपवनदास्वस्यापूर्णस्यद्रव्यस्ययंदप
रितानंभासमानत्वेप्यपरमर्शेपंतदेवकारणत्वेनप्रकृतंयस्यसंपूर्णत्वाद्यातिमात्रतत्रःपुरुषउच्यते अतए
वानेकःतत्रदेहप्राणबुद्धिविशेषेणसंकोचग्रहणतः सचमुमाभोक्तासंबंधंभोगलक्षणमनुभवतिभोगश्च
नामनस्ययोकल्पितोक्रियानंदो कल्पिताक्रियाऽखसजोद्विप्रकाशाप्रकाशचंचल्यरूपऽखमुच्यते प्रकाशश्चे
चसत्सत्त्वंतमस्तत्प्रकाशश्चोपमयेविश्रामःप्रलयस्थानीयः ३ ननुस्वप्नावित्यनेनकिंचवक्तेदोकिंचसंप्राप्तः

७६

मिथाह ॥ स्वभाशेषेषुभावेषुपसृतीनेक्रियावया मायातृतीयेनेपवपशोःसत्त्वरजस्तमः ॥ विश्वत्रयस्यभगा
वतःस्वत्रयभूतएवविश्वत्रयःप्रकाशोयच्चविमर्शस्तेतावजानक्रियेवत्रयत्परमर्शापरित्यागेनैवतयद्वित्रतया स्व
पिविमर्शनेस्वत्रयपरमर्शेएवविश्वोतमहमिदमिति सदाशिवेश्वरपरमार्थसाभगवतोमायाशक्तिःजायताः
नितःशक्त्येभगवतिनैसर्गिकेणदृष्टाःस्वत्रयापरितानेतभिन्नेषुभावेषुतानक्रियाशुद्धमेवभिन्नत्वेप्रकाशविमर्शश्च
न्यत्वमितियशोःप्रकाशःप्रकाशाप्रकाशोमुप्रकाशश्चनिक्रमेणसखडःखमोहलक्षणानिप्रकाशकि
यानियमशीलानिसत्त्वरजस्तमांसि ननुचैवंसनियथापरमेश्वरस्यतानक्रियामाया अव्यतिरेकिन्याःशक्त
यश्च्यते तद्वत्पशोःसत्त्वरजस्तमांसिप्रसज्यतेव्यतिरिक्तानिचतानिपुंसत्वाद्गणंते तदेतत्कथमितिसे
शयंशमयति ॥ भेदस्थितेशक्तिमतःशक्तित्वनापदिच्यते एषागुणानांकरणकार्यत्वरिणामिनाम् ॥
सत्यमेवंसाद्यदिभेदग्रहो न भवेत् भेदव्यवहारस्त्वयंविचार्यते तत्रचविन्मात्रसंज्ञचित्तस्वभावः पुरुषोनास्यनैस
र्गिकंभावविषयंप्रकाशनादिद्रव्यं सर्वदातत्संज्ञात अपित्वन्यसंबंधकृतम् ततश्चतस्मात्पशोःशक्तिमत्त्वा
नशंक्कमानाज्जेदेनयतएतानिसत्त्वादीनिततःशक्तयोव्यतिरेकसुक्तइतिनोच्यते किंतूपकरणात्वाद्गुणस्य
चोते ननुपुरुषात्मिमितिभेदेनोच्यते उच्यते इहसखडःखमोहपरिणामद्रव्यमेतत्करणत्रयोदशकंकार्यं
दशकंचसत्त्वादिसभावत्वेनानुभूयते इति सखडःखमोहाःकरणकार्यवर्गतादात्म्यवृत्तयोयदिपुरुषस्या

७७

ई.
दी.
७५

शदिशाकमेणभासतारतमेनपशोःपशुत्वंप्रतिदंतीप्सरत्वंचदर्शयति । किंचयोयंविकल्पसर्गःपाशवत्तसोपि
ययनयेति सर्वोक्तत्रपदैपरीत्येनपरिज्ञातयेशशक्त्यापरिज्ञाततावात्स्यसम्भवति तदासोपिसाधारणपवश्राम्यायनाभि
चरणशोण्यादिविकल्पवत्स्यस्तमंत्रस्यभावितोतःकरणस्य एवंविकल्पनिर्जासेननिर्विकल्पकत्वात्मात्मीभावेवि ३५
ष्मात्मसाक्षात्कारलक्षणः सप्रत्ययपवमोक्षोदर्शितः अथुनाविकल्पनिर्जासाभावेपितेदर्शयति ॥ सोहंसमा
यंविभवत्येवंपरिज्ञातः । विष्णात्मनोविकल्पानांप्रसरेपिमदेशता ॥ नहिप्रत्यगात्मानामयसुःकश्चिदन्यो
योपाहम अथितपरिशुद्धीतशास्त्रादकप्रकथोकचनोयःस्यवाहंसवाहमेवनतत्यःकश्चित् अतोविकल्पा
सृष्टिरपिममस्वातंत्र्यलक्षणोविभवइतिपवेविमर्शोदृढीभूतेसत्यपरिदोणविकल्पोपिजीवनेवमुक्तः यथो
क्तं शंकापि नविशंकोतनिःशंकत्वमिदंस्फुटमिति नन्वेववदमुक्तयोःप्रमेयंप्रतिकोभेदःउच्यते ॥ मेयंसा
धारणमुक्तः स्वात्माभेदेनमन्यते महेष्परोपयावदः पुनरत्यंतभेदवत् ॥ श्रीमत्सदाशिवेश्वरपदारभ्यक्रमि ३५
पर्यंतप्रमातृवर्गापिष्ठात्तददमितिउपेतदेवात्मतयाभिनिविशतेमुक्तः ततश्चविष्णस्यापिप्रमेयंममापि
ममप्रमेयंविष्णस्यापिप्रमेयंवेदेममेवांगभूतंप्रमेयांतरमपि तथेत्यनेनक्रमेणपरस्परतश्चप्रमातृवर्गाश्चाप्या
वृत्ते इत्येकरसाभेदविश्रान्तितत्रमस्यसर्वंपरामर्शोपदमुपैति वदस्यतसर्वमेतद्विपरीतमित्येकरसभेदविश्रान्ति
तयवासो ॥ ननुसदाशिवेश्वरभुविजीवन्मुक्तिपदेवदुःखपशुप्रमातृविषयेचप्रमेयवृत्तोतःपरीक्षितः पर

मशिवेतकथमसावित्याशंकाह ॥ सर्वथातंत्रगलीनानंततत्त्वोचनिर्भरः शिवश्चिदानंदचतःपरमावय
दः ॥ नवलभावनिष्पीपरमाशिवेप्रमेयकथाकाचिदस्ति तज्ज्ञातस्य सर्वथातत्रचिद्व्यतामात्रविश्रान्तो
नत्वात्रनश्चासाववस्था संवित्त्वभावेनस्वात्मविश्रान्तानंदेनाकृत्रिमनेसर्गिकपरामर्शात्मकस्वात्मकार
लक्षणैरनपकृत्वाप्रविच्छिन्नतद्रूपा परमादरेणविग्रहवतीभगवतोविष्णुमयस्यानवच्छिन्नानुत्तराशोलि ३५
तप्रमेयकथासर्वधीर्णायापदि ॥ ते एवमधिकारचतस्रयोक्तंयदस्तत्तस्यफलमाह ॥ एवमात्ममेतस्य
सम्पत्तानक्रियेतथा एषप्रत्ययेमितानात्मानातिचकरोतिच ॥ एवमितीप्सररूपमात्मानंनचस्वा
द्यतिरिक्तेस्वातंत्र्यमात्ररूपेत्तानक्रियेवतानत्रेवंभूतोयमात्मानंतुकाणादादिदर्शितइत्येवतानक्रिानतस्य
यद्यतिरिक्तेकेचन इतिपराश्रुशत्यादिछातितत्रज्ञानातिकरोतिच समावेशाभ्यासपरोनेनैवशरीरेष्वतत्पर
स्त सतिदेहेजीवन्मुक्तः तस्यातेपरमेश्वरपदेति ॥ अस्मार्थस्यस्वप्रत्ययसिद्धस्यापिगुरुपरस्परपरोपरोपरो
लकोक्तव्यः शास्त्रदृष्टिर्हिदर्शिता आगमाधिकारेण ॥ एवंगुरुतःशास्त्रतःस्वतएवदृढीकृतंवतीत्या
र्थः भिषायेणगुरुणारम्भ दर्शयति ॥ इतिप्रकटितोमयासुवदपृथमागोनवोमहागुरुभिरुच्यतेस्माद्विद्विष्णा
सेयथातदत्रनिदधत्यदंभवनकर्तृतामात्मनोविभाव्यशिवतामयीमनिशमाविशन्तिथ्यति ॥ प्रसस्त्यमे
विभट्टारकश्रीसोमानंदपादैः शिवदृष्टिणासे अयमभिनवसर्वरहस्यशास्त्रोतगीतसात्रिष्टुत्ताप्रसिद्धो

३.
दी.
८.

ह्यंतरचर्याप्राणायामादिकेषां प्रयासकलाविरहात्सर्ववत्त्वावडक्तः सपञ्चात्रप्रकृतौ परवादकलेकाशं कायसारणे
ननीतः यतएवंशासगुरुसुप्रत्ययसिद्धेयमर्थस्तदितितस्मादत्रप्रमेयेपदेपरामर्शंविश्रमयन्निष्प्रकर्तत्तलक्षण
मैश्वर्यमात्मनोविभाव्यदाह्येनयदिपरामर्शंतिनत्परामर्शमात्रादेवतावज्जीवन्मुक्तोभगवांश्चिवययथाकं
परमेष्ठिपादेः एकवारंप्रमाणेनशास्त्रादगुरुवाक्यतः सात्त्विकवत्तेतत्रस्यप्रतिपत्त्याहृदात्मना करणेनना
स्मिक्कृत्येकापिभावनापिवा सकृज्जातेसर्वोकिंभावनाकरणंभजेत् सर्वथापिहमात्रादितत्पराह्येनस
त्येतेत्यादि तांतविभावयत्यनिशमाविशतिशरीरप्राणबुद्धिभूतेभ्योत्यतमंहयंमर्वेवातत्रैवनिमज्जयति
प्रविरत्तेततोतांविभूतिपरविभूतिपर्यंतोलभते ननुयथात्माव्यवस्तुतदेवतर्हितस्यप्रतिभित्ताननभित्ता
नयोरविशेषः नहिबीजमप्रत्यभित्तातेसतिमहकारिसाकलेनोऊरंजनयति तर्कश्चात्मप्रत्यभित्तानेनि
र्वंधः उच्यते द्विविधार्थक्रियावात्साचंऊरादिकाप्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसाराचप्रीत्यादित्रया तत्राद्यासत्यप्र
तिभित्तानेनापेक्षते द्वितीयाततदपेक्षतएवइदमेवमीश्वरइत्येवंभूतचमत्कृतिसारायरापरसिद्धिलक्षण
जीवन्मुक्तिविभूतियोगमप्यर्थक्रियेति इतिइश्वरप्रत्यभित्तानमत्रावश्यापेक्षणीये ननुप्रमातृविश्रान्तिसाधार्थंकि
याप्रत्यभित्तानेनविनानहृष्टासतिचतत्रदृष्टेतिक्वैतदपलथमित्याशंकाह ॥ तैस्तेरप्यप्याचितेयत्नस्तत् ८
न्याःस्थितोप्येतिको कांतोलोकसमानयवमपरिततो नरेतंयथा लोकस्यैवतथानवेदितगुणःस्वात्मापि

विशेषसरोनैवालेनिजैवेभवायतदियंतत्प्रत्यभित्तोदिता ॥ यदानायकगुणसंश्रवणप्रवृत्तानरागाकामिनीत
दर्शनमेवपरममुपादेयमाकोक्षंतीदिवातिशमवशरुदयादयितोपयावितानीत्ययादेशोपयावितानिहृ ८ सी
म्येषणानिमदनलेखहारकात्मावस्थानिवेदनानिवर्जवाणविरहत्तामीभवद्वात्रलनिकानिष्ठिततदातदप्या
श्वितवशादकितमेवसविधवर्तिनिप्रियतमेवलोकिते तैस्तेर्कैर्षविशेषैः परामर्शोपदवीमगच्छद्विरसाधार
णातामापादितेसंपन्नमपितत्प्रियतमावलोकनेनरुदयंपूर्णिकरोति तथास्वात्मनिविशेषस्यरे सततेनि
र्भासमानेपितत्रिभीसनेनरुदयस्यपूर्णतामाथमेयतः सोपिस्वात्माविश्वतत्तकर्तृत्वायप्रतिहतस्वशक्ति
लक्षणपारमैश्वर्योत्कर्षयोगेनपरामृष्टइतिभासमानचटादितत्पहंतोतोजातः यदातद्वतीवचनातत्त
द्वणाभित्तानादाउपायांतराहानानुत्कर्षोहृदयंगमीकरणेनामृशति तदातद्वणमद्भुतफलन्यायेनैव
तावत्कामपिपूर्णतामभ्येति परिभोगाभ्यासरसेतुविश्रान्त्यंतराणपिलभते तद्वदात्मनिगुरुवचनात्ताना
क्रियालक्षणशक्त्यभित्तानादेवापारमैश्वर्योत्कर्षोहृदयंगमीभावो जायते तदातद्वणमेवपूर्णतात्मिका
जीवन्मुक्तिः समावेशाभ्यासरसेतुविभूतिलाभइतितस्यप्रत्यभित्तैवपरापरसिद्धिप्रदायिनीभवति ९ सर्वो
पकारकमिदं महाफलंशास्त्रंप्रसिद्धानययोगेननामधेयप्रसिद्धावतडक्तुर्षस्मरणद्वारेणजनितसंभावना
प्रत्ययलक्षणप्रवर्तकसंवेदनयाजनं प्रवर्तयितं पितृनीशास्त्रनासाचोपसंहारं दर्शयति ॥ जनस्यायत्तसि

अर्थवदयाकरसनना ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयसुत्पलेनोपपादिता ॥ यस्य कस्यचिज्ज्ञेतेरिति नात्र ज्ञात्यायपेक्षा
 काचिदितिसर्वोपकारकत्वमुक्तम् अयत्नेनसिद्धिः परापररूपायथास्पादितमहाफलत्वम् उदयाकरस्यपुत्रः
 श्रीमानुत्पलदेवोस्तत्परमगुरुदिदेशासमकार्षीदितितत्प्रसिद्धाजनः प्रवर्ततेति प्रवर्तनाद्वारेण सोऽनु
 हीतोभवतीत्युभयनामनिर्देशः इयमिति रुदयंगमनामुपपत्तिशतैरानीतेति शिवम् इति ॥ तत्त्वार्थ
 संग्रहाधिकारो नाम तृतीयमाह्निकम् समाप्तश्चायमागमाधिकारस्तृतीयः आदितः श्लोकः २५२ ॥
 एषाभिनवगुप्तेन सूत्रार्थप्रविमर्शिनी रचिता प्रत्यभिज्ञायोलेखीवृत्तिरभंगुरा वाक्यप्रमाणयुततत्त्वमदा
 गमार्थाः स्वात्मोपयोगममुतः किल यांति शास्त्रात् भौमानुसंगितमयोऽनस्य पुष्टो मुक्तार्कमेकमि
 द्योजयितुं तमोऽन्यः ॥ आत्मानमनभिज्ञाय विवेकं योऽन्यद्विहति तेन भौतेन किं वाच्यं प्रश्नेऽस्मिन्को भवा
 निति ॥ इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवदश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितामहेश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविम
 र्शिनीसंपूर्णासमाप्तेति शिवम् ॥

2250

3-6-69

1
Lalias - 81

size - 20 x 35 cm.

**NATIONAL MISSION FOR MANUSCRIPTS
MANUS DATA**

DSO 00001 7285

Record No.	Organization / Individual
	7285

Name of the Institution	Oriental Research Library University Campus, Hazaratbal, Srinagar.	Communication Address	Department of Libraries and Research Municipal Complex, Karanagar, Srinagar.
Personal Collection			

Title of the Text	Iśvara pratyābhijñā vimars'ṇī		
Other Title	Bundle No: 8	Acc. No./Manuscript No. 2250 ✓	
Author	Abhinavagupta		No. of Folios 81 ✓ Pages 162
Commentary	yes		Size of Mss. 20x35 cm ✓
Commentator	no		Material: Paper/palm leaf/birch-bark/cloth/leather/others ✓
			Missing portion NO
Language	Sanskrit		Illustrations NO ✓
			Complete/Incomplete ✓
Script	S'ārdā		Condition: Good/bad/brittle/worm eaten.Fungus/Stuck ✓
Date of Manuscript	Source of Catalogue: Descriptive/Hand list/Alphabetical/Index card ✓		
Key words	Saiva Darśanā		Colour of Manuscripts cream ✓
Subject	Saivism		Remarks loose folios ✓

[Signature]
19.06.06